This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

Digitized by Google

STANFORD UNIVERSITY LIBRARIES

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Ед. М. Тодоровић

48 ИЗДАЊЕ ЧУПИЋЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ 48

ГОДИШЊИЦА
НИКОЛЕ ЧУПИЋА

ИЗДАЈЕ ЊЕГОВА ЗАДУЖБИНА

КЊИГА XXI

У БЕОГРАДУ
ШТАМПАНО У ДРЖАВНОЈ ШТАМПАРИЈИ
1901

Digitized by Google

STANFORD UNIVERSITY
LIBRARIES

STACKS
JUL 15 1976

DR301
G75
v.21

Digitized by Google

ОДБОР
ЧУПИЋЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ

Председник: *М. Ђ. Милићевић*
Деловођа и благајник: *Жив. П. Симић.*

Чланови:

Стојан Новаковић
Чедом. Мијатовић
Стојан Бошковић
Митрополит Инокентије
Свет. Николајевић
Стев. Д. Поповић
Момчило Иванић
Срета Стојковић
Љуб. Ковачевић

До сада помрли чланови одбора:

Јован Анђелковић
Ђорђе Малетић
Коста Маринковић
Др. Јосиф Панчић
К. С. Протић
Сава Сретеновић
Ђуро Даничић
Мита Ракић
Светислав Вуловић

Digitized by Google

Digitized by Google

ШТА ИМА У ОВОЈ КЊИЗИ

Део први:

Записници Одбора Чупићеве Задужбине

Део други:

СТРАНА

1. **Ђорђе Арсенијевић Емануел, кавалеријски ђенерал,** (1775—1837), од *Стојана Новаковића* 1
2. **Трговачки центри и путови по српским земљама у средњем веку и у турско време,** географско-историјска студија, написали *Петар, Р. Косовац* и *Михаило Ј. Миладиновић* 19
3. **Географско-историјске слике из Краљевине Србије: IV Град и жупа Борач, и V Делиград,** од *ђенерала Јов. Мишковића* 88
4. **С Лепенца на Радику,** путничке белешке, од М. Ј. Гајића 135
5. **Да се не заборави,** приложак к историји Србије из године 1807, од *Стојана Новаковића* 202
6. **Лека-Канум,** приопштио *Рад. Космајац* 210
7. **Самртни обичаји у Турака,** белешке *Тих. Р. Ђорђевића* 221
8. **Последњи покушај,** депутација српска у новембру 1813 пред царем Александром I у Франкфурту на Мајни, белешка *Стојана Новаковића* 239

Digitized by Google

Digitized by Google

I ДЕО

Digitized by Google

Digitized by Google

ГОДИШЊИ САСТАНАК
ОДБОРА ЧУПИЋЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ
ДРЖАН 31. ЈАНУАРА 1901. ГОДИНЕ
У БЕОГРАДУ

Били су: председник М. Ђ. Милићевић; чланови Ст. Д. Поповић, Љуб. Ковачевић и Жив. П. Симић.

I

Пошто се у месту налазе само седам чланова, од којих су четворица дошла, Одбор одлучи да се састанак може држати.

II

Деловођа и благајник Одборов Жив. П. Симић подноси овај:

Извештај о раду Одборову и стању фонда.

1.

На састанцима одборским у овој години читани су, оцењени и за Годишњицу примљени ови радови: 1. *„Трговачки центри и путови по српским земљама у Средњем Веку и у турско време“*, географско-историјска студија, написали Петар Р. Ко-

Digitized by Google

совић и Михаило Ј. Миладиновић; 2. *„Свети Прохор Пчињски и његов манастир“*, од Д-ра Јована Хаџи-Васиљевића; 3. *„Ђураџ Кастриотић-Скендербег“*, историјска скица из XV века, од Мих. Ј. Ђорђевића, професора; 4. *„Васкрс мртца“* из *Србијанке* Симе Милутиновића, с коментаром † Драг. С. Милутиновића; 5. *„Географско-привредни односи Црне Реке и Тимочке Крајине“*, од Д-ра Ман. В. Смиљанића; 6. *„Биографски прилози новијој историји српској“* од Андре Гавриловића; 7. *„Scupi“* (старо Скопље), од М. В. Веселиновића; 8. *„Изморник“* (жупа у гњиланској кази-вилајету), од М. В. Веселиновића.

Пошто би са то грађе Годишњица изнела свега 15 табака, уредништво Годишњице примило је у XX Годишњицу још ове радове: 9. *„Из Фрушке Горе“* (манастири Гргетег и Раковац), од М. Ђ. Милићевића: 10. *„Скит светога великомученика Ђорђа.“* од М. Ђ. Милићевића; 11. *„Прилошци“* архимандрита Илариона Руварца.

Сви довде поменути радови наштампани су у XX Годишњици, која је изнела, осим записника, 252 стране гармондом штамане, и уз коју иду и две карте једна уз чланак под 5. а друга уз чланак под 7. И ова је Годишњица наштампана у 500 егземплара.

Осим поменутих радова читана су на одборским састанцима још и ови радови: 1. *„Јован Рајић, историк и књижевник“*, од Андре Гавриловића. Писац је овај свој рад узео натраг; 2. *„Моје путовање“*, од Алимпија Васиљевића. Овај спис је враћен писцу, пошто није примљен за Годишњицу.

У овој години, по ранијем одборском решењу, наштампана је о трошку Задужбине књига *„Кнез*

Digitized by Google

Милош у причама“, нова збирка од М. Ђ. Милићевића.

2.

Стање фонда је овако:

1. Стални капитал	72000
2. Два лоза по 10 fl. а вр.	40
Свега . .	72040

3. Покретнога капитала пренето из 1899. д.	3823·39
4. Примљено у год. 1900. дин.	3967·20
5. На штампу, хонораре и друге трошкове издато дин.	3215·55
6. Остаје за пренос у 1901. год.	4659·04

III

Чланови одбора г. г. Ст. Д. Поповић и Љ. Ковачевић прегледаше рачуне и упоредивши примљене и издате суме с документима примања и издавања, реферовaше Одбору да су рачуни исправни. Одбор прими њихов извештај на знање и разреши благајника од даље одговорности за те рачуне.

IV

Прочитано је писмо г. М. Ђ. Милићевића, које гласи:

Одбору Чупићеве Задужбине.

Године 1888 помоћу Чупићеве задужбине штампана је књига: *Поменик* знаменитих људи у *Српскога Народа*, у којој је поменуто око 400 покојника, којих помен не треба да се заборави.

Књига је та по општој оцени, заузела лепо место у српској историјској књижевности.

Digitized by Google

Од тога доба до краја 1900 писац је бележио и даље заслужне покојнике који су у том размаку времена преминули или пре измакли се били испред пажње пишчеве; те тако их до краја 1900 године има 125 нових а 43 добили су допуне у својим ранијим биографијама.

Дело је уређено онако као и онај *Поменик* од 1888.

Писац моли Одбор да му да штампу и повез за ову нову збирку, која неће прећи 10 табака 8-не, а да се штампа у 1200 комада.

Одлучено је да се књига наштампа овако како писац жели, о трошку Задужбине.

V

Одлучено је да се писцима, који изјаве жељу да им се чланак примљен у Годишњицу одштампа и засебно, може одштампати само 25 егземплара, и то са пагинацијом Годишњице.

VI

И за ову годину остаје Председник М. Ђ. Милићевић, а деловођа и благајник Жив. П. Симић.

С тим је састанак закључен.

Председник
М. Ђ. Милићевић

Деловођа
Жив. П. Симић

Digitized by Google

САСТАНАК
ОДБОРА ЧУПИЋЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ
ДРЖАН 4. СЕПТЕМБРА 1901.
У БЕОГРАДУ

1.

Председник саопштава да је под 3. јула ове године окружницом доставио члановима ово:

Пок. војвода Марко Миљанов оставио је у рукопису: *Примјери чојства и јунаштва.* Овај рукопис су читали чланови одбора Љуб. Ковачевић и М. Ђ. Милићевић и мишљења су да се може примити и штампати као издање Чупићеве Задужбине.

Пошто су и остали чланови дали свој пристанак, то је делце и наштампано у 1000 егземплара.

2.

Прегледане су путничке белешке М. Ј. Гајића: *С Лепенца на Радику.*

Одлучено је да се наштампају у XXI Годишњици.

3.

Прегледан је рад Ђен. Јов. Мишковића: *Борач и Делиград* са три картице и пет слика.

Одлучено је да се наштампа у XXI Годишњици.

Digitized by Google

4.

Прегледан је напис: *Лека-Канум* (закон Леке Дукађинца, господара северне Арбаније из XV века), који је приопштио Рад. Космајац.

Одлучено је да се наштампа у XXI Годмшњици.

5.

Повео се говор о Јубилеју председника г. М. Ђ. Милићевића приликом његова навршетка 70. године живота и 50. године књижевнога рада, па је

Одлучено да секретар Одборов прикупи грађу и приреди нарочито издање Чупићеве Задужбине о том Јубилеју.

6.

Секретар напомену да је још ранијих година, по одлуци одборовој, мољен г. Министар Просвете да препоручи књижницама основних и средњих школа, да узимљу Чупићеве Годишњице. Па и ако је следовала нека одлука г. Министра, на том је и остало и осим нешто средњих школа, нико више по тој одлуци није поступио. Међу тим Годишњица ће нестати, и будуће учитељство биће лишено могућности да се тим књигама користи.

Одлучено је да се понови молба г. министру у том смислу.

7.

На молбу Петроградске академ. омладине и Географскога Завода наше Велике Школе

Одлучено је да им се дају на поклон Годишњице Чупићеве.

Председник
М. Ђ. Милићевић

Деловођа Одбора
Жив. П. Симић

Digitized by Google

Управа одборска накнадно је примила за XXI Годишњицу чланке г. Ст. Новаковића: 1. *Ђорђе Арсенијевић Емануел, кавалеријски ђенерал;* 2. *Да се не заборави*, приложак к историји Србије из 1807 године и 3. *Последњи покушај*, депутација српска у новембру 1813 пред царем Александром I-вим.

Тако је исто управа примила и чланак *Самртни обичаји у Турака*, од проф. Тих. Р. Ђорђевића.

Digitized by Google

Digitized by Google

II ДЕО

Digitized by Google

Digitized by Google

ЂОРЂЕ АРСЕНИЈЕВИЋ ЕМАНУЕЛ

КАВАЛЕРИЈСКИ ЂЕНЕРАЛ

(1775—1837)

ПРИЛОГ К ДЕЛУ „ЖИТИЈЕ ЂОРЂИЈА АРСЕНИЈЕВИЋА ЕМАНУЕЛА. ИЗДАО ВУК СТЕФ. КАРАЏИЋ. БУДИМ 1827“.

ОД

Стојана Новаковића

Познато је да је пок. Вук Ст. Караџић год. 1827 издао „Житије Ђорђија Арсенијевића Емануела“ родом Србина из Вршца, рускога славног ђенерала.

А баш у тај мах кад се књига та штампала, Ђ. А. Емануел је упућен на нов частан и тежак посао, за команданта војске и губерније на Кавкаској Линији, као што је у Вуковом издању на крају забележено. Онамо се Ђ. А. Емануел одликовао новим заслугама и новом славом, али је неколико година по том у ратовању с кавкаским планинцима допао ране од зрна из пушке које му је прси скроз пробило, тако да је у скоро по том морао оставити службу и повући се у приватни живот, у ком је мало позније и умр̏о.

Ђенерал Ђ. А. Емануел припада по војничкој радњи својој међу најзнатније људе нашега народа у XIX веку. И да му није пажњу своју поклонио В. Ст. Караџић, издавши горе поменуто *житије*, вредило би да га се сетимо, пошто је он, састаравши се да му живот на српском језику изда баш Вук Ст. Караџић, показао да му је стало било да му спомен ни у српском народу не погине, ма да су прилике донеле да радњу своју није могао српству посветити.

Digitized by Google

Књига Вукова штампана је за живота ђенерала Ђ. А. Емануела. Из ње се целе види да ју је саставио сам ђенерал, и да је грађу или спис дао Вуку да је он под књижевнички дотера и под својим именом изда, што је Вук и учинио. О томе Вук, до душе, ништа не бележи, али се то види из текста самог.

Издавач новога издања ове књиге у додатку Вукове „Грађе за српску историју нашега времена“ (Београд 1898) домишља се и сам овоме. Он наводи како је „Вук — по свој прилици — прегледао и поправио „какав готов превод с рускога (евентуално каки славено-„серпски оригинал)“ и како би теже било претпоставити да је Вук сам с рускога преводио. Укусу, васпитању и погледима ђенераловим одговарају све особине што се издавачу државног издања не свиђаху и што одскачу од Вукових дела. После смрти ђенерала Емануела у Петрограду је на руском језику штампао (1851) потпун његов живот кнез Н. Б. Голицин. У тој књизи употребљен је у првом одељку текст с прилозима Вукова издања с извесном малом прерадом о којој ћемо даље на свом месту говорити. У другом одељку рускога животописа износи се причање о раду Емануелову на Кавказу до његова свршетка. О томе се свему у српској књижевности и не зна ништа.

Пошто су прилике донеле да смо ми сами на северним ограницима Кавказа, где се развијала последња јавна акција ђенерала Ђ. А. Емануела, наишли на споменe радње његове, заинтересовали смо се да сазнамо свршетак живота издана Вуком Ст. Караџићем, и добивши горе поменути Голицинов потпун живот Ђ. А. Емануела на руском језику, повадили смо из њега што следује у овим листићима, једно да би се довршио и објаснио посао започет Вуком, а друго што смо мислили да живот и заслуге Ђ. А. Емануела ипак имају чим интересовати и српску публику.

I

Руско издање живота Ђ. А. Емануела.

Руско издање носи натпис „Жизнеописаніе генерала отъ кавалеріи Емануеля. Сочиненное княземъ Н. Б. Голи-

Digitized by Google

цынымъ. Съ портретомъ. С. Петербургъ. Въ типографіи Н. Греча. 1851", на 8-ни, литографска слика, два листа (натпис и предговор), 195 стр. текста и 3 стране садржине. Неколико речи предговора (писана у марту 1844) истичу заслуге Емануела. „У Русију је дошао — пише „ту — млад угарски племић, без икакве препоруке осим „свога јунаштва, и постојанством, искреношћу и непо„колебљивом одношћу к дужностима части и службе, „после тридесет година, постао је кавалеријски ђенерал „и начелник Кавкаске Области". Живот се с овим речима истиче као углед руској племићској омладини која се спрема за војну службу, еда би му могла подражавати и њиме се поносити,

Књига сама подељена је на два одељка, а оба су исподраздељивана на главе.

Као што смо већ горе наговестили, у првом је одељку у главноме све оно што је Вук 1827 на српском језику у својој књизи издао. Али је једнакост та непотпуна; она је више по грађи него по тексту самом, макар да је често и у тексту и нарочито у следовању грађе очевидно да су и Вук и Голицин имали пред собом првобитни текст, за који ми мислимо да је ђенералов, па да су га Вук и Голицин сваки по свом начину дотеривали и поправљали. Доказ је за ову претпоставку што је сам Голицин у другом делу у глави VII под натписом „Журналъ генерала отъ кавалеріи Емануеля военнымъ происшествіямъ на Кавказской Линіи, въ Черноморіи и Астрахани" стр. 116—165 штампао сличан посао ђенералов о последњим данима његове војене акције. У чем су појединце једнакости и разлике српскога и рускога текста видеће се из овога што следује.

Кнез Н. Б. Голицин, који је после смрти ђенерала Ђ. А. Емануела за штампу спремио живот, издан 1851, ступио је као млађи официр у познанство с Емануелом године 1812 у војни с Французима, зато што је тада одређен у Кијевски Драгунски Пук којим је Емануел командовао. У рату с Француском Н. Б. Голицин је као ађутанат ђенерала Ђ. А. Емануела скоро цео рат с њиме провео, а и после су, непрестано, у пријатељству остали. Поштовање које је изнео из ових веза према своме старешини, било је повод те му је посветио горе

Digitized by Google

поменуту биографију. У томе послу кнез Н. Б. Голицин се послужио за први одељак истим текстом који је и Вук Ст. Караџић издао, али га је дотерао другојачије. Тако је, на првом месту, кнез Н. Б. Голицин ону грађу распоредио на осам глава. У Вука Ст. Караџића све иде просто једно за другим. Изнећемо овде садржаје глава издања Голицинова с назначењем шта у коју главу из Вукова текста долази, да би се видела но томе разлика једне и друге обраде.

Глава прва у Н. Б. Голицина има за садржину: „Порекло Емануела; младићска дела; ратовање; три ране; пријем у Угарску Дворску Гарду; оставка; одлазак у Русију; развод на пијаци у Кремљу; аудијенција код цара Павла Петровића; милост царева; примање у службу у хусарски пук телесне страже"; стр. 1—7. У Вука је ова садржина од стр. 3 до половине 13-те првога издања. Пошто је овде било најмање разлога за какве промене од стране Н. Б. Голицина, текст Вуков и текст руски подударају се готово са свим. Грађу ђенерала Емануела ту Н. Б. Голицин није ништа мењао.

Глава друга у Н. Б. Голицина има за садржину: „Крунисање цара Александра; прелаз у војску; ратовање 1806 и 1807 године; Емануел као старешина Курландског и по том Кијевскога Драгунског Пука; војевање у Галицији 1809 године; молба да не војује против аустријске војске"; стр. 8—11. Овој садржини у Вука одговара текст од друге половине 13-те стр. па до краја 17 стране првога издања. И у овој глави грађа следује истим редом, али већ није изложена са свим истим текстом. Н. Б. Голицин је уносио својих напомена и заокругљивао грађу већма него В. Ст. Караџић. Многе је појединости Н. Б. Голицин избацивао; тога ради је његово излагање јасније. При излагању како је Ђ. А. Емануел најпре био назначен за старешину Курландског, а по том Кијевског Драгунског Пука Н. Б. Голицин додаје како се Ђ. А. Емануел постојано држао у служби правила да се никад ни за какав положај не моли и не нуди, али исто тако никада да се никаква постављања не одриче него да свагда иде онамо куда би био одређен, и како је својима млађим често говорио да је то правило добро и да га се треба држати. Међу тим она жалба што је дванаеста го-

Digitized by Google

дина како је Емануел једнако „обрштер“, коју у Вуковом тексту читамо, у руском је тексту избачена.

Глава трећа у Н. Б. Голицина има за садржину: „Војна 1812 године; радња у аријер-гарди; рана у бој на Бородини; одлазак из војске; повратак; гоњење непријатеља за време повлачења; Емануелова човекољубивост; унапређење за ђенерал-мајора;“ стр. 12—21. Овој садржини у Вука одговара текст од 18 до 23 стр. првога издања. У овој глави је разлика међу текстом у Вука и у Н. Б. Голицина нешто већа. Голицин истиче дела која се у Вука не помињу и пропраћа их својим оценама и напоменама. Тако на стр. 14—15 Голицин истиче како је Ђ. А. Емануел, командујући кавалеријом, једном упао међу предње чете ђенерала Даву и задње чете вице-краља и како је бригаду ђенерала Нагела одсекао од војске вице-краљеве, па је нешто разбио нешто заробио, пресекавши са свим пут. За тим се ту напомиње како је ђенерал Ђ. А. Емануел радио немилостиво и без икакве штедње у бој самом, али врло милостиво и човекољубиво кад је опасност прошла. Тога се правила, напомиње Н. Б. Голицин, ђенерал сам држао, и то је правило свагда препоручивао својима млађим. У томе истом повлачењу француске војске он је исти многима спасао живот својим милостивим срцем, макар — да је био неумољив и страшан у бој против тих истих људи. Исто тако одликовање Емануелово за бој на Бородини, четвртим редом Свето-Ђорђевскога Крста, поменуто је (стр. 303 државнога издања) у Вука просто, а у Н. Б. Голицина се бележи како је Каваљерска Дума ордена св. Ђорђа једногласно признала Емануела за достојнога одликовања, јер су његове војничке заслуге свима познате (стр. 14).

Глава четврта у Н. Б. Голицина има за садржину: „Отварање војне 1813 године; руска војска у Саској; Цвикау; обнављање војевања; летећи одред; војевање летећег одреда до примирја; ђенералу Емануелу се поверава старешинство над целом демаркационом линијом“; стр. 17—21. Овој садржини у Вука одговара текст од 23 до почетка 29 стр. првога издања.

Глава пета у Н. Б. Голицина има за садржину: „Обнова војевања; битка аван-гарде 7-ог августа; битке

Digitized by Google

аријер-гарде; победа на Кацбаху; сјајно дело Емануела; гоњење непријатеља; одбијање топова код села Пилграмсдорфа; пораз дивизије Пито код Левенберга; бојеви авангарде и аријер-гарде пре боја на Липском"; стр. 22—31. Овој садржини у Вука одговара текст од стр. 29 до средине стр. 38 првога издања.

Глава шеста у Н. Б. Голицина има за садржину: „Бој под Липским 4-ог и 6-ог октобра; Емануел с једним водом заробљава Лористона и цео батаљон с официрима; гоњење Француза до Рајне; свршетак војевања 1813 године"; стр. 32—40. Овој садржини одговара у Вука текст од стр. 38 (од половине) па до пред крај стране 59 првога издања.

Глава седма у Н. Б. Голицина има за садржину: „Прелаз преко Рајне; опсада Мајнца; улазак у Француску; бојеви код Ренса (Reims); Емануел спасава корпус грофа Сен-При"; стр. 41—48. Овој садржини одговара у Вука текст од стр. 59 до половине стр. 67 првога издања.

Глава осма у Н. Б. Голицина има за садржину: „Одступање к Лану; извиднице на Марни; кретање на Париз; грађење моста преко Марне код Трипора; бој под Паризом; напад Јелисејских Поља; освојење Париза; гоњење непријатеља; крај рата; повратак у Русију; смрт цара Александра; наименовање за Кавказ"; стр. 49—57. Овој садржини одговара у Вука текст од стр. 67 па до стр. 82, на којој се свршава текст првог издања.

Што смо горе навели за прве главе да се у Голицина одликују већом јасноћом и прегледношћу, то вреди и за остале. Голицин је и лично био у тим бојевима, те је и тога ради могао их излагати не само по белешкама Емануеловим него и по своме схватању. Тако је знаменити бој код Ренса, где је Емануел спасао град и корпус грофа Сен-При, и где је Французима командовао сам Наполеон, лепше описан у Голицина него у Вука. На томе месту се у Вукову издању (стр. 323—324 државнога издања) наводи релација кнеза Голицина. У својој књизи Голицин се, разуме се, није позивао на релацију, него је опширно причао тај случај како га је знао. Њему је могло поднети и да каже оцену те радње Емануелове. „Бој под Ренсом, говори Н. Б. Голицин, показао је у пу„ној сјајности неустрашивост, духовно присуство, хлад-

Digitized by Google

„нокрвност и смисленост ђенерала Емануела. Било је ту „при корпусу и старијих ђенерала, али је он управљао „целим корпусом ма да је био кавалеријски ђенерал и „ма да није имао под командом пешадије. Нико није ни „помислио да му у тој прилици спори старешинство". За тај бој добио је од цара на дванаест година четири села у Кијевској Губернији која носе 2500 сребрних рубаља. Тај му је приход и после продужаван, и имао га је до смрти. Из овога, што се нигде не помиње оцене радње Емануелове, види се такође да је првобитни текст којим су се служили и Вук и кнез Н. Б. Голицин дело самога ђенерала Емануела.

II

Радња ђенерала Ђ. А. Емануела на Кавказу.

Други одсек књиге кнеза Н. Б. Голицина тиче се радње ђенерала Ђ. А. Емануела на Кавказу. Без сумње је грађу и за њу Голицин црпао из ђенералових бележака. За главну акцију наводи се дословце на читавих 50 страна дневник ђенералов. Остало је, без сумње, кнез Н. Б. Голицин црпао из службених аката. Ова радња није публикована за живота ђенералова као она изложена у првом делу. Она је штампана више година после смрти његове.

Прегледаћемо у кратко радњу ову, јер се њоме завршује дело издано Вуком Ст. Караџићем.

За обласног начелника Кавкаског Краја и за команданта целе војске на линији Црнога Мора и Астрахана ђенерал Ђ. А. Емануел је постављен указом царским од 25. јуна 1826.

У то време је освојење Кавкаског Краја било још недовршено. На северној страни Кавказа, близу Крчког Мореуза Турци су још имали у својим рукама град Анапу, из којега су каткада с фанатичким заносом држали везе са мусломанским планинцима Кавказа. Са стране Касписког Мора исто се у Дагетану чинило од стране Персије. Међу тим Грузија или Ђурђијанска, с јужне стране

Digitized by Google

Кавказа, с народом вере православне, ујединила се била с Русијом редовним путем још 1801, и Русија је у рату од 1806—12 заузела неке градове на црноморском приморју јужно од Кавказа. Руси су, дакле, 1826 држали равнице и прве висине Кавказа и с југа и са севера; сам пространи ланац горски још није био у њиховој власти, налазећи се у рукама мусломанских племена, која су, по вери, непрестано теглила Турској и Персији, и отуда су, разуме се, и подржавана била. Ипак се долином Терека међу јужном и северном страном Кавказа држала веза преко планине великим „Војним Грузинским Путем“, који и сад служи. У време кад је Ђ. Емануел тамо постављен за врховнога команданта, на реду је било да се с овим половним стањем на Кавказу почне свршавати. Чим је енергични цар Никола I на то место поставио ђенерала Ђ. А. Емануела, видело се да поменуто половно стање неће још дуго остати. Осим тога, у 1826 Персија је већ августа месеца отворила с Русијом рат. Персијски престолонаследник Абас Мирза подигао је био Аваре у Дагестану (северо-источно на Кавказу близу Касписког Мора) да с њим заједно устану на Русе. Линија на којој је ваљало пазити на кавкаске мусломанске планинце протезала се више од 1200 километара, од Касписког до Црног Мора, а Ђ. А. Емануел није имао на расположењу ни пуних 30000 војске. С тога се Ђ. А. Емануел бацио и на преговоре, и тим је путем у фебруару 1827 године већ довео у ред и под руску руку осам племена на северозападној страни Кавказа. За тим се његово старање обратило руским позицијама на Тереку, којима је водио велики војни пут на јужну страну планина у Грузију, и уређењу двеју линија наспрам планинаца, једне предње и друге резервне, позади ње. Ове последње није било. Војска ова уређивала се као што је уређена била некадашња аустријска граница наспрам Турске. Козаци су и сад тамо као граничари насељени на земљи која припада војсци и која се војнику у име накнаде за одређене његове услуге даје на исхрану и уживљење. Планови Ђ. Емануела нису се тада извршили, али је он током целе 1827 године пажљивом и тачном управом успео да планинце одржи у реду, макар да се са Персијом војевало.

Digitized by Google

Године 1828 настала је војна с Турском. Сам цар Никола писао је 3-ег априла ђенералу Ђ. А. Емануелу да се нада како ће се он постарати да очува област поверену његовој управи и да ће поверењем и угледом које је већ стекао код планинаца Кавказа умети одржати ред и добре одношаје. Међу тим, чим се прикучио рат, на северо-западној страни Кавказа почело се комешање, и ђенерал је Ђ. А. Емануел имао да предузима све што треба да се брани и напада. И војна с планинцима северо-западнога Кавказа почела се око Кубана лети 1828. Пошто се у исти мах од руске војске почела опсада турскога града Анапе, који је још једини био остао у турским рукама у томе удаљеном северо-источном углу црноморскога приморја, ови кораци Ђ. А. Емануела помагали су акцији опсадне руске војске, којој је на скоро Анапа и подлегла.

У тим бојевима с кавкаским мусломанским племенима западне стране ђенерал Ђ. А. Емануел смисли да покори једно од средишњих и најглавнијих кавкаских племена, Карачајевце, на подножју Елборуса, главнога виса Кавказа. Карачајевци су били најупорнији противници рускога господства. И у мутњама од 1826 они су Турској дали таоце. Ђенерал Ђ. А. Емануел смисли на њих ударити што је могао силније, у средини њихових станишта. То је извршио са сјајним успехом у октобру 1828 године. Карачајевци, видећи после очајнога боја, руске војнике на местима која су они сматрали за неприступна, предаду се с уговором ђенералу Ђ. А. Емануелу и покоре се Русији. Тим су узети Термопили северногa Кавказа, средишта немира и разбојништва на тим странама. Вешта радња против осталих планинаца учинила је да је с крајем 1828 готово цео северо-западни Кавказ признао руску власт, и Руси су дошли на границу Абазехије, на јужној страни Кавказа, која, такође, њихову власт није признавала. Тим је управо започето право покоравање Кавказа под руску власт. Тога ради је Емануел у почетку 1829 предлагао читав низ мера које је ваљало предузети да би се потпуно покорење западнога Кавказа постигло. Од њега је предлог да се одељења војске рекрутују и међу мештанима и да се тога ради синови њихови шаљу у војничке школе руске. С тим

Digitized by Google

пошиљањем кавкаске мусломанске деце у руске војничке школе одмах се тада и отпочело.

Отворивши покорењем Карачајеваца приступ к Елборусу, главноме кавкаском вису, Ђ. А. Емануел се обрати Царској Академији Наука у Петрограду с предлогом да пошље комисију, која ће започети учено испитивање Кавказа и његове природе, дотле немогућно. Академија се одмах одазвала овоме предлогу, пославши комисију из неколико стручњака. Пошто сигурност још није била потпуна, ђенерал Ђ. А. Емануел се крене сам са том првом експедицијом на Елборус 29 јуна 1829 из Цјатигорска. Експедиција је провела на томе путу целе три недеље. При пењању на Елборус ђенерал је Ђ. А. Емануел сместио се са станом и с топовима на једној висоравни под планином, докле се могло допрети. На дан 9 јула 1829 објавио је Козацима и Черкезима да ће 400 рубаља добити ко први допре на вис а 200 онај који стигне за њим. По том је сам гледао на дурбин пењање. Оно се почело у 10 сати из јутра, и после шест сати, у 4 по подне, ђенерал је сам смотрио Черкеза Кабардинца Хилара да се испео на врх. Пуцањем из топова поздрављен је био овај успех; поклони и прва чаша шампањца наградили су издржљивога Черкеза. Нико од академијских изасланика није могао допрети до врха вечним снеговима покривеног Елборуса, ма да су доста близу до врха допрли, чинећи непрестано научна посматрања. Али су белешке и сваковрсна грађа о природи Кавказа били обилата награда ове прве експедиције на Елборус. Академија одмах избере ђенерала Ђ. А. Емануела за почасногa члана и одреди и за идућу годину двојицу својих изасланика да започети посао наставе.

Осим даљега учешћа у плановима за потпуно покорење Кавказа, ђенерал Ђ. А. Емануел није изгубио из очију ни старање о грађанском реду области поверених управи његовој. Дотле се мало пажње обраћало уређењу градова и села, мостова и путова, на општи ред по насељеним местима. Ђенерал Ђ. А. Емануел нарочито је свему томе поклонио своје старање. Он се побринуо за кошеве резервне хране на случај глади и рђава рада; он је обратио пажњу на карантине и на трговину. Нарочито се старао да на Кавкаским Минералним Водама

Digitized by Google

уведе ред, еда би се могао лечити коме то треба. Главна мера за ово била је у умирењу Карачајеваца, јер док се то није свршило, дивним Минералним Водама Кавказа слабо се ко могао користити због несигурности. Ђ. А. Емануел је уредио да се набавке за војску кавкаску врше онде на месту, у корист домаћега производства, и да се престане, по дотадашњем, из далеких унутрашњих области довлачити све што за војску треба. Он се свима начинима старао да се вароши уређују и дижу, али да народ у њима има од чега живети и тећи. Уредба града Ставропоља захваљује његовим наредбама од 1828 почетке свога напредовања. Бањско место Пјатигорск, где су топле сумпорне воде, задужио је, такође, још и нарочито оснивањем паркова, дизањем кућа и осталих варошких уредаба. То је учинио и за место Железноводск, где је подигао купатила. Сам Ђ. А. Емануел живео је у Ставропољу, тадашњем столичном месту Кавкаскога Краја. Н. Б. Голицин се видео с њиме последњи пут године 1830 у Ставропољу, и бележи да се тада налазио (у својој 55-ој години) у пуном здрављу, без икаква знака седине, у пуној мушкој крепости, ма да је од војевања седам рана носио, од којих су три скоро смртне биле. Кнез Н. Б. Голицин спомиње да се ђенерал Ђ. А. Емануел тада најрадије разговарао о ратовању с Наполеоном од Москве до Париза, у коме је он с толиком славом учествовао.

Међу тим нове границе међу Персијом и Русијом, утврђене миром од 1828, и границе међу Турском и Русијом, утврђене Дренопољским Миром од 1829, одсудно су пресекле даљу судбину целога Кавказа и свију његових области. Одсечена са свим и од Турске и од Персије тим новим границама, кавкаска се мусломанска племена нису могла даље држати у своме дотадашњем стању полу-независности и нереда. Њихово потпуно покорење под Русију било је само питање времена. Овако нагли окрет у судбини није могао проћи без отпора. С тога се бој, започет ђенералом Ђ. А. Емануелом још 1827 и 1828 наставио с јачом силом у 1831, буном коју су тада против руског господства подигли мусломански планинци. У бојевима који су услед тога настали свршила се и војничка и државничка каријера ђенерала Ђ. А. Ема-

Digitized by Google

[illegible]

[illegible]

[illegible]

како је војска прелазила реку, а по том 28-ог одмах крене даље ка граду Там-Кичу, где се састави са кнезом Бековичем-Черкаским, који је дотле ту командовао. Одморивши се с војском само два сата, он с целом војском крене одмах даље ка Внезапној, удаљеној од Там-Кичу тридесет врста. Кази-Мула је очекивао да помоћ Внезапној може доћи с те стране, те је већ био на путу поправио заседе, шанчеве, ровове, разредивши по шуми око пута предње линије својих пешака. Зато ђенерал Ђ. А. Емануел окрене у лево другим путем те непријатељу ухвати бок и леђа. Тога ради је војска морала да за двадесет и четири сата претури 90 врста. Пуковнику Шумском који је управљао посадом у Внезапној послата је наредба (ноћу по једном Черкезу, који се прокрао кроз побуњенике, носећи наредбу сабијену у пушку место фишека) да се држи до последње крајности, јер му иде у помоћ ђенерал Ђ. А. Емануел. Кази-Мула беше одиста ударио на град још 27-ог, али је био одбијен, и посада се била одлучила на војном договору који је чинио пуковник Шумски, да град разори барутом а сама да се пробија с бајонетом, ако би дошло до невоље.

„Ноћу 29-ога јуна ђенерал Ђ. А. Емануел се крене поменутим побочним путем, да непријатеља ухвати с бока и с леђа. Али је непријатељ био већ заузео све положаје и на томе путу, нарочито у Бајрам-аулу, и ваљало га је од свуда изгонити, што је на свима местима јуришем и учињено. Кад су се примакли на двадесет врста ка Внезапној, чула се непрекидна праска пушака и топова. Очевидно се Кази-Мула упињао да с крајњим напорима узме град пре него што стигне ђенерал Емануел. Пешаци су већ били малаксали од умора. Ђенерал Емануел им викне: „Децо! заповедати не могу, али молим да похитамо у помоћ к нашима!“ „Ради старати се, Ваше Високопревосходитељство“, загрми једногласно војска у одговор на те речи омиљенога војводе, и све груне напред. А Емануел с Козацима и коњичким козачким топовима полети трком напред, право ка граду Внезапној. Неочекивана појава непријатеља с леђа одлучи Кази-Мулу да опсаду одмах дигне и да се што пре у нереду повуче кроз град Андрејев, на другу страну. Артиљерија, која беше заузела положаје који су секли овај пут, чи-

Digitized by Google

нила је грдну штету непријатељу. Кази-Мула се уставио у Акташ-Аулу, осам врста од Внезапне, где је било зборно место свију његових присталица.

„Тако је ослобођен град Внезапна после шеснаест дана опсаде, у којој су опсађеници највише страдали од жеђи немајући друге воде сем кишнице, јер је град наврх виса, читаву врсту далеко од реке. По стану непријатељском и по правилно сграђеним рововима и утврђењима видело се да с Кази-Мулом има школованих војника.

„У вече 29 јуна ђенерал Емануел намести свој стан наспрам града Внезапне, на вису изнад Андрејева. Сутрадан, 30-ог, војска се одмарала и разматран је нови положај непријатеља. Кази-Мула беше са својом војском заузео планински положај врло силан и угодан. Војске је, по поузданим извештајима, имао 14.000 пешака и 3000 коњаника. Пред положајем је била шума; с лева река а с десна планински одсек. Средиште је положаја било у Акташ-аулу, добро утврђеном. Ма да је Емануел имао са собом само осам чета пешака, осамдесет козака и једанаест топова, смисли да удари на Кази-Мулу у том утврђењу, јер ако би се он одржао и испало би да је постигао ма какав успех, буна би се распалила на све стране по Кавказу.

„Јула 1-ога у 2 сата по поноћи Емануел се крене из стана. Кад је свитало, он је улазио у теснац шумски којим се приступало ка Кази-Мули. На аван-гарду се оспе жестока пушчана ватра из шуме. Батаљони командир који је ишао напред на једанпут обнесвесне, и обамрла однесу га назад. Тај случај учини да се предња војска збуни и устави. Сазнавши шта се догодило, ђенерал Ђ. А. Емануел дотрчи собом у скок на место, заповеди да напред пођу три чете 43-ега ловачкога пука и пред њима, вичући „Ура! Бајонет!“ узбије непријатеља и заузме шумски теснац. Али тек што се то свршило, из шуме, иза некаква жбуна, пукне пушка и зрно скроз пробије неустрашиве прси његове. Кнез Бековић прихвати команду, али је бојем једнако управљао рањени Емануел. Густина шуме око пута спречавала је кретање коњице; с тога јој је издата заповест да се жури.

„Наваљујући непрестано напред, Руси потисну планинце свуда; положаји су један за другим падали у руке

Digitized by Google

Русима; најпосле Руси избију на равницу, одакле се могло радити топовима. Планинци су с огорчењем насртали на топове и ватра картечем продужавала се цела два сата, пресецана само борбом прси у прси око топова. Пред сваким топом је непријатељ оставио гомилу мртваца, и на послетку се повукао. С узвицима „ура“ Руси заузму Акташ-аул и разбојничко гнездо предаду пламену. Намера је била постигнута; победа одржана; војска је показала нечувене примере јунаштва од првог до последњег човека. Али се непријатељ иза леђа опет спремао да Русе лиши свих користи које су овом сјајном победом биле обезбеђене.

„Кази-Мула заузме својом многобројном пешадијом пут којим се Русима ваљало враћати, испресеца га дубоким рововима и испреграђује изобараном гором. Кнез Бекович удари другим правцем, али и тамо наиђе на исте сметње. И морало се и опет, под ватром непријатељском, пробијати кроз уске горске теснаце, кроз шуму. Планинци беху засели на горске врхове и у теснаце, и како их је било много, наносили су штету. Војска је, међу тим, сазнала да се ранио главни војвода, па се узнемирила и тиме. Кнез Бекович се узалуд упињао да планинце узбије; често су, многобројни будући, наваљивали на Русе с ханџарем и сабљом у руци. У једном теснацу планинци задрже аван-гарду; узбију их на том месту, али они одмах ударе на аријер-гарду, и на њу ударе са страховитим огорчењем. Командир аријер-гарде, храбри пуковник Ушаков, погине у том боју; једноме топу побију све коње и поломе осовине, те им морадне остати у рукама. Војска се била поколебала. Видећи зло пред очима, рањени Емануел заповеди да му се доведе коњ, и савлађујући своју тешку рану, опет лично и непосредно прихвати вођење. Чим се он појави и стане распоређивати, бој се опет упути напред. Муниција се и топовска и пушчана била већ сва потрошила, и где се показао непријатељ, ударало се на њ хладним оружјем докле није стигла резерва. У пет сати по подне војска се повратила у град Внезапну.

„Тако се свршио последњи дан војничке радње ђенерала Емануела. Победа је била скупа, али је донела велику корист што је разбила средиште Кази-Муле; он

Digitized by Google

је од тог времена изгубио свој велики углед међу Чеченцима и Кумицима који су га сматрали за пророка. Планинци су у овоме бој изгубили преко 2000 мртвих и много више рањених.

„Ускоро по том умирила су се са свим племена на левој страни Кавказа.

„Победа ова несумњиво даје нову сјајност рускоме оружју. Смеона је била мисао поћи са две хиљаде људи против седамнаест хиљада и поћи кроз теснаце, шуме и горе у напад на добро утврђени положај, који су бранили огорчени планинци, фанатизовани вером, осим свога природног јунаштва. Хвала јуначноме начелнику, који се усудио да овај посао почне; не мање хвала храброј војсци, без које се тако што не би дало ни помислити. Овај бој достојним начином и као венац завршује сјајна јуначка дела којима се прославио ђенерал Емануел. Али као да није било доста само његове крви за ову победу. Кад је заузиман теснац, син Емануелов находио се међу стрелцима, показујући у младим годинама пример наследствене неустрашивости. И у који се мах ранио ђенерал отац, у тај мах је и сину зрно непријатељско раздробило ногу.

„И после свега овога, ђенерал Емануел је и даље као са свим здрав човек издавао наредбе и управљао линијом, као што се види из напред наведеног журнала његова. — — — И тек августа месеца, пошто је са свим очистио сва склоништа Кази-Мулина, ђенерал се вратио кући у Ставрополь. Али су та надчовечна напрезања и тешка рана од 1-ога јула ослабила и његов снажни организам. На његову молбу цар Никола га је с великом милошћу ставио у пензију с пуном платом.“

III

После отпуста који је Ђ. А. Емануелу дат 8-ог октобра 1831, он је још годину дана остао на Кавказу, и седећи тамо на миру и купајући се у минералним водама прилично је опоравио своје здравље.

Оженио се био још 1809 ћерком ђенерал-мајора Кнобела Маријом Вилијамовном, од фамилије холандске. С њом је изродио десеторо деце, три сина и седам кћери.

Digitized by Google

Повукавши се после последњег боја и ране од 1-ог јула 1831 у приватни живот, ђенерал Ђ. А. Емануел се насели у Јелисавет-граду у Херсонској Губернији у јужној Русији. Ту купи кућу и прилично имање у околини. Ђ. А. Емануел је био у приватном животу штедљив и смотрен; нежан и брижљив отац и муж; благ, предусретљив и уљудав према свакоме. Кнез Н. Б. Голицин бележи да се три године без смене уза њ находио и да му се никада није догодило да га види несправедљива, нетрпљива, љута. Он се свагда понашао мирно и уљудно; срдио се није никада. Као војника кнез Н. Б. Голицин црта ђенерала Ђ. А. Емануела врло похвално. Емануел је, бележи он, као војник владао необичним својствима: био је јуначан, хладнокрван и присебан. Осим тога имао је ванредно оштру оцену у прегледу. Кад би изашао на бојно поље, ваљало је само да баци свуда поглед, па да с места смисли све што треба и да то одмах искаже у наредбама и јасним и тачним. Што би опасност била већа, његово би смишљање било јасније и брже.

Ђенералу Ђ. А. Емануелу није било суђено да дуго ужива тако врсно заслужени покој. Године 1835 умре му жена. Не дуго за њом, лицем на светога Саву 1837, издахнуо је и он од запаљења у прсима и позлеђених рана. Сахрањен је на своме имању код Јелисавет-града, где је сам сазидао капелицу од камена и испод ње гробницу својој жени и себи. Цар Никола је наредио да се пенсија од десет хиљада рубаља издаје деци његовој докле год и последње живо буде.

* * *

Сад је потпун ред свуда на Кавказу. У Пјатигорску и на Кавкаским Минералним Водама које се нису могле ни почети уређивати докле 1828 ђенерал Ђ. А. Емануел није покорио Карачајевце, развија се у пуној сјајности најглавније бањско место целе простране Русије. У главноме месту Кавкаских Минералних Вода садашњем је реду основе положио Ђ. А. Емануел за време свога управљања Кавкаским Крајем. Леп парк од храстове горе на подножју Машука, изнад Пјатигорска, и сад носи његово име *Емануељевски Парк*. Захвална општина Пјатигорска

Digitized by Google

назвала је и једну од улица својих *Емануељевским Проспектом.* У Железноводску једна минерална гвоздена вода зове се *Емануељевским Источником.* Напред смо изложили како је Ђ. А. Емануел изазвао од Царске Руске Академије прву научну експедицију на Елборус. У пећини Дијаниној у Пјатигорску стоји у гвожђу изливен, па у зид пећине усађен запис о томе који гласи:

„Въ царствованіе всероссійскаго императора Николая I стоялъ здѣсь лагеремъ съ 8 по 11 іюля 1829 года командующій на кавказкой линіи генералъ отъ кавалеріи Георгій Емануелъ: при немъ находились: сынъ его Георгій 14 лѣтъ, посланные россійскимъ правительствомъ академики: Купферъ, Ленцъ, Менетріе и Мейеръ, также чиновникъ горняго корпуса Вансовичъ, минеральныхъ водъ архитекторъ Јос. Бернардацци и венгерскій путешественникъ Ив. Бессе.

„Академики и Бернардацци оставивъ лагеръ расположенный въ 8000 футовъ (т. е. 1143 саженяхъ) выше морской поверхности, всходили 10 числа на Эльбрусъ до 15700 футовъ (2243 саженей), вершини же онаго 16330 футовъ (2333 саженей), достигъ только Кабардинецъ Хиларъ.

„Пусть сей скромный камень передастъ потомству имя тѣхъ кои первые проложили путь къ достиженію понынѣ почитавшагося неприступнымъ Эльбруса.

„Отлита въ луганскомь заводѣ въ 1829 годѣ“.

Види се да је натпис смишљен за место где је ђенерал стао с војском под Елборусом, и одакле је пуцњем из топова поздравио Хилара, кад га је дурбином наврх Елборуса угледао. Или се натпис и тамо налази — или је за тамо намењен, па после одласка Емануелова немаром његових последника остао у Пјатигорску. Наспрам њега, на десној стени пећине од уласка, налази се исти натпис на арапском језику, изливен истим начином као и руски, словима арапским. То је текст, намењен мусломанима кавкаским.

Нека су истим натписом завршене и ове белешке о ђенералу Ђ. А. Емануелу, којима ми враћамо спомен његов родноме српском племену.

Digitized by Google

ТРГОВАЧКИ ЦЕНТРИ И ПУТОВИ

ПО СРПСКИМ ЗЕМЉАМА

У СРЕДЊЕМ ВЕКУ И У ТУРСКО ВРЕМЕ

ГЕОГРАФСКО-ИСТОРИЈСКА СТУДИЈА

НАПИСАЛИ

Петар Р. Косовић и Михаило Ј. Миладиновић

ФИЛОЗОФИ III. ГОД.

СВРШЕТАК

Београд

Још за Римљана беше на месту данашње српске престонице знатна варош *Singidunum*, а подигоше је још при крају III столећа пре Христа Скордишани, келтијско племе. За Римљана Singidunum је био знатно војничко место. У IV веку беше у њему главни стан четвртог легиона римске војске, који је носио име „Флавијев легион“ (legio IV Flavia). А под градом у београдској луци налазило се главно станиште римске убојне флоте, која је крстарила Савом и Дунавом.

Око половине V века паде Београд у руке Хунима, којих брзо нестаде. После њих Београд је често мењао разне господаре, и тек Јустинијан га поново поврати византијској царевини. У половини VII столећа у околини Singidunum-а настањују се Срби и од њих Singidunum тада доби ново име Београд.

При крају VIII века Београд освоје Франци у време Карла Великог, а почетком IX века пао је у руке освајачких Бугара. Године 1018. Византија за владе

Digitized by Google

силија II овлада целим Балканским полу-острвом. Тада и Београд беше у рукама Византинаца, где је била столица једног њиховог војводе. У то време био је Београд у пуном цвету, имао је велике цркве и био многољудан. После 100 година византијске власти Београд освоје Мађари (1124.), али га Византија опет поврати 1154. г. за цара Манојла. Око њега се и даље боре Византинци и Мађари кроз цео XII век. Крајем тог истог века пао је он опет у руке Бугара. По томе се отимаху око њега Мађари с Бугарима и час је у власти једних час других. Год. 1281. пао је Београд у српске руке под Милутином и ту остао све до 1321. год. кад паде опет у туђе руке, а после 10 година (1331.) он беше саставни део Душанове царевине. После Душана долазио је Београд час у руке Срба час у руке Мађара, док га најпосле 1521. год. не освојише Турци.[1]).

Као што се види из овога кратког прегледа, историја је Београда била веома бурна, што несумњиво утврђује његову велику важност у војничком смислу.

Ну као што је значај његов био велики као политичког и војничког места, може се посигурно рећи, да је и његов трговачки значај био један од главних узрока овој вечитој борби, која се вековима водила око зидина његових.

Значај Београда као трговачког места, као и то, колико је од њега зависила средњевековна трговина Немачке, Холандије и Скандинавије с Цариградом, види се из тога факта, што онај народ, у чијим је рукама Београд, има у својим рукама и вазантијско-европску трговину. Тако, по неким историцима европске трговине види се, да је византијско-европска трговина до XI века била у рукама Бугара: Београд тада беше њихов: у XII веку трговина је та у рукама Мађара: Београд је за то време био у њиховим рукама; у XIII столећу нема трагова, да је та трговина и даље у њиховим рукама, кад је Београд за време Милутина дошао у српску државу.

Под српским владаоцима истиче се он као трговачко место нарочито за време деспота Стевана Лазаревића. Тада се у Београду спомиње и дубровачка колонија.

[1]) В. Карић Србија, 656—59.

Digitized by Google

Но да је Дубровчана било и раније у Београду, не подлежи никаквој сумњи. То се јасно види из трговачких уговора између бугарског цара Асена и Дубровчана, у коме се овима допушта, да са својом трговином могу ићи по целој његовој земљи: „до Бдине или Браничева или Белграда до Трнова[1]) и т. д. Као што се из овога може закључити још тада је Београд био познат дубровачким трговцима.

Кад је деспот Стеван преместио своју столицу из Крушевца у Београд, затече овај у развалинама, те настаде живо, да га окрепи и подигне. Да би умножио становништво деспот дâ грађанима београдским многа права и повластице, којима привуче мноштво народа и трговаца из унутрашњости и са стране а нарочито из Дубровника[2]) Стара римска лука под градом беше тада још у добром стању. У њу се могаху сместити до 20 убојних бродова а лука се затвараше гвозденим ланцима.[3]).

Као што рекосмо у Београду је тада боравила дубровачка колонија, која је тада имала своју цркву, која се спомиње још 1346. год.,[4]) што нам сведочи, да још тада беше овде и стално настањених Дубровчана.

Београд за деспота Стевана у трговачком погледу, слободно можемо рећи, да ни мало не изостаје иза Новог Брда, већ с њим на једној висини стоји.

Код Новог Брда споменули смо једно дубровачко писмо упућено на деспота Стевана, у коме му одговара општина на његово писмо, зашто скупоцене ствари не може више давати за сировине, као што је то раније било, како деспот наводи у свом писму, већ за злато и сребро, па веле, да се то радило само по малим трговима, „а гдено су славни и велики тргови каконо у Новом Брду и по инех велицех местех а *навластито ва славни и многочестити* двор господства“ му, у који се доносе врло скупоцене ствари, свите и друге тканине, које, веле, и сами морају за злато и сребро да купују. То је писмо

[1]) Миклошић, Mon. Serb., 3.

[2]) Ковачевић и Јовановић, Истор. срп. народа., III., 14.

[3]) Карић Србија, 659.

[4]) Theiner, Mon. Hung., I, 701.

Digitized by Google

из 1416. год. и ван сваке је сумње да се речи „ва славни и многочестити двор“ односе на Стеванову престоницу Београд.[1]).

По смрти Стевановој предаде га деспот Ђурађ Бранковић Мађарима 1427 год.

Шест година после тога 1433. прошао је кроз Београд француз Брокијер, који овако описује нашу престоницу: „Београд је у Расији, припадаше деспоту, али га је пре четири године уступио угарскоме краљу, да му га не би Турци отели као и Голубац, губитак који је велика штета за хришћанство, а за Београд би још већа била, јер је знатно јачи, те се може у њему сместити 5—6000 коњаника. Крај његових зидова тече с једне стране Сава, која долази из Босне; с друге стране диже му се тврђа, поред које тече Дунав, а у Дунав се ту улива Сава. Тако је саграђен Београд на рту што га чине ове две реке. Град је положен узвишено. Са суха окружава га једно село, које се протеже од Саве до Дунава. У томе селу станују Срби, код којих је на Ускрс слушао службу на словенском језику, покорни су Риму а обреди су им црквени као и у Француској. Београд је јак својим положајем, затварају га двогуби бедеми раздељени на пет тврђица, од којих су три на оном узвишеном месту а друге две су на реци, али је озидана једна наспрам друге, а обе ове зависе од оне три прве, има се и мало пристаниште, које може примити 16—20 галија, њега бране две куле, свака на своме крају, а везане су, како му казиваху, ланцем, јер је река тако велика, да ланце није могао видети. Исто тако видео је на Сави шест већих галија и пет мањих. На Дунаву, два дана испод Београда, имају Турци *Голубац*, тврдо место, где држе 100 шајака, да пређу у Угарску кад усхтедну“.[2])

Као што смо казали 1521. год. Београд је пао Турцима у руке. И за то време он је у овом крају био врло важна тачка, како у војничком тако и у трговачком погледу, што се види из описа путника из XVI и XVII века. Варош беше доста угледна а нарочито предграђе

[1]) Пуцић, I. 138.

[1]) Н. Матковић, Rad. XLII 172—73.

Digitized by Google

савско, где куће из реда имађаху своје лепе баште. У вароши се виђаху многобројне џамије, купатила, за тим велике зидане куће а зачињаваху га пет великих каравансераја и један безистан, који сагради велики везир Србин (Мостарац) Мехмед Соколовић од рушевина једне цркве. У Београду је живео велики број Дубровчана, који су овде имали своју цркву.[1]) Биће по свој прилици да је и она црква, коју спомиње Брокијер, да је служила службу на словенском језику и да је подложна Риму, била дубровачка. На ову нас мисао наводи поред тога, што је по Брокијеру подложна Риму и исти су обреди као и у Француској, и то, што године 1552. год. Дубровчани у Београду набавише штампарију за штампање црквених књига на словенском језику, те је према томе очигледно, да се у њихној цркви збиља служило словенским језиком. Поменута штампарија била је набављена трошком два угледнија дубровачка властелина, Радише Дмитровића, и Тројана Гундулића.[2])

Дубровчане у Београду спомињу скоро сви путници XVI и XVII столећа. Тако путник Јаков Бецека из половине XVI столећа вели да у Београду „има много трговаца Турака, Дубровчана, Хришћана и Јевреја.“[3]) Други путник скоро из истог времена Марко Антун Пигафета, враћајући се цариградским друмом из Цариграда кроз Београд, описује га и на једном месту вели: „Ниже поменутог брежуљка, према истоку има изван градских зидина много кућа турских, јеврејских и српских, много дућана дубровачких и других трговаца. Ово је најживљи део вароши, пун трговине и није ограђен зидом (реч је о савском крају). С подневне стране мала је раван опасана ниским брежуљцима и реком Савом, која као што је речено тече од југа на север. У тој вароши Мехмед (јер хоће да сагради безистан, карван-серај и друге грађевине) даде порушити три хришћанске цркве српске и синагоге јеврејске; није их дао разрушити толико да гради колико што не држи обреде своје вере, као што

[1]) В. Карић, Србија, 660.

[2]) Ibid, 661.

[3]) Н. Матковић. Rad. knj. LXXXIV, 85.

Digitized by Google

су неколе сиромашне жене плачући причале заједно и о другим високим зулумима: јербо неће да их на другом месту поново граде. На све могуће начине тражили су криву дубровачку, која је сакривена под земљом, и не могавши је наћи, забранили су под великим казнама новцем и затвором, да се не смеју ни по троје ни по четворо састајати на молитву. Ови Дубровчани, будући бејаше велика недеља, а после тога и што је дошло посланство, на чему кога био је наш путник, служили су све свете службе певајући тихим гласом. На целом том путу путник није осетио што видео.[1])

Год. 1572. аустријски посланик Давид Унгнада пропутовао је кроз Београд на своме путу за Цариград. О путу тога посланства сачуван је путопис у коме има спомена и о нашем Београду. „Варош се простире поред Дунава и Саве, вели се, да има до 6000 кућа, а насељена је Турцима, Јеврејима, Србима, Дубровчанима и др. У вароши су два лепа карван сераја и стара приградна кућа (безистан) у којој има различитих трговина. Кад је била турска војска поражена, нагомила ту Турчин код воде, ради грађења бродовља из Ердеља и доње Угарске много конопље, воска и смоле. У то време букне ватра, те уништи све то и многе куће, а трговцима нанесе велике штете особито некоме Дубровчанину, коме је робе у вредности од 30.000 талира погорело: турскоме цару пак остала је вредност од 40.000 талира. С тога је цар трговцима наложио а и сам помогао, да се сагради нова кућа, која је тек започета, имаће много дућана а биће лимом покривена и по римском слогу саграђена, а као што се чини биће скупа грађевина, која ће се турски звати караван-серај.[2])

Годину дана после овог морао је Давид понова ићи за посланика у Цариград. Том приликом повео је са собом једног протестанског свештеника, Стевана Герлаха, који је о овом путу водио свој дневник.

Посланство је ударило познатим цариградским друмом на Београд. У њему се задржавало пуних 7 дана, те је имало довољно времена, да се што боље упозна с Бе-

[1]) П. Матковић, Rad. knj. с. 134.

[2]) П. Матковић, С XII, 215.

Digitized by Google

оградом и да нам га што верније у свом дневнику Герлах прикаже: „Београд је, пише Герлах, што се тиче кућа и вртова лепши од Будима, јер је турски цар наредио, те су се саградиле лепе куће а улице калдрмисале. Најлепше дућане имају Дубровчани из Далмације. Становници су Турци, Јевреји, Срби и Дуброчани; последњи као паписте имају фратора за свога свећеника. Изван и унутра у граду имају уз куће лепих камених караван-сераја, од којих су особито четири од опека и камена по истом слогу четвртасто сграђена и оловом покривена а у средини је дивно калдрмисано двориште. Ове су куће на два ката, у којима су поређане собица до собице и свака има свој комин. Највећа од ових зграда (Мехмед-паше) није далеко од дубровачких дућана и биће скоро готова; има леп дугачак безистан а с обе стране су дућани за свакојаке трговине; има дугу и широку улицу у којој има свакојаких занатлија: кројача, постолара, ножара, сукнара и т. д. Београд својим многим новим каменим кућама, које су градили заслужни хришћани, особито Талијани, којих овде има много, и својим вртовима надмашује Будим, који је пре тога својим величанственим зградама Београд далеко надмашавао. Осим ових неколико камених кућа београдских, остале су жалосне колебе, на један кат, од дасака, збите и сламом покривене. Свега скупа 10 цркава и купалишта, коњушница и горе поменута 4 караван-сераја, па зграде што их гради бег на крају града за становање. То су најзнатније грађевине, које с далека дају граду велики углед. К тому особито помаже још и градић или тврђа са пет врло високих кула покривених оловом и лимом. Уз то је сам град смештен нешто на брегу нешто на равнини. У градићу поред поменутих кула нема се ништа друго особито видети...“[1])

Као што се из ових савремених бележака види, Београд тада беше у пуном цвету, имао је доста великих и лепих грађевина, дивних и лепих башта, да је у томе, како Герлах рече, и сам Будим надмашивао.

Овако га исто описују и путници из XVII века. Тако путник Johann Baptisten Savernier у своме делу вели:

[1]) П. Матковић, Rad knj. CXVI., 15—16.

Digitized by Google

[illegible] Београд [illegible] Безестен [illegible] Безестен [illegible] [illegible] [illegible]

у Европи а и сама му је „Србија једна плодна и пријатна земља са пољима, шумама и брдима, из којих се добијају добри метали“ („Ist demnach Servia eine fruchtbare und lustige Landschaft bestehend in Flächen, Gebüschen und Bergen“... и т. д.). Исто тако људи су му у Србији храбри, коњи лепи, вина добра а реке племените (edle.)[1]) Турски географ XVII века Хаџи-Калфа тврди, да је Београд у то време имао 100 џамија с баштама у наоколо 10 купатила, много ханова и два лепа безистана од Мехмед-паше и Муса-паше, такође с баштама у наоколо. На ушћу Саве у Дунав вели да је рибарски трг, пристаниште и царина београдска.[2])

Дакле сви горе поменути писци тврде, да је Београд у то време био врло важан трг, а из њихових бележака види се јасно, да та трговина беше у главноме у рукама наших Дубровчана. Ну поред Дубровчана било је много Јермена, Јевреја, Грка, Турака а по свој прилици и Срба домородаца као трговаца.

У другој половини XVII века Београд знатно пострада а његова трговина посрне услед борбе која тада настаје око њега између Мађара и Турака. Борба је та с прекидима трајала скоро пуних сто година, и за то време Београд је неколико пута наизменце био час у рукама Турака а час опет Мађара.

Кад је планула српска револуција у почетку XIX века он беше у рукама Турака, од којих га Срби освојише јуришем 30 новембра 1806. године.

Злосрећне 1813. год. дође Београд опет у руке Турцима. Друго ослобођење Београда протезало се кроз читаво по века, и тек 1867. год. 6. априла кључеви од града беху предани кнезу Михаилу и Београд са свим присаједињен Србији.

Рудник

Поред Новог Брда као рударско и трговачко место првог реда јесте Рудник, које као такво има своју богату историју. Његове су издашне руднике још стари Римљани

[1]) Ibid.

[2]) Ст. Новаковић, Спом. XVIII., 64.

Digitized by Google

експлоатисали. Познато је, да је околина Чачка, Пожеге па до Рудника била за време Римљана врло насељена, што сведоче многобројни остаци римских путова, који су служили за комуникацију у овом крају.[1]) Без сумње да су римске насеобине у овоме крају условљене биле у првом реду великом рударском радњом у Руднику. Пок. др. Јанко Шафарик нашао је на југоисточној страни великог Штурца, тамо, где се виде многобројни рударски поткопи, темељ од римског храма посвећеног „мајци земљи“ (templum Terrae Matris) с натписом, који показује, да је тај храм обновио римски цар Септимије Север (222—235).[2]) Многобројни пак рударски поткопи, који се налазе на јужној и југоисточној страни највишег рудничког виса, за тим огромне количине шљаке најочитије показују вековну живу рударску радњу у овоме крају.

У доба средњевековне српске државе руднички мајдани, који су за време разних дивљачких најезда, које наступише по Балкану у доба пропадања римске државе, били већ опустили, — наново оживеше. У то време околина Рудника престављала је опет крај густо насељен, богат и пун живота. Саси и Дубровчани ударише први мотиком у богате руднике сребра и олова а за њима поврвеше дубровачки и талијански трговци, носећи са собом разну трговачку робу, да је мењају за тамошње сребро. На северној страни Штурца, баш на самом извору реке Јасенице, беше место, где трговци своју робу истовариваху. Ту се и данас виде развалине једног четвороспраног градића. Ту беше трговачка варош Рудник, која се толико спомиње у средњевековним нашим споменицима. У њему је била јака дубровачка факторија. Ова је варош цветала нарочито за владе Милутинове и доцније још више за деспота Ђурђа Бранковића. Још Стеван Урош даде Дубровчанима у Руднику онакав исти закон какав „им је у Брскову от испрва“. Дубровчани беху закупници како рудничких мајдана тако и царине у вароши. Све што је продато на тргу подлегало је царини. Царине беху доста јак финансијски извор српским владаоцима у средњем

[1]) Драгашевић, Гласник 45.; Алексић. Годишњица III.

[2]) Jireček, Die Handelsstrassen. 52.

Digitized by Google

веку. Те су царине биле скупе, с тога су се већином удруживали по два и више трговаца дубровачких и тако у друштву могли су лакше да узму под закуп, и издаду повећу суму новаца неком српском владару за царину неке вароши. Царина призренска, ново-брдска и рудничка беху на гласу и увек у рукама спекулативних Дубровчана. Год. 1348. беху се удружили Лазар Влкасовић, Марин и Живе Паскетићи и узели под закуп од цара Душана „трг руднички.“[1])

Остао нам је један споменик, који нам казује, колико су од прилике плаћали Дубровчани за руднички трг за доба деспота Стевана. У њему деспот вели: „Ја господин деспот Стеван продадох царину рудничку Бенку и брату му Федерику за годишче за шест сат литар сребра. Од тогази платише господству ми готовем тргом пет сат и шест десет литар и да исправе митрополиту Исидору четири десет литар. За този им прими господство ми вером ако би тко и *веће и веће* давал за царину рудничку, да им се не узме докле не издрже годишче без свакога смушчења и без поколебанија да ју држе овој годишче и *ако би се случило* да изгубе од царине *да их помилује господство ми.*“[2])

Ово је без сумње био уговор између деспота и закупника, уговор у многом погледу занимљив. Сума за коју је деспот продао руднички трг и ако изгледа доста знатна, преставља без сумње малу а можда и најмању, која се у опште могла добити. Отуда по свој прилици и обавеза Стеванова, да је другом у току те године неће продати, па макар му ко и већу суму нудио. Значајно је за однос између Дубровчана и српских владалаца тога доба оно, што деспот вели, у случају ако би Дубровчани изгубили од купљене царине, да ће да их помилује и штету надокнади. Као што се види, Стеван је продао рудничку царину за 600 литара сребра. Вредност једног литра варира од 12—22.[3]); почев од XIII века она расте и у XV достиже вредност од 22 перпере, а перпера

[1]) Пуцић, II. 19.

[2]) Пуцић, II, 79.

[3]) Калај, Историја срп. нар., у срп. преводу стр. 122

Digitized by Google

је имала вредност од 12 динара. Ако, дакле, да је литар *соба* вредео 30 динара, тада је Стефан за ту годину на име царине добио од Дубровчана 144. о.

Поред Дубровчана у Руднику је боравио и Сплићана и Трогирана.[1] Латински становници Руднika имали су овде своју цркву. Она се спомиње још 1303. год.[2] Год. 1346. епископ которски поред осталих цркава добио је власт и над црквом рударских. Год. 1372. хтели су Фрањевци да подигну овде манастир.[3]

У Руднику је била и ковница. Тамо је деспот Ђурђе ковао новце с натписом „Рудник.“[4] Новци су ковани и пре њега. 1376. г. спомињу се у једном споменику „новци рударски.“[5]

Због многобројних трговачких послова установили су били Дубровчани у Руднику свој конзулат. Он се овде спомиње 1312. и 1313. год. за владе Стевана Драгутина.[3])

После пропасти српске државе рударска радња није са свим престала у Руднику. Она ту жиг тарп и за време Турака. За време последње окупације од стране Аустрије, предузета је и вршена рударска радња веома живо.

Док су руде и даље вађене, Рудник, као трговачко место, изгубио је сваку важност пропашћу средњевековне државе. У њега су се још одмах доселили Турци и он истина животари за све њихово време али ипак беше омања варошица без већег значаја. У њој су Турци живели све до почетка Карађорђеве буне, у почетку XIX столећа, када Руднika сасвим нестаје с лица земље.

Ваљево

Ваљево се спомиње тек у позније време наше старе државе. За доба деспота Стевана Лазаревића и Ђурђа Бранковића Ваљево беше једно од најзнатнијих тржишта

---

[1]) Jireček, Die Handelsstrassen... 54.

[2]) Theiner, Mon. Hung. I. 408.

[3]) Jireček, Die Hand., 53.

[4]) Jbid., 48 (у примедби).

[5]) Jbid., 53.

Digitized by Google

у њиховој држави. Да постане тако важно место допринело је највише то, што је био на раскрсници два доста важна друма, од којих је један водио из Шапца ка варошима на изворишту Голијске Мораве, а други је долазио из оближњих рударских и трговачких вароши из Зајече и Крупња, које такође у ово време добијају већег значаја. Оно се први пут спомиње год. 1398. у писму дубровачке опћине кнегињи Милици и Деспоту Стевану, у коме им се жале Дубровчани, како су им Турци похватали неке трговце у Ваљеву и одвели: „наше трговце које Турци узеше у Ваљево и одведоше.“

Без сумње је у то доба живела у Ваљеву знатна дубровачка колонија. Ово се може у неколико потврдити једним другим писмом дрбровачке власти, упућеним деспоту Стефану. У њему се овоме јавља, да је у Ваљеву убијен неки Дубровчанин, трговац, Ђура Милковић, који је остао силне паре дужан појединим Дубровчанима, код којих је без сумње налазио кредита за своју трговачку радњу у Ваљеву, јер се изрично у писму вели, да се то задужио код људи „који су му веровали свите трга и инех потреб.“ У писму су назначене и суме, које је Ђура дуговао грађанима дубровачким и чија округла сума износи на 1666. златних дуката.

Значај Ваљева показује и то, што је ту била столица епископа ваљевске епархије, која је по свој прилици постала негде у време косовског боја, мало пре или после. На крају XVII века њој је била придружена и епархија ужичка.[1])

За време Турака пао је значај Ваљева као трговачкога места. О њему немамо готово никаква помена све до аустријских ратова до год. 1717—1739. У почетку овог столећа јавља се Ваљево као место, где су пале прве жртве српског ослобођења, Алекса Ненадовић и Илија Бирчанин. 7-ог маја 1804. год. Ваљево је било спаљено и од њега остаде само згариште, на коме се доцније подиже нова варош. Њега 1813. год. опет заузму Турци. Међу тим год. 1815. заузе га поново Кнез Милош и од тада је у српским рукама.

---

[1]) Милићевић, Кнеж. Србија, 404.

Digitized by Google

Дебри

Три до четири часа од Шапца низ Саву налази се село Дебри. Мисли се да је ту био некад град Дебри, у коме је живео Краљ Драгутин. Кад је 1282 год. добио од свога таште Мачву и Славонију са Сремом на управу. Поред низа куће је сачувао у низу земљиште села сасвим мишљењу ако на руку и т. д. ако се да скора ту могле видети зидине од старога града.[1]

Како је свуда низ знатан трговачки пут из Босне за Београд и даље низ Дунав, тако ће видети, кад буде реч о путевима, то је по свој прилици и Дебри био знатно трговачко место у том крају. Из доба деспота Ђурђа имамо један споменик из кога се види, да се у њему сваке године држао велики панађур на Пантелијев дан. Год. 1429., 31. августа, изиде он повељу, коју и потврди баштину великоме челнику Радичу Поступовићу, коју је имао и под деспотом Стефаном а коју је добио од угарског краља Жигмунда. Поред осталог потврђује му и „у *Мачве трг Дебри и панађур о пантелимону светаго Пантелимона.*“

Мачва

У почетку XIII столећа јавља се у овоме крају као знатно трговачко место варош Мачва, од које доцније добија име цео овај крај. Где је била стара варош Мачва није још позитивно утврђено. Ст. Новаковић мисли, да њено место треба тражити близу Дреновца на месту Јањићу, поткрепљујући своје мишљење и тиме, што народ у том крају прича, да је ту на том месту био град Сибињанин Јанка.[2]) Кнез Лазар је дао цркви Раваници два панађура у Мачви и много села.[3]) Мачва се спомиње још за време краља Драгутина. Год. 1318. после једног рата Карло Роберт узео је краљу Милутину „град Мачву и друге градове.“[4])

---

[1]) М. Ђ. Миличевић, Кнез. Србија, 425.

[2]) Новаковић, Гласник XLVIII., 118

[3]) Даничић, Речник из књиж. стар., II., 54.

[4]) Новаковић, Гласник XLVIII., 118.

Digitized by Google

У овоме крају спомиње се у једној повељи кнеза Лазара село Подгорица, где су, како се види, држана годишње по два панађура. Приходе са тих панађура поклони Кнез Лазар поменутом повељом својој задужбини Раваници.[1]) Које би село у данашње време одговарало овој Подгорици не може се насигурно одредити.

Ниш

„Сасредни положај Ниша, у коме се стичу најглавнији друмови балканског полуострва, учинио је, те су на њега вазда много полагали и притежаоци му и нападачи. И доиста већ од другога века његово име не ишчезава никако са листова повеснице, која га је тако исто често записивала као и сам Београд. Није било силе која се преко Србије било с југа било са севера Моравом упућивала, а да је мимо Ниш с миром прошла. С тога је његово поље многе и различне народе преко себе видело, и с тога се око његових зидина страховито много људске крви пролило. И кроза све тако бурне и крваве догађаје ова је варош свој живот одржала и продужила, најпре као Naissus, до најезде српске, за тим као „стари и славни град Ниш," кроз све време српског државног живота, и на послетку дочекала да под истим именом опет уђе у област државну једне независне и пуне будућности српске семље.

Као једну од најзнатнијих римских вароши на балканском полуострву, Naissus је први пут забележио Птоломеј, звездописац александријски, у ономе своме чувеном делу, у коме је описао до његова времена цео познати свет. Историја је први пут по том Ниш забележила описујући ону страховиту и крваву битку под његовим зидинама, у којој је цар Клавдије разбио Готе, у год. 269. по Христу.

Константин Велики, који се у Нишу родио, и тамо одрастао, украси своје родно место дивним зградама, а Јулијан га беше тако утврдио, да је изгледало, да га никаква сила не може освојити; по чем се већ и дотле

[1]). Српски Летопис од 1847. год.

Digitized by Google

свима опсађивачима онако победоносно одупирао. После тога доба, па до друге половине XII века, Ниш је падао у руке Хунима (од 433—474), па источним Готима (крајем V века), за тим опет Византинцима, па онда Бугарима и по њима Мађарима. Год. 1143. византијски цар Манојло врати га поново Византији, и, као на важној стратегијској тачки, бавио се у њему често и по дуже због ратова са Мађарима и Србима. Нису га у томе времену мимоишли ни Крсташи (1096. г.), који предвођени Петром Амјенским, пођоше преко Србије у Јерусалим, да га ослободе од неверника; али нађоше, да им пре тога ваља Ниш освојити и опљачкати. Ну они у борби с Нишевљанима буду са свим растројени и управо сатрвени.

Византијски цар Манојло истина је Ниш обновио и утврдио, али га у борби с Немањом ипак изгуби и од тога доба остаде ненрестано у српским рукама све до најезде турске,"[1]) која га освоји 1385. год. Он је још једанпут за кратко време дошао у српске руке, али га Турци поново освоје. Доцније су га у два маха имали Мађари, али је оба пута за кратко време остајао у њиховој власти, јер га Турци у брзо поврате.

Услед ових честих борби, које су се око њега дешавале, Ниш је, сасвим природно, јако посрнуо, нарочито у оној борби између Мађара и Турака, тако, да скоро сви путници из XVI и XVII века констатују његову опалост. Тако Феликс Петанчић, у своме опису путова у Турској, вели, да је Ниш, који је био (као што се из развалина види) прекрасан град, био сад спао на село, али је још увек ради обиља трговине једно од знатнијих бугарских и српских места."[2])

Други један путник, који је прошао око половине XVI столећа кроз Ниш, вели „да је Ниш био некад гласовит град, а тад село, премда има много дућчара турских, дубровачких и других трговаца." Град су Турци, вели, тако порушили. Ту је путописац видео много старих развалина од различних зграда, за тим многе кипове,

[1]) Карић, Србија, 777—80.

[2]) Матковић, Rad. XLIX., 121—122.

Digitized by Google

па онда велике мраморне плоче с латинским натписима и др.[1])

Герлах, путник из год. 1573., путујући с једним посланством цариградским друмом, приспео је у Ниш за који вели: „Ниш се с далека лепо приказује, лежи дивно, на далеко и широко се околина види; има реку, која покрај града тече. Град је отворен као варошица, ну поред тога ипак се виде развалине старих зидина; преко реке води дуг мост. Има градић, у коме је мала џамија, где је укопан Хамза-бег, који је био у Ђулу, а одвео је из Угарске толико жена и деце, да је њима населио два села око Ниша. У вароши има мало хришћана, који се зову Срби, јер се овде свршава Бугарска а отпочиње Србија; имају нову дрвену црквицу каменим плочама покривену, а украшена је као и друге грчке и бугарске цркве, а слике немају српски натпис; имају само једног свештеника, а тај спада под Пећ. Турци пак имају 6—7 џамија. Ту седи војвода или управитељ с неколико војника. Ту има добра и јевтина вина. Близу неке џамије диже се стари четвртасти стуб с латинским натписима, које није могао прочитати, горе су два слова једно од другога подалеко, на име D. M. (Diis Manilus), откуда се види да је ту био споменик неког Римљанина; има ту неколико трговачких дућана а живи ту само један Дубровчанин са својим слугом.“[2])

Као што се види, Герлах тврди, да је у Нишу у то доба живео само један једини Дубровчанин. Али с њим се не слаже у томе један други путописац из истог века, који описује Ниш овако: „Ниш лежи на половини пута између Беча и Цариграда. Има, истина, хиљаду и пет стотина кућа, али ако му не бисмо гледали на римске средње-вековне развалине, и на јаку насеобину Дубровчана и других Далматинаца, он изгледа као велико село. Куће бејаху на обе стране Нишаве. Хришћана беше веома мало, они имаше једну цркву од брвана, а мухамеданци пет џамија од камена. Не беше готово ни једне куће без каквог римског камена с натписима и украсима. Зидови

[1]) Матковић, Rad. CXII., 176.

[2]) Матковић, Rad. CXVII.

Digitized by Google

око вароши и тврђава беху потпуно разрушени. Родна, бреговима опкољена равница нишка беше пуста, и ако се на њој виђаху трагови ранијег обделавања; само на неколико места сејаше се још пиринач. Неки Хамза-бег беше два напуштена села населио робљем из околине Раба у Мађарској.[1])

Према овоме дакле Ниш је за време Турака јако био опао, али благодарећи своме положају ипак је био од значаја, нарочито трговачког, и по свој прилици у њему је за време Турака било доста стално настањених Дубровчана.

Крушевац

Крушевац се јаче истиче тек за кнеза Лазара, који га учини својом престоницом. Као политичко средиште а лежећи у једној родној и природом богатој долини, он је у то доба морао имати поред политичког и велики трговачки значај; и ако о томе имамо мало података. Дубровчани се у њему спомињу први пут 1415. и 1424. године, где је тада била омања дубровачка колонија.[2]) Тако се у једном писму деспота Стевана потврђује његов неки дуг за свите и восак, које је узео од неког дубровачког трговца у Крушевцу, који се звао Живко: „**и господинь десноть Стефан, кьда ставихь разлогь с Живкомь в Крушевцѣ, що мѣ бѣхь ѫзималь свитѣ и воскь, за ске мѣ остахь даљжань шестьдесет и четири литре и шесть милъ.**“[3])

Из Крушевца је доспот Стефан, као што знамо, преместио своју престоницу у Београд. Одмах после деспотове смрти 1427. год. заузеше га Турци, у чијим рукама остаде све до 1832. год.

Сталаћ

Северо-источно од Крушевца, на месту где се састају обе Мораве, Биначка и Голијска, налази се варошица *Сталаћ*, која се помиње у нашим средњевековним

[1]) Карић, Србија, 782.

[2]) Const. Jireček, Die Handelsstrassen.. стр. 87.

[3]) Споменици Српски, Спом. XI., стр. 77.

Digitized by Google

споменицима. Има доказа да је Морава све до Сталаћа била пловна, а како је поред њега пролазио долином Мораве и један од најзнатнијих друмова средњевековних, можемо закључити да је Сталаћ био у трговачком погледу од важности. Ово се у неколико и тиме потврђује, што нам је остао један споменик из кога видимо, да се ту сваке године о Петрову-дне држао велики панађур, који је давао доста знатан доходак државној каси. Тај доходак даде једном својом повељом кнез Лазар својој задужбини Раваници.[1])

Пирот

У подножју Старе Планине, а у пиротском пољу налази се варош Пирот. На томе месту још за време Римљана, на главном цариградском друму налазила се варош Qui dava са једним кастелом.

Какву је улогу имао Пирот као трговачко место у доба наше старе средњевековне државе, не можемо ништа посигурно рећи. Али за турско време када је добио и ново име Шаркеј (а зваше се и Пирот) изгледа да је био доста знатно економно средиште на овом крају и да је водио живу трговину. Његова природна околина, која је једино на њ упућена, доста је велика и ако пуна природних тешкоћа, а будући да је Пирот био један једини трг у њој, то је са свим природно на њ доношено све што је околина производила и ту куповано све што околини треба. Како му се у околини гајило много стоке, чини се, да је Пирот био један врло важан трг за сточарску трговину. Један путник из XVI века, који за Ниш у то време вели да изгледа као село, о Пироту у исто време пише: „Ово је велика варошица, има доста добре куће, где станују, осим неколико чауша, 150 спахија, који не иду на војну, осим ако беглербег Румелије лично иде. Ту има мало хришћана, који немају цркве. Осим варошице имаше ту и градић, од кога још стоје четири високе јаке куле и бедеми. Хришћани су му причали, да је ту седео Милош Обилић, који је заклао тур-

[1]) Даничић, Речник из књиж. стар., III., 158.; Српски летопис од 1847. г., IV. 55.

Digitized by Google

ског цара Мурата. Изгледа, да је некад било угледније место и да су ту кнезови седели. Овуда тече доста велика река, а још друга бунарска вода долази с брда; наоколо се простире лепо житно поље а с десне је гора с виноградима; има ту и дивних башта.[1]) Да напоменемо, да се овде још за време Турака развила јака индустрија пиротских ћилимова, који су данас на тако лепом гласу.

Лесковац

Родна и пространа равница и у опште врло угодне природне погодбе учиниле су, те је ова варош имала значај и важност и у старије и у позније време.

О њему као трговачком месту за време старе српске државе немамо никаквих података; али судећи по месту на коме је, у сред плодне и богате равнице а недалеко од Новог Брда и рударских вароши око Копаоника, може се слободно рећи, да је у том погледу био Лесковац доста важна тачка. И за турско време он је једно од важних трговачких средишта у Србији. Турски географ Хаџи-Калфа вели, да се сваке године у овој вароши држи један велики панађур.

Велики панађур у Лесковцу помиње и Едуард Браун, путник из XVII столећа, који такође тврди, да је то био један „велики панађур"; да се на њему било стекло много света из околних крајева и да се овај панађур држао на неком великом затвореном месту."[2])

Прокупље

Једна од оних вароши, које за време Турака добише већег трговачког значаја јесте и варош Прокупље.[3]) По свој прилици у то време је у њему боравила и доста велика дубровачка колонија. Поменути путник из XVII столећа Едуар Браун прошао је 1668. год. кроз Прокупље, за које вели, да је то, како неки држе, Villa Pro-

---

[1]) Матковић, Rad. CXVI. 49.

[2]) Edward Brouns M. D. Sehr denckwürdige und sonderbare Reisen, angefangen Anno 1668. und Anno 1677. vollbracht, *стр. 124.*

[3]) Jireček, Die Handelsstrassen... стр. 61.

Digitized by Google

cupiana. Ту је био у стану код неког виђеног трговца Дубровчанина, и помиње, да се ту налазио и католички свештеник.[1])

Јагодина

За времена старе српске државе спомиње се врло ретко и то под именом Јагодна. Према томе судећи она у то време и није имала какав велики значај. У турско пак време она је добила већу важност, и како изгледа за све време њихова господства, Јагодина, како по својој трговини тако и по индустрији беше најглавнија варош у унутрашњости Србије. Јагодину врло често спомињу путници европски, који су у XVI и XVII веку путовали цариградским друмом. Један од тих путника, који је кроз Јагодину прошао око половине XVI века, вели, да је то пријатна варош; да има мраморне чесме, дивне баште, четири карвансераја и две џамије.

По неким остацима неког старог насеља може се судити, да је на овоме месту још за Римљана била нека варош.[2])

Бован

У бованској клисури а на левој страни Моравице находи се село Бован. Стари цариградски друм ишао је од Ражња преко Бована за Ниш. Бован је стар град. Ту за време Римљана беше варош Praesidium Pompei. У време старе српске државе Бован беше знатно трговачко место. Он се помиње још и у шеснаестом веку, где су се држали панађури.[3]) Год. 1395. издаде царица Милица повељу, да се од „Болвана всако годишче по пет сат крушац соли“ даје манастиру св. Пантелимона у св. Гори[4]) Год. 1413. опседне га султан Муса и при-

---

[1]) Edward Brouns M. D. Sehr denkwürdige..., 124.

[2]) Карић, Србија. 812.

[3]) Jbid., 792.

[4]) Гласник XXIV., 273.

Digitized by Google

нуди на предају. Турски географ Хаџи-Калфа напомиње код ове вароши, да се августа месеца држи ту сваке године „велики панађур.“

Данас се од ове вароши једва само трагови виде.

Браничево

На десној обали Млаве, у дну Стига, онде, где се данас налази село Костолац, беше још за време Римљана варош *Viminacium*. То беше главна варош Горње Мезије. Пажљив посматрач још и данас може распознати трагове улица старе вароши, које су се секле под правим углом. Изнад вароши на једној коси налази се римски Castrum, где беше главни стан седме Клаудијеве легије. У Костоцу и околини његовој налазе се разноврсни трагови старог насеља, темељи од грађевина, даждокопи, комаће стубова, мозаиком украшени патоси, комаће од посуђа, римски новци, и т. д. Око вароши беху подигнути летњиковци и гробнице, чијих се трагова налази на даљини од два три километра на југ уз Млаву. Пре пет деценија нађен је један велики водовод, који је доводио воду у варош чак од села Великог Црнића.

Као год што је од Singidunum-а врло рано постало српско име Београд, тако исто Viminacium прозван је Браничево још у време, кад цео овај крај имађаше у својој власти Византија.[1])

Да је Браничево било важно и богато место и за време српске државе. нарочито у њеном почетку, види се и по оним великим борбама и големој крви, која се око њега пролила, тако, да га на северној страни српских земаља само Београд превазилази у том погледу. Важност његову потврђује и Св. Сава изабравши га за столицу владичанску у овоме крају. О његовој важности као трговачког места имамо врло мало непосредних података. А да је оно и у томе погледу било знатно и да су га Дубровчани врло рано почели посећавати имамо

[1] Карић, Србија. 552—554.

Digitized by Google

несумњив доказ у оном писму Асена, цара бугарског, који је владао овим крајем, којим писмом допушта Дубровчанима, да свој еспап могу слободно носити до Бдине, Трнова, Београда, *Браничева*, Солуна и т. д.[1]).

Арапски географ Масудија из прве половине X. столећа у својој географији тврди, да су у то време Кучајна и Браничево били врло важни трговачки центри.[2])

Други арапски географ, Едризи, описује Браничево (по њему „Агридиска") као „трговачку варош у плодној и добро наводњеној равници, недалеко од ушћа Мораве, на врху брда која заграђују Дунав."[3])

По Чеди Мијатовићу, од кога имамо дивних студија о српској средњевековној трговини, Браничево би било главни трг соли за овај крај, која се со из Влашке у Србију доносила преко Браничева.[4])

У ратовима XIV века Браничево су често Мађари опседали. Ну још раније, 1124. год. Мађари су га у два маха освојили и том приликом спалили, Од XII века Браничево се није више опоравило.[5]) Год. 1380. јавља се место њега већ село Костолац, које са својом облашћу припада манастиру Горњаку.[6])

У половини XIV столећа спомиње се „*Железник* у Кучеву" као место, где су били чувени оловни мајдани и у коме је пребивала једна Дубровачка колонија.

Ну већ године 1433. ово је место опало и у њ више не долазе дубровачки трговци. То место беше негде на потоку Железнику. који утиче у Пек.[7])

Смедерево

О Смедереву немамо никаквих података из ранијег доба српске средњевековне државе. Оно излази на глас

---

[1]) Миклошић, Mon Serb., 3.

[2]) Geographie du moyane age etudiée par Lelewel, III. 48.

[3]) Geographie du m. age et. p Lelewet. III. 102.

[4]) Ч. Мијатовић, Гласник срп. уч. др. XXXVIII.

[5]) Jirček, Die Heerstrasse von Belgrad nach Const., стр. 85.

[6]) Jibidem.

[7]) Constantin Jos. Jireček, die Handelsstrassen...., стр. 57.

Digitized by Google

тек за деспота Ђурђа Бранковића, кад у ће пренести своју столицу по губитку Београда. Тада је подигао смедеревски град, који и данас постоји.

О трговачкој важности Смедерева из тога доба немамо скоро никаквих података. Од деспота Ђурђа остала нам је сачувана једна повеља, којом дозвољава Дубровчанима да тргују по његовој земљи и да купују сребро свуда осим у Смедереву.[1]) Из овога се види, да су Дубровчани тада посећивали Смедерево. Да је пак Дубровчана и доцније, за време Турака, било и стално насељених у Смедереву, казује нам један путник из XVI столећа. Тако помињани Пигафета вели за Смедерово, да је врло велико и има доста становника и да у њему живе и „неколико Дубровчана, који овде тргују."[2])

Зворник

Зворник лежи на левој обали Дрине испод брда Топчаниног, изнад кога се уздижу Вратолом и Млађевац. На источној страни Млађевца виде се развалине старе тврђаве, која је служила за заштиту доње вароши.[3]) У околини још и данас тамошњи свет прича о некадањем богаству Зворника у злату, сребру и олову. Рекосмо, да се варош састојала из два дела, из горњег града и доње вароши. Град се у средњем веку зваше Звоник а варош Подзвоник. Први пут се спомиње Зворник 1412. год. У њему је живела дубровачка насеобина, која је по свој прилици имала и свог консула.[4]) Католици имађаху овде свој фрањевачки манастир. Год. 1428. у једном документу спомиње се извоз сребра из Зворника у Дубровник. Без сумње то је сребро било из околине Зајече и Крупња, где су били рудници.

Зворник нарочито процвета у време деспота Стевана, кад у његовим рукама беше и Сребрница. Изгледа, да је у то време била јако развијена *гвожђарска инду-*

---

[1]) Миклошић, Mon. Serb., 437.

[2]) Матковић. Rad. knj. c., 96.

[3]) Клајић, Опис земаља у којима обит. Хрвати, III., 130.

[4]) Const Jireček. Die Handelsstrassen....., 51.

Digitized by Google

стрија у Зворнику. У инвентару магазе неког трговца дубровачког у Зворнику од год. 1424. спомињу се 372 фунте цинка и нешто живе.[1])

После пропасти деспотовине о Зворник се отимаху Турци и Угри, јер он поред трговачког значаја беше и важна стратегијска тачка за дринску долину. Год. 1464. опседне га угарски краљ Матија Корвин. Али чувши да Зворнику иде у помоћ велика турса војска, напусти опсаду. 1668. год. освоји га принц баденски Лудвик заједно с околином. Ну наскоро пао је опет у турске руке где је и остао све до окупације босанске.

На левој обали Дрине, према утоку Јадра, изди же се један пирамидалан брежуљак на врху поравњен. У средњем веку беше ту тврђава, која се зваше *Кулчат*. Испод града беше у средњем веку варош *Подкулчаш*, знатно тржиште, у коме је боравила дубровачка колонија.[2]) Године 1396. пишу Дубровчани кнегињи Милици и деспоту Стевану за неке трговце, који су пошли у Подкулчат, да туда пређу у Србију.[3])

Сребрница

У исто време, када се у Немањићској држави јавља Ново Брдо, које брзо баци у засенак све остале вароши у Србији, на западном крају српских земаља — у Босни — излази на видик друга рударска и трговачка варош, која се са доста успеха с Новим Брдом надмеће о првенство. Та варош беше Сребрница, која се са својим сребрним мајданом јавља први пут 1376. год. Но у то доба она већ беше знатно трговиште и имађаше јаку дубровачку колонију.

У позније доба средњег века Сребрница беше највећа рударска и трговачка варош између Саве и Јадранског мора.[4]) Поред Дубровчана у вароши су живели и

---

[1]) Constant. Jireček, Die Handelsstrassen.... 48.

[2]) В. Клајић, Опис земаља...., III., 131.

[3]) Пуцић, Спом., I., 7.

[4]) Const. Jireček, Die Handelsstrassen.... „...war im späteren Mittelalter die grösste Berg — und Handelsstadt des ganzen Gebietes zwischen der Save und der Adria“.... стд. 50.

Digitized by Google

саски рудари. У сребреничким рудницама ковало се највише сребра а за тим олова. Од год. 1417. беше у Сребници и ковница, где су се ковали и новци, кад она беше у власти деспота Стевана Лазаревића. Сребрницу добе деспот Стеван год. 1411. од угарског краља Жигмунда. Поред свега усиљавања од стране босанских владалаца, да Сребрницу Босни поврате, остаде она све до године 1440. у рукама српског деспота. Те године пала је српска деспотовина у турске руке а с њом и Сребрница. Под Турцима остаде само три године: 1443. год. пала је у руке Бошњака; 1445. год. деспот Ђурађ Бранковић повратн изгубљену Сребрницу; 1451. год. она је опет у рукама Бошњака, ну не остаде дуго, јер је Ђурађ одмах исте године изнова поврати, 1459. год. њу по трећи пут заузе краљ Томаш. Као што се из овога види око ње је у то време вођена борба између Срба у деспотовини и Срба у Босни и она је прелазила из једних у друге руке. У тим борбама она је јако пострадала и њен трговачки значај доста опао.

Рекосмо да су ту Дубровчани имали своју јаку колонију. Дубровчана је ту било стално настањених, као оно у Новом Брду. Они су ту имали свога непокретног имања. У једном писму дубровачке опћине деспоту Ђурђу спомињу се неки Степко Павловић и Живко Лигатић, Дубровчани, који „у Сребници имају на поле двоја кола и пол кола и двоје воденице и пол и двоје куће дрвене и делове на рупах.“

Царину сребричку држали су Дубровчани. Из докумената, који су нам остали из доба краља Твртка, можемо видети, колико се могло узети годишње за царину сребричку. Год. 1392. узеше под закуп „царину сребричку и Понора“ Драгоје Гучетић с браћом и Новак Маћедол с браћом. Погодба је гласила на 2 год. и „за свако годишче по четири ста и два десет и пет литар фина сребра.“ [1]) Још раније, 1389. год., пише Стеван Твртко кнезу и властели дубровгчкој о дугу Дубровчанина Драгоја Бевенутића, царинара у Сребници, и вели: „фини ·р· литарь, чинь ми е дльжинь Драгоје Бевенутић,

[1]) Пуцић. Спом. II., 35.

подантє мнхь протовистиарх нашємх каконо ѥ говорємо о томь мєю нами, тако и подантє а ѡдь селє свободьнь Драгоѥ Бєкєнютнѣь ѡть тогаи дльга. и ѡдь онє нашє царнинє, коѥ ѥ дрьжаль по ны, плативь тви ·р· литьрь.“ [1])

Ова је варош водила трговину и стајала у јаким трговачким везама са Угарском и српским трговачким варошима с једне стране, Дубровника и других далматинских вароши с друге стране. Поједине знатније трговачке куће имале су своје факторије по знатнијим трговачким местима у Србији. Напоменули смо, да су те куће нарочито заступљене биле у Плани.

Фрањевачки манастир спомиње се у Сребрници први пут године 1425. Тај манастир разрушен је год 1686. По њему се и прозвала Босна у 16.—18. Босна Аргентина.[2]) Пошто је Босна потпала под турску власт, убрзо је пао и значај Сребрнице. Последњи Дубровчани помињу се у њој при крају XV столећа.[3])

Стара Сребрница налазила се онде, где је и данашња варош Сребрница у Босни, уз малени поток Црвеницу, који утиче у Крижевицу, притоку дринину. На месту данашње Сребрнице неки држе, да је била стара римска варош Argentaria, која се спомиње као трећа столица на старом римском путу пошав из Митровице (Sirmium) кроз Босну у Солин (стара Salona).[4])

У турско време Сребрница беше главно место у сребрничкој нахији, и у њој неко време беше и столица паше, а припадаше санџаку зворничком.[5])

На овом месту, ма да не спадају у Босну, да поменемо и ова два знатна места, а то су:

Крупањ и Зајеча

Ово су била знатна рударска и трговачка места у доњем Подрињу у Србији.

---

[1]) Српски Споменици, Спом. срп. кр. ак., XI., 39.

[2]) Клајић, Опис земаља... III. 129.; Jireček, Die Hand., стр. 51.

[3]) Jireček, Die Handelsstrassen... 51.

[4]) Катанчић, Orbis antiqus, стр. 533.

[5]) Новаковић, Хаџи-Калфа, Спом. XVIII.. стр. 89.

Digitized by Google

У њима беху јаке насеобине Саса, Дубровчана и Млечића.

Крупањ се находи под планином Јагодњом а помиње се тек у почетку XV века, као боравиште дубровачких трговаца.[1])

За време српске средњевековне државе Крупањ је био средиште гвоздене индустрије. Ту су били највећи самокови и топионице.[2]) Стари јазови који су водили воду на ове топионице и данас одводе воду на неколико воденица у том крају. При великим бујицама тамошње реке износе на видик темеље старих радионица, а пре неколико година нађен је у Крупњу и темељ једне католичке цркве.[3])

Зајеча се налази под Гучевом, недалеко од манастира Троноше, онде, где је и данас село истог имена. У околини Зајече беше у старо време развијена јака рударска радња. Јужно од данашњег села Зајече, уздиже се брдо Костојник на врху којега се виде развалине града, који се истим именом звао. По томе брегу налази се пуно трагова рударске радње: шљака и запуштена стара окна, из којих се вадило сребро. Зајеча се спомиње 1445. г. и 1446. г. Тада је у њему боравила дубровачка колонија и саски рудари. У тој дубровачкој колонији биле су заступљене многе знатније племићске куће а њоме управљаше у име деспота Ђурђа један кнез (comes).[4])

Копање руда у овом крају изгледа да је настављено и за време Турака.[5])

Вишеград

Вишеград лежи у лепој и живописној долини, на десној обали Дрине, међу Мољевником, Јањим брдом, Столцем и Сухом Гором. Немамо непосредних доказа, да

---

[1]) Const. J. Jireček, Die Handelsstrassen...., 51.

[2]) Карић, Србија, 381.

[3]) Jbid., 382.

[4]) Const. Jirček, Die Handelssrrassen..., 51., Карић, Србија 382

[5]) Карић, Србија, 630.

Digitized by Google

је Вишеррад био у средњем веку како важније трговачко место. Али судећи по томе, што се поред њега по околним брежуљцима виде развалине, које су без сумње служиле као заштита граду; и по томе, што се налазио у средњем веку на доста важном трговачком друму, којим се из Босне прелазило у Србију преко Мокре Горе и Ужица, можемо судити, да је имао трговачку важност, и уврстити га у ред трговачких места. Поред вароши налази се веома тврд стари камени мост на Дрини. Мост тај сазида 1577. г. везир Мехмед Соколовић.[1])

Добрун

Два и по сата југоисточно од Вишеграда лежи омање село Добруње. Поред тога села налазе се развалине велике неке старе вароши, а изпад тих развалина, на једном омањем брегу, виде се остаци од некадашњег града Добруна, који беше знатно трговиште у средњем веку. У првој половини XV века Добрун је припадао Радосаву Павловићу. У то време у граду живљаше дубровачка колонија.[2])

Ту се још и данас лепо распознају темељи кућа, виде се развалине цркве и многи камени гробови.

Горажде

У средњем веку Горажде беше знаменито и живо трговачко место, кроз које је водио пут у Плевље. Поред њега беше на Дрини камени мост, који год. 1568. сагради будимски паша Мустафа.[3]) Близу Горажда беше град Сандаља Хранића Самобор.

Трг Горажде био је Сандаљева својина. У њему је била и дубровачка колонија. У једном писму пишу Дубровчани Сандаљу за смрт неког Дубровчанина у Горажду: „тамо јест у вашем тргу у Горажду Бог потребовал Дубровчанина нашега Јеловца Богосалића а дужан је много

[1]) Const. Jireček, Die Handelsstrassen.... стр. 86.

[2]) Jireček, Die Handelsstrassen...., 86.

[3]) Клајић, Опис зем., 122.

Digitized by Google

[illegible] Дубровачком [illegible] и за то [illegible] [illegible] Мајчина Мајкала [illegible] [illegible] [illegible]

Путници из XVI и XVII века помињу Фочу као знатно трговачко место. Тако немачки путник из половине XVI века Сајдлица назива је „трговиштем.“ [1]) Француски путник, Јован Шезен, скоро из истог времена, вели за Фочу „Варош је турска и води живу трговину. Ту је обично столица санџака, што ће рећи управитеља и капетана.“ [2]) У Фочи у раније турско време беху се добро развили и неки домаћи занати. Нарочито беху чувени фочански златари. Осим тога индустрија ножева и већих и мањих а нарочито ханџара беше на гласу. [3])

Не далеко од Фоче низ Дрину палази се мало сеоце Устиколина. Ту се налазе развалине неке овеће вароши. Год. 1399. беше овде дубровачка колонија, а год. 1413. царина. [4])

Олово

Под планином Стоборјем, на реци Кривајн, лежи село Олово, које броји на 50 кућа. У XIV и XV столећу ту беше са својих мајдана чувено место Олово. У његовим мајданима копаше се већином олово, које се у великим количинама извозило, а отуда дође и име овом месту. Олово је тада припадало области Радосава Павловића. У граду је живела дубровачка колонија, која је држала под закуп руднике и царину. У писму Јелене Дабишинице од 1398. год. упућеном Дубровчанима видимо, да је тада оловску царину држао неки протовистијар Жорета, Дубровчанин. [5]) Пошто пропаде краљева моћ, царину од олова примаху Павловићи. Сачувана су два писма браће Павловића, Иваниша, Петра и Николе, упућена дубровачкој опћини, у коме јој ови јављају, и то у првом, да им је „грађанин дубровачки“ Никола Бунић који је држао оловску царину, све поштено исплатио; а у другом, од год. 1448., то исто јављају за Ма-

[1]) Матковић, Rad, XCIV., 53.

[2]) Jbid., LXII., 71.

[3]) В. Клајић, Опис земаља..., III., 170.

[4]) Jireček, Die Handelsstrassen..., 76.

[5]) Пуцић, Спом., I., 41.

Digitized by Google

роја Бунића.[1]) На гласу је био оловски фрањевачки манастир, који је опљачкан и разрушен 1687. год.[2])

Високи и Подвисоки

На левој обали реке Босне, онде где у њу утиче притока јој река Лепеница, лежи данас град Високи, у дивној и богатој равници. Ту, у средњем веку, на једном стрмом брегу, налазио се краљевски град Високи. Данас је у развалинама. Испод брега на коме је град лежала је варош Подвисоки (Sotto Visochi). Од год. 1348. до 1430. Подвисоки беше главни центар босанске трговине.[3]) У њему врло радо живљаху босански краљеви „ва славни двор“ (1399. год.) „у Подвисоки племенити и мудри мужије славнаго града Дубровника“ дођоше Ст. Остоји и он им потврди „сих листих и повељах господе српске, рашке и босанске.“ Ту је боравила дубровачка колонија. У једном споменику из доба истога Стевана Остоје помиње се неки дубровачки властелин, Јакша Бунић који је био убијен идући из Дежевице у Подвисоки, носећи са собом „велико сребро“. Ту је он живео са својим братом Маројем Бунићем.[4]) У једном доцнијем писму од 1424. год. помиње се да је неки дубровачки трговац, Мароје Држић, куповао и доносио сукна из Високога за свој дућан („botega“) у Сребрници, при чему није плаћао царину.[5]) На утоку реке Пољанске у Трстивницу налази се омање трговиште.

Сутеска

Сутеска беше столица босанских краљева Дабише, Остоје, Стевана и Твртка Твртковића. Ту се и данас виде развалине неке зграде, за коју веле да је била краљевски двор. Ту се виде и рушевине старе цркве св. Гргура и развалине католичког манастира св. Кларе.

---

[1]) Пуцић, Спом., I., 110 и 113.

[2]) Клајић, Опис зем., III., 124.

[3]) Jireček, Die Handelsstrasse..., стр. 49. и 60.

[4]) Пуцић, Спом., I., 112.

[5]) Споменици Српски скупио Јиречек, Спом. XI., стр. 75

Digitized by Google

Близу Сутеске налазило се и друго место у коме су живели босански владаоци а које се звало *Трстивница*. По том је у истој околини и стари град Бобовац, $1^3/_4$ часа далеко од Сутеске. То беше прва столица босанских краљева, у коме се чувала њихова круна.[1])

Травник

За Травник наша средњевековна историја готово ништа не зна; он се истиче тек за време Турака, као једно од најзнатнијих места у Босни, где се налазила јака дубровачка колонија.[2]) Да то постане, много је допринело то, што се налази на средини дивног травничког поља, готово у средини Босне. Ну да је овде било и раније неког насеља, може се судити по тврђави, која се налази изнад вароши, на једном огранку планине Влашића. Мисли се, да је та тврђава још из доба Римљана, и да је служила за одбрану римске вароши Леусабе (Leusaba), која се налазила баш онде, где је данас варош Травник. У Травнику беше неко време и седиште босанског везира.[3])

Недалеко од данашњег града Вареша виде се развалине од старог града *Дубовштице*.

У доба босанске самосталности, ово беше центар тамошње рудокопље. Она се спомиње у једном дубровачком споменику од год. 1425. Три сата од Вареша а под планином Набожићом, на ставама реке Мисаче и Зеника, налазе се развалине порушеног града Дубровника. Тај град, како се мисли, подигоше Дубровчани по дозволи босанског бана Кулина. У њему стајаше дубровачка посада, која је штитила дубровачке предузимаче околних мајдана[4]).

Сарајево

Онде, где је данас стари град сарајевски, налазио се у средњем веку град *Врх-Босна*, који беше главно

[1]) Клајић, Опис зем., III., 125.

[2]) Jireček, Die Handelsstrassen..., стр. 60.

[3]) Клајић, Опис земаља у којима обит. Хрвати, III., 140.

[4]) Клајић, Опис земаља...., III., 126.

Digitized by Google

место у жупи истог имена. Град Брх-Босна спомиње се први пут 1376. год., као место у коме су се задржавали дубровачки трговци. Све док Босна беше самостална, град Врх-Босна слабо је познат и као трговачко место и иначе. Турци су, чим су Босну освојили, увидели важност положаја овог места и изабрали га за главно војничко место у Босни, а у брзо оно је постало и трговачко. Ту је била столица турског војводе и намесника за Босну. Око половине XVI столећа поче се Врх-Босна називати новим именом Сарајево, по имену двора, који је у њој подигао султан Мехмед („Босна — Серај"). Два босанска племића, Соколовић и Златаровић, потурчени Срби, саградише доњу варош уз Миљацку, коју украси и улепша новим грађевинама везир Усреф-бег, зет турског цара.[1]) У брзо се у Сарајеву намножи становништво толико, да постаде главна варош и тржиште целе Босне.

Да се Сарајево овако подигне и развије много му је помогло, поред његова централног положаја и то, што је још у почетку турске владе задобио као неку слободну самоуправу. Сву власт у њему имађаху у својим рукама јаничари са својим агом на челу, и нека виша турска господа. Тим начином Сарајево је постало као нека слободна племићска република. Она сама за себе бираше свога старешину. Царски везир, који је седео у Травнику, није имао готово никакве власти над Сарајевом. Осим тога сарајевска општина у току времена добије од турских султана и знатних повластица.

У Сарајеву је живела и дубровачка колонија, најглавнија у то време, о коме говоримо, у Босни. У путопису млетачког посланика Контарина Зена, који је 1550. путовао кроз Босну у Цариград, тврди се о Сарајеву, да има „вртова и добрих воћњака, *трговачко је место* и насељено Турцима, Србима и Дубровчанима; куће су саграђене од дрвета, камена и земље; има много мошеја и караван-сераја." итд. Зено је први од путника, који Врх-Босну зове Сарајевом,[2]) Хаџи-Калфа помиње

[1]) Клајић, Опис земаља у којима обит. Хрв., III., 120.

[2]) Матковић, Rad, LXII., 95.

Digitized by Google

Сарајево као место у које „многи европски трговци долазе.“[1]) Даље вели „Варош је готово тако велика као Дренопоље; има 100 већих и мањих џамија; два безистана; више купатила и код Хозрев-бегове џамије сахат са звоном“.

Кроз све време турског господства оно је стално напредовало и све јачу трговину водило, тако, да се у почетку XIX века јавља као један од најјачих трговачких центара у унутрашњости Балканског Полуострва. Један путник, који је у почетку XIX века путовао по Босни, вели о Сарајеву: „Сарајево је средиште трговине целог пашалука. Од ове вароши полазе сваке године један караван за Цариград и два за Солун, а сваки од њих броји најмање 300 коња. Други, мањи, иду редовно у Сплет у Далмацију... Готово цела је трговина у рукама Грка и Јевреја... Бакарно посуђе начињено у Сарајеву на гласу је. Оно добија сваке године до 100.000 килограма бакра из Требизонде.“ На другом месту вели: „Сарајево има до 60.000 становника. Грци сачињавају четвртину становништва.... Сарајево је средиште босанске трговине. Његови каравани носе производе своје земље у Солун, Цариград и у Немачку и мењају их за производе тамошње. На гласу су израђевине пиштоља, јатагана и пушака.“ [2])

Год. 1826. цар Мехмед II почне радити, да и Сарајево — дотле у неку руку независно — и Босну подвргне непосредно својој царској власти. Услед тога се изроди 25-тогодишњи рат између њега и Бошњака. И тек 1851. г. Омер паша савлада босанску властелу. Тада и Сарајево изгуби своју самоуправу и своје повластице и постаде столица царског везира за вилајет босански.[3])

Наш први географ, Соларић, вели у своме грађанском земљописанију о Сарајеву ово: „Сарајево, на потоку Миљацки, који недалеко у реку Босну пада, знатан, поглавити Босне, и *важни купечески град* од

[1]) Новаковић, Споменик, XVIII., 79.

[2]) Voyage en Bosnie 1807—8 par M. Amedée chanmette—des fossés.

[3]) Клајић, Опис земаља у којима обит. Хрвати, III., 121.

Digitized by Google

преко 80.000 житеља, међу којима велико число грекохристјанских племена, која овде свога архијепископа и цркву имаду.“ [1])

Фојница

Фојница се налази под планином Маторцем у долини реке Драгаче. Околина јој је дивна. Фојница беше у Средњем Веку веома чувен град како својим рударством тако и трговином. У околини се вадило сребро, бакар, гвожђе и цинобер, из ког се добијала жива. У вароши је живела дубровачка колонија. Као и на другим местима Дубровчани беху закупници и царине и предузимачи мајдана. Приход, који су имали босански владаоци од фојничких мајдана, био је знатан. Поред Дубровчана било је и Саса.

Босански бан Твртко предаде сребрне мајдане неком Сасу Хансу, који отпоче рад 1364. год. у друштву још двојице Дубровчана, Јакова Хелија и Павла Куделиновића. Доцније је он продао своју половину тим својим ортацима за 250 фуната сребра.[2]) Из овога се може закључити, да је приход од фојничких мајдана био од прилике онолики, колики је у деспотовини био од мајдана у Руднику, можда нешто мањи. У Дубровнику је постојао особени закон, којим се строго забрањивало Дубровчанима да извозе сребро из Фојнице и још неких места у Босни на другу страну сем у Дубровник („non possa esser condotto ne portato da essi Ragusei ne chi per Raguseo s' appella in alcum altro luogo che in Ragusa sotto dena d' ippi XX per cento“).[3])

Фојнички саски рудари називали су се талијанским именом *valturchi*.

Фојница се у почетку звала Хвојница, и била је по свој прилици у жупи лепеничкој. Ту је био на гласу католички манастир, који и данас постоји. Њега су

[1]) Соларић. 469.

[2]) Jirecek, Die Haudelsstrassen... 47.

[3]) Пуцић, Спом., II, 163.

Digitized by Google

Турци 1524. год. били спалили, а поново је оправљен 1830. год.[1])

Овде, у околини Фојнице, беше друга трговачка и рударска варош *Остружница*, са саском и дубровачком колонијом. Остружница се прва јавља као рударско и трговачко место у овоме крају. Год. 1353. беху узели под закуп царину у Остружници и још неким местима Михо Менчетић и Павле и Пиро Гижелићи. Последња двојица не исплатише погођену суму, с тога их босански бан Твртко ухапси.[2])

За време последњих деценија босанског краљевства, јавља се Фојница као главно трговачко место у Босни.[3])

У овом крају јављају се још као рударска и трговачка места: *Дежевице*, *Дусина* и *Крешево*.

У *Дежевицама* беху чувени сребрни мајдани. Сребро из њених мајдана било је такође строго забрањено извозити на другу страну сем у Дубровник.[4]) У Дежевицама је седео comes.[5]) Из Дежевица беше пошао Јакша Бунић, дубровачки властелин и понео „собом велико сребро“ и у путу га за у Подвисоки пресретну неки разбојници, опљачкају и убију га.[6]) Данас је то село, од неколико кућа и зове се Дежевци.

Дусина је такође била чувена са својих сребрних, мајдана. И њено се сребро морало прво у Дубровник дотеривати према поменутом закону.

Крешево лежи у дивној долини на реци Крешевкие јужно од Високог. Више данашње вароши Крешева виду се развалине некадашњег града Крешева. То беше и Средњем Веку знатан град у Босни. У њему је била столица босанских краљева. Под градом беше варош и трг по свој прилици онде, где је данашња варошица Крешево, и зваше се „под Крешево“. Око ове варошице

[1]) Клајић, Опис зем., III., 128.

[2]) Пуцић, Спом., II., 22.

[3]) Jireček, Die Handelsstrassen.., 49.

[4]) Пуцић, Спом., II., 163.

[5]) Jireček, Die Hand., 49.

[6]) Пуцић, Спом., I., 112.

Digitized by Google

вађаше се у Средњем Веку бакар, сребро и цинобер из ког се добијала жива. Трагови некадашње живе рударске вароши у овом крају виде се и данас, као: велике гомиле бакарне и сребрне шљаке и рударска окна. Чувен је у Крешеву фрањевачки манастир с црквом св. Катарине, за који држе, да га је подигла краљица Катарина. Турци су га два пута спаљивали, 1524. и 1765. г.[1]) У Крешеву 3. септ. 1444. год. краљ Стеван Томаш потврди Дубровчанима пређашње трговачке привилегије у његовој држави.

Мостар

Главни град данашње Херцеговине, Мостар, у историји српске средњевековне трговине никако се не помиње. Ну није сигурно ни да је постојао он у то време. По некима он би био тек из XV столећа, на име, у то га доба, како веле, подиже неки Радивоје, надворник херцега Стевана Вукчића.[2]) Тек за време турске владе Мостар изиђе на глас и постаде и политичко и трговачко средиште Херцеговине. У њему се разви и индустрија, нарочито оружја. Чувене беху сабље израђиване у Мостару, облика дамаских сабаља.[3])

Градац

Градац је данас село и лежи западно од Мостара. У њему се виде неке развалине. Ту је била у средњем веку трговачка варош Градац, у којој је боравила дубровачка колонија. Царину у Градцу узимаху под закуп од босанских краљева Дубровчани. Год. 1353. држаху у босанског бана Тврткa под царином: „Дрива, Оружицу, *Градец* и Дворишче четири терге његове“ Дубровчани Перо и Павле, браћа Гижелићи и Михо Менчетић.[4]) Где је била ова четврта трговачка варош „Дворишче“ за сад се још не зна.

---

[1]) Клајић, Опис зем., III., 127.

[2]) Клајић, Опис земаља..., III., 168.

[3]) Veyage en Bosnie 1807-8 par M. Amedéé, p. 43.

[4]) Пуцић, Спом., II., 22.

Digitized by Google

Ливно

На пространом ливањском пољу а под планином Кругом, на једном узвишењу, које се зове Црљенице, налази се варош Ливно.

Ливно је стара варош, и у старије доба зваше се Хливно. То беше средиште истоимене жупе, чији се жупан спомиње већ 892. г.[1]) У средњем веку Хливно беше најважније тржиште у овоме крају. На ливањском пољу виде се и данас трагови пространог некадањег насеља, темељи, натписи, скулптура, као још сведоци њеног средњевековног и старијег значаја.

Кроз ову варош ишао је врло важан средњевековни друм, којим је ишла трговина из Сплета за унутрашњост Босне.[2])

У XIV веку припадаше Хливно породици Маховилића. Год. пак 1400. босански краљ Стеван Остоја поклони војводи Хрвоју Вукчићу и сину му Баоши „град хливањски и са свом жупом и с доходци и с трговином.“ [3])

II

Трговачки путови

У српским земљама у средњем веку и у турско време.

Почећемо са најдужим путем, који је пресецао српске земље а то је:

Велики босански друм

Овај је пут описао *Бенедикто Курипешић*, који је њиме пропутовао као тумач једног немачког посланства у првој половини XVI века (b. Rad. LVI).

Идући из Хрватске, овај пут наступао је на босанску границу код Велике Кладуше, где је прелазио

---

[1]) Клајић, Опис земаља..., III., 148.

[2]) Jireček, Die Handclsstrassen.., стр. 82.

[3]) Клајић, Опис зем., III., 148.

Digitized by Google

речицу Кладушницу, која у Глину утиче [1]). Даље је вероватно ишао покрај Тодорова, остављајући с леве стране Језерско, у Крупу [2]). Из Крупе пут је ишао по свој прилици онуда, куда и данас иде, преко реке Јапре за Каменград. Одавде се пут хватао санине леве обале, ишао њоме све до града Кључа, где је прелазио Сану и њеном десном обалом продужавао се даље. Недалеко од Кључа он се цепао на два крака. Један је ишао преко подражничке равни на реку Чађевицу, па на Варцар-Вакуп, за тим је ударао на Језеро, турски Ђелихисар и обалом језера поступно се пео и долазио у град Јајце. Из Јајца ишао је преко Грабовице к Врбасу, њега прелазио и по свој прилици ишао крезлучком долином у Травник, а одатле у долину Лашве. Овим су краком пропутовали Леонардо Ногарола и Јосиф Ламберг (b. Rad LVI. стр. 199). Други, јужни крак ишао је преко села Заблаћа на Слатину, Герзово село, поред тврђе Соколца, која се налази под Црном Гором, близу извора Пливе. Прешав Пливу код села Шарића ударао је пут на села Доњу Пливу, преко једног огранка планине Виторога, која му остаје на десној страни, и по том у долину реке Јање, десне притоке реке Пливе, на село Бабин Дô и даље на Криву Јелу, Слатину, па преко речица Шемишнице и Копривнице стизао у варошицу *Прусац*. Прешав реку Врбас пут је скретао са свога досадашњег југо-источног правца и окретао северо-источно преко планине Вранице и силазећи у долину реке Лашве, где се састајао са северним краком, ишао је њеном десном обалом узимајући опет пређашњи правац, југо-исток. Њиме идући пролазио је кроз село Крушицу, за тим преко ониских брежуљака силажаше на реку Фојницу, одавде на Кисељак, па преко Лепенице ишао је преко равног поља на село Раковицу, на Блажуј, и прелазио по том реку Босну. Даље је пут ишао на село Коваче, и сарајевским пољем у варош *Сарајево*, које се тада звало Врх-Босна. Из Сарајева пут се цепао у два крака, који су се код Сјенице

[1]) Матковић. Rad LVI., 155.

[2]) Ubidem.

Digitized by Google

опет спајали. Да видимо куда је ишао један а куда други. Почнимо северним:

Пут овај од Сарајева ишао је на обронке Борје планине до Решврха, одакле се спуштао и понова дизао, ударајући на хан Брезовицу. Одатле је силазио у долину горње Миљацке, па се после постепено дизао и за четири сата од Сарајева стизао у *Мокро*. Одавде је водио страном Романије до хана под Романијом, па даље Гласиначким пољем на висове Витања и Младога, кроз Иван-поље, Рудине-поље и долином Ракитнице у Рогатицу. Од Рогатице пео се пут уз планину Семеђ, силазио по том у долину речица Рашанице и Осојнице и долазио у варош Вишеград. Пут је даље пшао долином Рзава на Добрун, стару трговачку варош и град Радосава Павловића, где се данас само развалине виде, па на Будимље, преко Бијелог Брда силазио у Долину Увца и њоме у Прибој, а одавде преко Бањских Брда у *Кратово*, на истоименој реци, недалеко од манастира Бање. Из Кратова ударао је пут преко планине Каменице и стизао у Нову Варош, па онда у долину Увца до Сенице, где се састајао с јужним краком сарајевског пута. Да видимо сад куда је ишао тај јужни крак.

Он је полазећи из Сарајева ишао испод Требевића, па онда левом страном реке Миљацке, по том источним обронком Клокочевића на Каловито Брдо, силазио у долину Паоштице, и прешав њу пео се уз брдо Витез. По том је и силазио у долину Грачанице и иде њоме до хана испод Витеза, где се Грачаница улива у Прачу. За тим се хвата леве Прачине обале до села Праче. Ту је прелазио поменуту реку и ишао источним обронком Праче горе, силазио за тим у долину Баре. Одатле нагло се пео уз Рањен и силазећи низа њ стизао у знатно трговиште *Горажде*. Овде је прелазио Дрину и ишао брдовитим пределом у источном правцу, па је силазио у долину речице Јанине, држећи се ње до Чајнича и даље преко планине Ковача силазио је преко брежуљкастих заравни у Пљевље. Из Пљеваља пут је ишао преко горе Ранче, која чини развође између Лима и Дрине и долазио у Пријепоље, силазио на Лим и по што га је прешао пролазио је поред *Милешева*, где је био чувени манастир св. Саве, који помињу скоро сви путници који су

Digitized by Google

овуда у XVI и XVII веку пролазили. Пут је даље ишао преко Влашке горе и силазио код Сенице, где се састајао с описаним северним путем.

Од Сенице пут је ударао на реку Увац и, пошто је прешао, ишао је на брдо Брезово, огранак Старе Влашке, источно од Сенице. За тим је силазио у долину реке Љутске, за тим реке Рашке и њоме даље ишао до *Новог Пазара* или старијег Трговишта, врло важне трговачке тачке на овоме крају.

Из Новог Пазара пут је ударао преко Рогозне планине на манастир Бањски, задужбину краља Милутина, поред села Бугарића, па дуж Ибра десном обалом на Болетин, арнаутско село, па онда на ставе Ибра и Ситнице. где се налазио наш историјски град *Звечан* и најзад је стизао у Митровицу. Из Митровице ишао је донекле равницом и десном обалом Ситнице, па је прелазио исту реку преко камене ћуприје, која и данас постоји и за тим долазио у знатно тржиште *Вучитрн*. Даље је ишао левом обалом Ситнице на ставе Лаба и Ситнице. Прешав Лаб пролазио је поред Муратова тулбета на *Косову*, и преко *Приштине*, знатног трговачког места у овом крају, на *Лиљан*, стару Улпијану. За тим на Вареш и истоимену реку, па онда обалом Лепенца, качаничком клисуром до *Скопља*.

Код Скопља се овај пут делио у два крака. Један је ишао долином Вардара на Каплан, Велес, Тиквеш, Демир-капију, Ђевђелију, Текејли, Аврет-хисар у *Солун*. Други је крак ишао на Куманово, Егри-паланку, Ћустендил, Дубницу, Самоков и даље ишао за *Цариград*.

На овај велики босански пут излазили су или од њега су се одвајали други путови, који су се гранали по својој српској земљи.

Главни пут из Дубровника у унутрашњост српских земаља

Овај је пут излазио из Дубровника на јужну капију Плочу, па се одатле пење и прелази брег Св. Срђа, удара поред села Брегата. Ту негде код тог села наплаћивала се царина на дубровачку робу, која је улазила у српску земљу. То се место звало у почетку Леденице а доцније

Digitized by Google

као и данас Царина. Од Царине ишао је један споредан крак овог пута на Попово Поље, па преко Љубиња и предела Дубраве силазио у долину Неретве. Ну овим краком овога пута био је слаб трговачки саобраћај, већ је дубровачка трговина с овим крајем ишла морем до Стона и ушћа Неретве, па одатле даље у унутрашњост долином ове реке. Главни пак дубровачки друм ишао је од Царине западним обронком Дријења, покрај манастира Дужи, који лежи у долини реке Требишнице, до *Требиња*, некад столице истоимене жупаније. Требиње се врло често спомиње у нашој средњевековној историји. За Душанова времена неки Дабишив, било по наредби Душановој или сам на своју руку, постави у Требињу царину и узимаше од сваког товара дубровачке робе по један динар. На жалбу Дубровчана, да ту није никада пре наплаћивана царина, Душан је наредио, да се више не сме ту царина наплаћивати.[1]) Ову је наредбу обновио цар Урош год. 1357.[2]) Овај факт доста јасно казује, да је овим друмом био врло јак трговачки саобраћај.

Од Требиња друм је ишао, прешав реку Требишницу, преко брда Гљиве, па онда на Јасен и Моско у Билеће. Даље је пут ишао кроз сточни предео Рудине, кроз Трновицу и Корита преко Каменог Брда силазио је у долину Црничину. Ту се спомиње једна царинарница још год. 1380. и једна омања трговачка колонија дубровачка. Лево одавде налазе се развалине града Кључа, где је живео Сандаљ Хранић, Херцег Шћепан и његови синови.[3]) Пут је по том излазио на пространо Гатачко Поље, ударао на Липник, где је била кула Смаил-аге Ченгића, па на поток Жупањ, одатле уз не велико брдо Пастину, где се цепао, па један крак ишао на Плеће и излазио на брдо Чемерно, вододелницу између Јадранског и Црног мора а други на хан у Врби, па на Прошћеницу и Чемерно, где се састајао с првим краком. Одатле пут стрмо пада у долину Сутеске, у којој се на једном узаном месту и с једне и с друге стране виде развалине

[1]) Миклошић, Mon. Serb., 117.
[2]) Ubid., 153.
[3]) Jireček, Die Handelsstrassenn... стр. 75.

Digitized by Google

неких старијих утврђења. Ту је био град Вратар, који се још звао и Сутиска. На овом се месту под херцегом Степаном помиње царинарница.[1]) Пут је ишао долином Сутеске час десном час левом и река се прелазила до села Трениште преко три ћуприје, а један сат даље од Трениште прелазило се преко четвртог моста. Пут је по том ударао преко планине Луђа и силазио на Дрину, где се и данас виде остаци римског моста,[2]) и држећи се обале долазио је у трговачку варош *Фочу*. Од Фоче пут је ишао левом обалом Дрине до места Устиколине, где још 1399. г. борављаше једна дубровачка колонија, па онда даље долазио је у трговачку варош *Горажде*, и ту се састајао с описаним босанским друмом. Од Фоче је ишао један крак овог пута долином Слатине и излазио код Чајнице на поменути босански друм.[3])

Пут с ушћа Неретве у унутрашњост српских земаља

Од многобројних трговачких факторија на ушћу Неретве полазио је у унутрашњост српских земаља трговачки друм, којим су поменуте факторије одржавале везу са знатнијим трговачким центрима у унутрашњости. Овај је пут полазио с ушћа Неретве, идући њеном обалом пролазио је кроз знатно трговачко место *Древу* и ишао даље левом обалом Неретве до ушћа Буне испод *Благаја*. Овде се делио у два крака; један је ишао даље долином Буне. Ту код Благаја на Буни била је царинарница за робу, која се преносила овим друмом. Пут је прелазио из долине Буне у долину њене притоке Бишине, ишао по том на варош *Невесиње*, које се почев од XIV века чешће спомиње у дубровачким споменицима као знатно трговачко место „под градом Веначцем".[4])

---

[1]) Ubidem.

[2]) Матковић, Rad LVI., 213.

[3]) Овај је пут израђен по Јичечеку и Матковићу (Рамбертов путопис у LVI. књизи Rad-а).

[4]) Jireček, Die Handelsstressen.. стр. 83.

Digitized by Google

Ту беше и царина „Конац поље на Невесињу.“[1]) Из Невесиња пут је ишао на село Пустолање, ударао преко планине Морања на Гвозницу, ишао по том на село Улок, где је прелазио реку Неретву, ишао донекле њеном десном обалом, па онда преко шумовитог Недавића на село Обље, силази у долину Грајсалице, иде њоме, пење се даље преко северних падина Вучје Лелије, па на село Борију и Пољице долазио до брода на Дрини код Фоче.[2]) Одавде је излазио на познати нам босански друм.

Онај други крак од ушћа Буне ишао је даље обалом Неретве, држећи се опет леве стране, ударао је на Мостар, који (као што смо видели код описивања трговачких центара) није постојао у Средњем Веку. Ту је на Неретви још из ранијих времена био подигнут дрвен мост, за који Хаџи-Калфа вели, да је „висио на ланцима и по што није био утврђен на стубовима, тако се тресао, да се преко њега са самртним страхом прелазило. После освојења становници се замоле султану Сулејману, да им он начини мост од камена. Султан пошље грађевинара Синана, који кад види мост изјави, да се ту мост на свод никако не може начинити. С тога се то тада напусти. Позније се подухвати један столар оданде, да начини мост, што и учини. Мост је на једном јединoм своду, којега пречник хвата педесет рифи, дело вештачко, које ће да запрепасти све мајсторе на свету.“[3])

Од Мостара пут је ишао и даље донекле обалом Неретве подножјем Вележа, па се од ње одвајао негде према селу Војни и пео се уз Порим планину.[4]) Како је овуда врло кршно и непроходно земљиште, може се слободро рећи, да је стари пут ударао онуда, куда и данас иде.[5]) Пут је даље прелазио Порим и спуштао се у Зимојско Поље између Обрљина и Батијевца, па онда северним крајем Батијевца, па онда источним обронком

[1]) Клајић, Босна..., 171.

[2]) Овај је пут лепо описан у путопису Корнелија Дуплицира Шепера, — в. Матковић, Rad LXII., 63—65.

[3]) Новаковић, Хаџи-Калфа, спом. XVIII., 91.

[4]) Ami Boué La Turquie d' Europe, II., 393.

[5]) Гласник срп. уч. др., XXI.,

Digitized by Google

Лишете, врло крепостити земљиштем, пролази поред једне карауле, па се хвата падине Блаха и онда покрај Језера излази на равницу Борке, иде се даље страницама Вранца. Ту код Вранца била је царинарница, која у почетку XV столећа припадаше Сандаљу Хранићу. Год. 1411. пишу Дубровчани Сандаљу: „и паке за царину коју узимају на Врабчу и другу на Коњице наша милост је рекла збити у једну царину: да сто трговци наши, који мимују узимају ни царину и на Коњице и на Врабчи, и за тој молиме буди ти милост оправити, како сте нам по наших посланих по вашој милости обетовали, да се у једну збију да је једна царина.“ [1])

Од Вранца пут је силазио у Добри Поток, па онда у долину реке Неретве и њоме до Коњица, где је, као што се из горе наведеног писма види, Сандаљ имао царину. Код Коњица пут је прелазио реку Неретву преко каменог моста на десет стубова. Тај је мост врло стар и прича се, да га је саградио неки краљ Хвалимир још у X веку. [2])

Од коњица пут је ишао Неретвом до Трешњевице, па се хватао њене долине пењући се по томе уз Иванпланину и рударски предео, где се налажаху већ познате нам варошиа Крешево, Дусина и Фојница. Пут је ударао по свој прилици на село Тарчин и обалу речице Зујевине. По Јиречеку, пут је ишао даље долином Лепенице и њоме излазио на познати нам босански друм. [3]) Али како је овај пут старији од Средњег Века [4]), дело римских руку, чије су по свој прилици и ћуприје на Неретви код Мостара и Коњица, где се налазе и римски новци, [5]) то изгледа, да овај пут није ишао долином Лепенице, већ је окретао на десно ка селу Пазарићу, где се нашло надгробног камења и гробница римских, [6]) и даље

[1]) Пуцић, Спом., I., 102.

[2]) Клајић, Босна, 169.

[3]) Jireček, Die Handelsstrassen..., 31.

[4]) Ami Bone, La Turquie, II., 393.

[5]) Клајић, Повеснница Босне, 35.

[6]) Ubidem.

Digitized by Google

ишао, па код Блажуја излазио на познати босански друм, где су такође нађени римски гробови и надгробни споменици. Ту беше римска варош Stanecli, на путу који је водио из Митровице у Салону.

Пут из Сплета у Босну

Овај пут доста детаљно описује млетачки посланик, Контарин Зено, који је њиме пропутовао око половине XVI века.[1])

Пут је ишао (по њему) из Сплета на Солин и Клис у Сињ, прелазио је по том Цетињу, ишао каменитим Прологом и силазио у Ливањско Поље и пролазио кроз најважнију трговачку тачку у овоме крају, Хливно, које лежи на поменутом пољу. Пут се даље пењао преко Борове Главе, ишао на село Шунцу, па преко Маловановa Седла силазио на Купреско Поље и долазио у варош Купрес.[2]) Довде се он држао старог римског пута, који је водио из Солина кроз западну Босну у Градишку на Сави. На Ливанском Пољу и Купресу нађени су разни римски натписи.[3])

Из Купреса пут је, прешав планине Шуљагу и Стожељ, стизао у познато нам место Прусац, где је излазио на описани босански друм. Саобраћај овим путем био је врло жив, нарочито у турско време, када је готово сва босанска трговина с Млецима прелазила на сплетску скелу.

Казали смо да се овај друм до Купреса подударао са старим римским друмом, који је пролазио западном Босном у правцу југ-север. Како су се ти римски путови у средњем веку а нарочито у почетку употребљавали, то ћемо описати куда је ишао тај стари римски пут даље од Купреса.[4]) Од Купреса скретао је северо-западно и ишао на извор Стражбиме, где је по свој прилици била римска станица Bariduo, па онда на извор Јанске Реке,

---

[1]) D-r П. Матковић, Rad, knj. LXII, 90—94.

[2]) Клајић, Повесница Босне, 36.

[3]) Jbidem.

[4]) По Клајићу (Повесн. Босне. 36.)

Digitized by Google

где траже станицу Јонарију (Jonnaria), за тим на Горњу Иливу, где беше станица Saritle, па се код Језера састајаше с поменутим босанским друмом. Ту код Језера налажаше се станица Jndeuea, коју Катанчић тражи код староr града Унца.[1]) Од Језера пут је водио преко Варцарева, где је била станица Baloie. По Катанчићу то би био стари Белај. Од Варцара водио је пут преко високе равнице Подражице, где беше станица Leusaba, Катанчићев Кључ. За тим је пут ударао на Добрињско поље, на коме код Павића Хана беше станица Lamatis, по Катанчићу Камен град или Стари Мајдан; пролазио је даље кроз Бањалучко Поље и поред Бањалуке на месту које била је станица Carsa, по Катанчићу тврђава Козарац на брегу истоимене планине. Даље је водио на север до Лакташа, где је била станица ad Fines и стизао у Градишку, која се за Римљана звала Servitio.

Овај је пут у доцније време претрпео извесне модификације. На име од Подражице узимао је пречи правац за Салону и ишао на извор Сане, где је била станица Sarnacbe, па преко Главица на Гламочком Пољу. Ту беше друга станица Salviae. Ишао је пут даље на Лиштане, код којих беше станица Pelva и за тим даље Ливањским Пољем у Читлук и Солин.

Од Салоне ишао је римски друм и пресецао скоро преко средине Босну и долазио у чувену варош у римско доба Митровицу. За овај пут се зна да се у велико у средњем веку употребљавао и био један од знатнијих трговачких друмова, а нарочито неки његови делови.

Од Спљета ишао је тај пут[2]) нешто јужније од пређашњег, и прва станица беше Tilurio, данашњи Трнљ на реци Цетињи, па је излазио на Ливањско Поље на коме код Видоша беше друга станица ad Libros; одатле је ишао пут постепено пењући се преко Бужанин-брда на коме је била станица Jin monte Bulsinio Елинова Поља са четвртом станицом Bistne Vetus. По Катанчићу то би била стара Рама на истоименој реци. Пут је даље ишао до изворног краја реке Врбаса, где се налазила знатна

[1]) Катанчић, Orbis Antiquus, 544.

[2]) По Клајићу, Повеснница Босне, 37.

Digitized by Google

римска варош Matrix, која се можда налазила где је данас Скопље. По Данијелу би то било данашње Сарајево.[1]) Овде негде излазио је један крак босанског друма, који се од Прусца одвајао и ишао долином Врбаса ка рударским варошима у његовом изворном крају. Каравани са трговином из Хливна ишли су пређе описаним путем на Купрес до Прусца, па су окретали овим краком у поменути рударски крај. Пут је даље ишао преко Крупе у Фојницу, чувено рударско и трговачко место у овоме крају. Ту је била станица Bistne nova, коју Катанчић тражи негде око извора Миљацке. Од Фојнице пут води долином реке Драгаче и код Кисељака на Лепеници излазио на описани босански друм, па њиме до Блажуја где беше станица Stanecli и сарајевским пољем; одвајао се по том од босанског пута и ишао даље на Сребрницу и Зворник, па преко Дрине у Митровицу.

Од извора Сане одвајао се[2]) један споредни крак, пута и ишао на Петровац (Persetis), Липово Поље (Netabio) до близу Бихаћа (Speridium), на Изачић (Kactinio), Крупу (Brindia), Нови (Claudate) и Приједор (Assione), на Дубицу (Berginio) и Градишку (Ser vitium).

Из Котора у Плевље

По Јиречеку овај би пут био још из римског доба,[3]) и ишао је из Котора обалом истоименог залива до Рисна, важног града у доба Римљана (Risinium), за тим се пео уз врлетне и кршевите кривошијске планине и излазио на поље Грахово где се спајао са једним краком дубровачког друма, који се од овога одвајао код Требиња па преко Чиђева и Нудола излазио на Грахово. Са Грахова пут је ишао врло кршевитим земљиштем и силазио на југозападни крај Никшићског Поља и код Крупачког Језера прелазио Моштаницу преко једног каменитог моста. Ту код тог моста има остатака од неке старе вароши. Ишао је по том западним крајем Никшићског Поља до моста на Зети, где је прелазио реку и улазио у варош Никшић или

[1]) Катанчић, Orbis Antiquus, I, 534.
[2]) По Клајићу, Повесница Босне, 37.
[3]) Jireček, Die Handelsstrassen... 72.

Digitized by Google

стари Оногошт. Оногошт је стар град. Дукљанин га спомиње као средиште истоимене жупе.[1]) И у време српске средњевековне државе беше главно место у овоме крају, где су се укрштала два важна друма. Год. 1362. у њему се бавио цар Урош, кад њему дођоше дубровачки поклисари, да им потврди нека трговачка права. Ту их Урош измири с Которанима и кнезом Владиславом и даде им повељу, да могу слободно трговати по целој његовој држави „по старом закону".[2]) Никшићани су водили доста знатну трговину с Котором и Дубровником. Год 1399. жале се Дубровчани кир Евгенији (кнегињи Милици) како неки Богчин Коренић наплаћује царину на „Љутој" било да хоће да иду „никшићски Власи" у Котор било да иду у Дубровник и тиме одбија ове „никшићске Власе" од њихова града, па због тога моле кир Евгенију да забрани ту царину.

У XV веку Никшић беше у држави Сандаља Хранића и његових синова. Тада је у њему постојала једна царинарница.[3])

Од Никшића ишао је даље пут преко Лукова на Крново *не додирујући нигде Лукавицу*, како то наводи учени и за јужне Словене заслужни Јиречек,[4]) јер смо ми овуда пролазили и добро нам је познат овај пут и његов правац. Са Крнова, дакле, силази овај пут у долину Буковице код села Шавника, где се данас налази један добро очувани стари мост; даље је ишао кроз Дробњаке источном страном Дурмитора на Језера, одакле је преко планинског предела силазио у долину реке Таре. Године 1399 опљачкаше Турци на Тари неке дубровачке трговце и запленише им „четири тисуће и шездесет и седам ован и ѥі҃ (15) коњ натоварених воска и инога трга и тузе изгибоше в҃ (2) трговца и г҃ (3) јунаце."

---

[1]) Новаковић, Гласник, XLVIII, 50.

[2]) Миклошић, Mon. Serb., 171.

[3]) Пуцић, Спом., I., 102.

[3]) Const. Jireček, Die Handelsstrassen.... *„Auf dem Wege lag eine grössere Ansiedelung im Thale Lucavica*, wo... и т. д., стр. 73.

Digitized by Google

Даље је пут ишао на село Глибаће па преко врлетне и кршевите Краљеве Горе преко Драгаша стизао у Плевље, које се, као што смо видели, зваше у средњем веку Брезница. Ту овај пут излази на познати нам босански друм.

Брсковски пут

Према најновијој расправи Љ. Ковачевића о положају старог трговачког места Брскова, брсковски пут не би ишао онуда, куда му је Јиречек одредио правац. По Ковачевићу пут брсковски био би један огранак пута Котор — Плевље, а одвајао би се од овога негде код Никшића, и имамо наведена четири пута, од којих је могао сваки бити тражени брсковски пут.[1]) Нама, пошто добро познајемо цео предео висоравни лукавичке, од четири поменута пута изгледа као највероватнији онај, који иде од Никшића на Лукавице преко Бијеле и Јаворја на манастир Морачу, Пшињу и Колашин. На западној страни брда Боровника на лукавичкој висоравни виде се трагови неког старог насеља. Сва је прилика дакле да је ту било и насеље Лукавица, поред кога је пролазио брсковски пут, и да је ту седео онај турски кадија, који се спомиње год. 1396 и који је овде наплаћивао царину. Трговачки промет овим путем морао је бити врло велики, кад је кадија намеравао, да овуда окрене сву дубровачку трговину, и да се ту на томе једном месту плати царина, па онда да се иде слободно по целој земљи: „А шчо пишеш јер стојиш у Глухавици да греду и да се враћају к теби наши трговци у Глухавици тер тузи да плаћају царину а инијем путем да не греду“[1]) ...„да много је усиљено трговцем да вси једним путем греду у цареву земљу с трзми. И ако им се този закон постави тако је нам видети, јер те се трговци узбити те неће опћит по царевој земљи.“[3]) Тако одговарају Дубровчани на кадијину намеру.

---

[1]) Љ. Ковачевић, Глас XXX, 12 у прим.

[2]) Пуцић, Спом., I, 5.

[3]) Пуцић, Спом., I, 5.

Digitized by Google

Од Колашина пут је ишао долином реке Таре оном цестом, коју помиње Ковачевић у својој расправи, да је читао у једном допису „Гласа Црногорца“, па се од ње одвајао и поред села Мајковца за пола часа стизао у Брсково.

Зетски пут

Негде више Црнојевића Ријеке код Доброског Села састајала су се три пута, која су долазила из Приморја.[1]) Из Котора преко Његуша и Цетиња па преко Вртијељке. Из Бара кроз Суторманског Кланац испод Румије, долином реке Ужице. Из Будве излазио је на Цетиње преко врлетних планина, где се спајао с которским путем. Сва три поменута пута састајала су се, као што рекосмо, негде код Доброског Села, па одатле овако спојени пут ишао је поред Црнојевића Ријеке не додирујући њу већ је остављ на десно и силази у зетску равницу и код Подгорице срета се с путем, који је из Никшића долазио, и о коме ћемо доцније говорити. Даље је пут ишао кроз долину Цијевне на језеро Плав.

С овим путем спајао се и пут из Скадра негде код Цијевне. Код Плава Новаковић је тражио стару варош Брсково. Ту је била нека стара варош римска, за коју Hecquard прича ово: „Град је тај знатан својом старином и силним променама, које је претрпео под различним господарима, кроз многе векове. Одломци мраморних стубова, комађе камења од темеља, остаци доброга стила скулптуре растурени по земљи или узидани у нове зграде и сад сведоче стару знатност овог места. После боја косовског половина је становништва његовог платила главом узалудно противљење; богаства њихова беху опљачкана, тврдиње разорене и тек су касније под Турцима у неколико обновљене“.[2]) Исти Hecquard наводи један извештај млетачкој влади которског племића Морозина Болица о некој побуни племена око Плава. У извештају

[1]) Jireček, Die Handelsstrassen... 69.

[2]) Новаковић, Rad., XXXVII, 17.

Digitized by Google

се између осталога вели, да има дана, када Плав и његова околина осим воска, сира и пшенице пошље по „две стотине коња вуном натоварених.“ Извештај је овај из год. 1611—12.,[1]) и из њега се може видети, да је Плав био у то време веома знатно трговачко место на овом крају. Од Плава ишао је један пут преко планинског предела Ругове и ударао на *Пећ*, чувено место у српској историји. Ово је било једно од знатнијих тржишта на овоме крају. У XIV столећу живела је у њему једна дубровачка колонија. Из Пећи је пут ишао преко Новог Села и даље поред брда Голеша, јужно од Приштине излазио је на велики босански друм. У XVI веку ишла је млетачка пошта за Цариград морем до Котора а одавде овим зетским путем до поменутог места ниже Приштине, где се излазило на босански — односно цариградски друм.

Из Плава ишао је други пут на Богићевицу планину, па низ Дечанску Реку поред манастира Дечана излазио на пут Леш — Ниш.[2]) Трећи пут из Плава ишао је планинским крајем на варошицу Рожај и за Нови Пазар.

Четврти пут ишао је долином Лима на Брдарево и даље на босански друм.

Овака мрежа путова која се стиче у Плаву, истиче на сваки начин и важност његову. И баш ови путови у главном и навели су Ст. Поваковића да потражи Брсково на месту данашњег Плава.[3])

Трговачки друм са ушћа Бојане и Дрима па Призрен и Ново Брдо за Софију

Поменули смо на једном месту да је онде, где се Дрим почиње цепати у два крака, било царинско место, које се тако често спомиње по нашим старим споменицима; да су се ту стицала два пута; један, који долази непосредно из Скадра а посредно из приморских места

[1]) Jbidem.

[2]) Новаковић, Rad. XXXVII, 22.

[3]) Jbid.

Digitized by Google

Зара, Улциња и Котора, и други који је долазио из Лежа и Албанског Приморја и даље ишао за Призрен и Ниш.

Пут је овај, који је у средњем веку био можда још саобраћај, у главноме исти римски друм Леш — Ниш, а то је опет онај исти пут, који је и данас служи, нарочито од поменутог Дања до Призрена. Овим је путем ишла талијанска трговина у средњем веку и доцније, а нарочито зад Млечића називаху Скадар. — у унутрашњост Балканског Полуострва. Ђеђ нам шаље неки безимени путописац из год. 1559., који је овуд прошао.[1]

Код Дања пут је прелазио Дрим и остављајући десну обалу, која је гесна и непроходна, ударао је уз Мирдитске планине, најпре обалом реке Бјри или Дриначе, па онда бујским пределом на Бак, на Дукијан-хан, покрај планине Пјеш, на Кермет-хан, силази и иде долином Рапе и даље долази на обалу Дрима.[2] Онде где поменути кланац престаје, на утокама речица Гске, која долази с јужне и реке Груме, која долази са северне стране. Ту је било поменуто царинско место Св. Спас. Овде неки траже станицу Кревену, на римском путу Леш — Ниш, који је као што рекосмо, ишао баш овуда, куда и данас иде. Овде се пут цепа у два крака: један прелази Дрим и у правцу на север иде у Баково а други долином Дрима у Призрен.

Онај први крак код Св. Спаса прелази Дрим и иде долином Груме, па преко Грачанице, пролази по том покрај арнаутског села Лебај и стиже у Баково.

Други главни крак иде левом обалом Дрима на село Шиње па на крај Кремат и ту се прелази Крематски Мост, даље пут удара на Везиров Хан и преко Везирова Моста близу Дрим се прелази и пут сад иде десном обалом на село Прут а у равници исто имена састају се Црни и Бели Дрим. Пут пролази поред њихових ставa, силази на заселак Кикис, а одмах пошто прође поменуто село прелази Везировим Мостом у Бели Дрим, удара на кулу Лум, прелази се притока Дримова и даље на село

[1] Матковић. Rad LXXXIV, 58—80.

[2] Ami Boué, La Turquie. IV. 547.

Шалчи, Хан и село Вермицу и после три сата стиже у Призрен, познато нам трговачко место у средњем веку.[1])

Од Призрена пут се делио; један крак ишао је у правцу северо-источном преко равнице призренске па се по том пео северно од Црнољева и код Дуље прелазио вододелницу између Јадранског и Црног Мора, спуштао се у косовску равницу и код Липљана излазио на велики босански друм.

Други је крак окретао северо-западно на Ђаково и даље на Дечане и Пећ,[2]) и даље по свој прилици преко *Брњака* и Трговишта на Нови Пазар.

Трећи крак ишао је југо-источно од Призрена, прелазио једним превојем преко Шаре Планине, ударао на Калканделе, окретао по том на исток и покрај Купасдола и Долумова па онда долином Вардара у Скопље.

Од Калкандела одвајао се један крак, па ишао долином Вардара, по том прелазио развође Вардара и Радике и долином овог последњег ишао на Скудериње и даље на Дибру, а одовуд долином реке Мати излазио на Албанско Приморје.

Приморски друм и његове паралеле

Поред обале далматинског приморја ишао је још за Римљана један пут, који је везивао важније тачке на овом приморју, па ишао и даље обалом до Драча, где се хватао великога војничког друма „Via Egnatia.“

Пут овај пошав од Салоне ишао је обалом до села Руновића где је била станица ad novas, па преко Неждравице и Пихаљине на столицу Fuscianu, за тим долином Требижата до Љубушке и љубушког поља са станицом Bigeste и стизао у чувену варош Нарону код данашњег Вида. Одавде је пут водио даље преко Клека, са станицом ad Turres, на Ошље, где је била станица Dilunto, па на Слано са станицом Pardua, на Затон, код

[1]) Хан, кроз поречину Вардара, срп. прев. 348—315.

[2]) Ст. Новаковић, Rad XXXVII, стр. 8.

Digitized by Google

кога беше станица, на Цавтат (Epidaurum) у Рисан, па преко Будве (Batua) до Скадра и даље до Драча.[1])

У средњем веку овим се путем слабо служило, јер се комуникација између вароши јадранског приморја одржавала већином морским путем. Поред тога у средњем веку служило се другим једним друмом, који је са овим готово паралелно ишао, али који је мало даље у копно заилазио. Он је полазио из Хливна кроз долину Думно, па онда дуж Мињацке и преко Језика, обронком Црљенице и Навратаца у долину Посушја на Кочерин и Мостарско Блато, на ушће Буне, па преко поменутог моста већ описаним путем на Невесиње. Одатле врло кршевитим кланцем на Заном и после 5 сати стиже у Гацко. Из Гацка ишао је на Крстац и чувеним кланцем Дуге силазио у Никшићско Поље и Никшић („Оногошт"), где се укрштао са описаним путем из Дубровника и Котора за Плевље и Брсково. Из Нишкића је ишао преко Повије на Подгорицу укрштајући се са зетским путем. Одавде чини се да је један крак ишао долином реке Мораче у Брсково. О постајању таквог пута уверава нас једно писмо турског војводе Пашахита којим позива Дубровчане „да шаљу трговце на Морачу и на Лим да греду"[2]). Од Подгорице ишао је пут даље зетском равницом, северном обалом Скадарског Језера стизао у Скадар и даље у Драч.

Цариградски друм

Овај пут дело је римских руку, и беше један од најзнатнијих римских путова на нашем полуострву, коју је важност одржао и кроз цео средњи век.

Из *Београда* водио је преко Врачара све више приближујући се дунавској обали на Гроцку, где се почев од Београда налазила прва римска варош, која се звала *Tricornium*, а одавде све десном обалом до Смедерева. Ту, неколико километара пред Смедеревом, налазила се друга римска варош *Vinceia*. Од Смедерева држећи се истог правца излазио је на ушће Мораве. Ту на десној

[1]) Клајић, Повесн. Босне. 39.

[2]) Пуцић, I, 19.

Digitized by Google

обали стајала је варош *Margus*. Прошав ову варош долазио је пут у Костолац, на месту кога беше најзнатнија римска варош Горње Мезије, *Viminacium*. Довде је пут ишао у источном правцу, држећи се десне обале Дунава. Од Костоца скретао је пут нагло на југ. Није утврђено тачно куда је одатле ишао. Но највероватнија је претпоставка да је ишао косом између Млаве и Мораве на село Кочетин и стизао у Ћуприју, која се у римско доба звала *Horeum Margi*. Даље је прелазио преко реке Раванице, ишао даље на село Јовановац, где Драгашевић тражи римску станицу *Praesidium*, а за три миље даље ударао је на Ражањ, где беше римска *Arsena* и даље на југ до Делиграда, одакле скреташе у моравичку долину на исток на Бован, где беше доста знатно тржиште у средњем веку. Ту траже римски *Praesidium Pompei*. Од Бована је водио пут западном падином Озрена и скретао на југ у Нишавску долину, и тако долазио у *Ниш (Naissus)*.

Даље је пут ишао долином Нишаве за неколико километара, па је онда остављао и ударао десно, излазио по том на *Белу Паланку*, где је била римска варош *Remesiana*. Између Ниша и Беле Паланке помиње се једна римска станица, која се зове *Radices*. Пут је ишао даље на Пирот, где је била римска станица *Turres*, па преко Драгомана на Софију и даље преко Пловдива у Цариград.[1])

То је био правац старог цариградског друма, који се употребљавао и у доба старе српске државе, што се потврђује до сада публикованим радовима П. Матковића у Rad-у Југословенске Академије. Њиме су путовале и крсташке војне које су кроз Србију пролазиле.

За време Турака правац се овога пута у неколико изменио. Он је већ од Гроцке, која се у турско време зваше Хисарџик, остављао Дунав и ударао на село Коларе, на Хасан пашину Паланку, на Баточину и Багрдан па у Јагодину. Код Ћуприје, која се у сред-

[1]) Карић, Србија 453—454; Jireček, Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel, од 13—28.; Драгашевић, Гласник, XLV., 18—50.

Digitized by Google

њем веку зваше *Раван*, прелажаше Мораву и иђаше на Параћин, па на Ражањ и даље на Бован познатим путем у Ниш. У почетку XVII века од Ражња не иде на Бован већ на Алексинац, па све поред Мораве у Ниш.

Поред поменуте модификације цариградскога друма за време Турака, било је још једно одступање, побочан крак, којим се из Смедерева могло ићи дуж леве обале Моравине све до Ђуприје, где се прелазила Морава и даље настављало цариградским друмом. Тим су краком пропутовали путници *Брокијер* (1433.) и *Вранчић* (1553.). Д-р П. Матковић, коментаришући Вранчевићев путопис, нетачно узима (Rad, LXXI, стр. 24.) да је *село Ливадица („Livada“), поред кога је Вранчић пролазио*, било XVI в., као данас, на десној обали Мораве.[1])

Од Костоца (старијег „Браничева“) одвајао се један крак цариградског друма и продужавао десном обалом дунавском и даље у источном правцу. Овај је крак познат под именом „Трајанов Пут.“

Како се и он употребљавао у доба наше старе државе, која је наследила старије римске путове, и врло их мало модификовала, потребно је да видимо, куда је ишао Трајанов Пут. А да се и Трајанов Пут употребљавао у доба Немањића, казује нам то арапски географ из XII века, Едризи.[2])

Од Браничева или старијег Viminacium-а један је крак ишао дунавском обалом и код Рама, где је била по Драгашевићу римска варош *Lederata*, прелазио Дунав и ишао даље у Вршац, римски *Arcidava*. Други крак, прави „Трајанов Пут“ полазио је од Браничева и ишао у источном правцу и ударао на Голубац, где беше римска варош *Сиррае*. Код Голупца улазио је у дунавску клисуру, дуж које му се и данас виде остаци, и ишао је

[1]) По упуствима свога уваженог професора, г. Д-р Ј. Цвијић, проучавајући села у Морави, уверили смо се, да је *Ливадица тада била на левој обали Мораве* (између Јасенице и Мораве, а на средокраћи између Вел. Орашја и В. Плане), па је тек у другој десетини XIX века премештена, због поплаве, на десну обалу Мораве. По Матковићу и В. Клаић у свом историјском атласу (у бр. 6., за XVII в.) погрешно ставља ово село на десну обалу Мораве.

[2]) Lelewel, Geographie du m., age. III, 102—104.

Digitized by Google

њоме све до *Кладова*, где је прелазио Дунав на чувеном „Трајанову Мосту“ и ишао даље у Влашку. Од Кладова одвајао се други крак, који је ишао десном обалом Дунава на Брзу Паланку, село Прахово, Видин, Арцѐр Паланку и даље у Бугарску.

Трајанов Пут и цариградски пут били су спојени једним попречним путем, који је ишао од Ниша донекле уз Нишаву па је онда скретао на север преко Грамаде на Нишевце и Сврљиг и даље на Подвис, где и данас постоји низ развалина, па отуда на Књажевац, село Штипину, Муртину Бару у Равно, познат из наше средњевековне историје. Одатле је ишао тимочком долином до Вратарнице, где се цепао и један крак ишао кроз Кадиболаз за Арцер Паланку а други се продужавао и даље на север обалом Тимока до ушћа Црне Реке у њ, па се онда хватао долине ове реке, прелазио развође између Црне и Поречке Реке и долином ове последње излазио на Трајанов Пут. На овај пут слазио је долином Шашке пут, који је ишао из Мајданпека и његових рудника.[1])

Доцније у време Турака служило се једним другим путем, који је ишао долином Нишаве, па онда преко Курилова, Калафата на село Плужину и даље преко Сврљига на књажевачку линију. Од Сврљига се одвајао један крак овог пута и ишао преко села Мечијег Дола и Давидовца на Остру Чуку и Озрен у Бању.[2])

На овој страни да споменемо још неке путове, које спомиње Драгашевић у својој студији о правцу неких римских путова који су пролазили кроз Србију.

По њему би село Луково, које лежи под Ртњем, било каква римска колонија, и од њега су се гранали путови на разне стране. Тако би један пут ишао од Лукова долином Јошанице у Јовановац на Цариградски Друм, а с друге стране долином Црне Реке пут је силазио у долину тимочку. Он вели, да се трагови овог пута још добро распознају. Други му је пут ишао, који се такође још распознаје, од Лукова на Врмце и Нерића Хан, који је везивао јужну Мораву и Топлицу с Црном Реком. Трећи

[1]) Карић, Србија. 1875.

[2]) Драг. К. Јовановић, Гласник LXX, 152—163.

Digitized by Google

је пут ишао од Лукова преко Врмце на Бању, па преко Озрена у Ниш. Тај је пут везивао долину Нишаве с Црном Реком и Ниш с Гамзиградом. И на томе путу Драгашевић је преко Озрена наилазио на калдрму. Четврти пут ишао је на Врмце и Бању и даље за Нишевце, па на Пандирало за Пирот. Пети пут је ишао на Бољевац и Гамзиград, па даље редом на Рготину, Шаркамен и Прахово.[1])

Још за Римљана од Ниша су полазила два пута у правцу на југ. У средњем веку оба она беху од великог значаја.

Први је ишао моравском долином на Лесковац и Врање и долином Пчиње на Куманово и даље у Македонију. О детаљнијем опису овог пута немамо при руци података.

Други пут је ишао од Ниша западно и код Мрамора прелазио Мораву и ишао на Рожине и Гргуре покрај Прокупља, које је остало на левој страни пута. Ту код Прокупља траже римску станицу *ad Herculem*. Одавде је ишао и даље левом страном топличке долине и ударао на Куршумлију са станицом римском *Hateut*. У средњем веку одавде се одвајао један крак и ишао долином Горње Топлице преко Копаоника. Ишао је по том на Ибар и прелазио га од прилике код данашњег Јарића. Водио је по том преко Бишине Планине и силазио у долину Рашке и Нови Пазар, где је излазио на босански друм. Овај нам је пут познат из путописа Корнелија Дуплицијa Шепера[2]) и путописа Рамбертова[3]), који обојица њиме прођоше.

Пут, који је ишао из Дубровника преко Требиња и Фоче за Сјеницу, хватао се ту босанског друма и њиме ишао до Новог Пазара, а одатле се одвајао и горе поменутим путем долазио у Ниш. Овај је пут био најважнији у трговачком погледу од свих осталих. Њиме је највише струјила дубровачка трговина и од њега с помоћу споредних путних артерија разносила се по свој српској земљи.

---

[1]) Драгашевић, Гласник, XLV, 122—125.

[2]) Матковић, Rad, LXII, 56.

[3]) Ibidem, LVI, 215.

Digitized by Google

Од Куршумлије ишао је нишки пут даље долином косаничком и од ње планинским повијарцем ударао на притоку Лабину, Брвеницу, под селом Брвеником, где у Средњем Веку беше важно трговачко место,[1]) и даље на Приштину и Липљан а одатле познатим нам путем у Приморје.

Од Приштине ишао је један пут долином Грачанице и Бресаљице на Ливоч а отуд на село Рапатово и на село Кадумицу близу Врања. Пут је ишао даље остављајући на лево Врање, и од прилике код Врбова прелазио гору Чемерник, као крак Власине планине, долазио у село Стратимировце, па онда долином Јерме код Знепоља на Брезник и Филиповце за Софијско Поље. Овај је пут био важан и са стратегијског гледишта. Њиме је ишао султан Муса кад оно 1413. удари на Ново Брдо. Пут овај познат нам је из путописа Курипешићева.[2])

О путовима око Врања писао је XVI књизи Годишњице Гасиљевић.[3])

По њему би од Приштине ишао пут, којим је Курипешић пролазио, на Липљан а одатле на села Добротин, Словиње, Жеговце и Понеш, па даље или на Беривојце или на Куретиште, а по том на Горње Кувце и Прилепницу. Одавде пут је ишао или на Доморовце или на Ропотово, а одавде на Топоницу, која беше некад центар истоимене Жупе. За тим иде на село Одановце, поред села Боривојца на Кармину Планину, низ њу у Вртогош Горњи, на село Катун, Дубницу, Стропеко, на Неродовце, на Рибинце и Топличин Брод, поред Кумаровске Чуке на насип сурдулички и њиме до Сурдулице, а одатле даље познато нам је.

Поред овога пута имао је још један други и дужи пут, који је ишао од Приштине на Јањево, па на Ново Брдо, знатну рударску варош, по том на Беривојце, где се спајао с оним краћим путем и ишао с њим даље.

Васиљевић наводи и трећи пут, који је ишао на Ропотово и Кончуљ и силазио у врањско поморавље, преко Трновца и Бујановца.

---

[1]) М. Ракић, из новије Србије, Отаџбина IV., 217.

[2]) П. Матковић, Rad, LVI., 180—84.

[3]) стр. 271—313.

Digitized by Google

У селу Катуну од овог се пута одвајао један крак за Врање и Лесковац. За Врање је ишао преко Гложђа и Дубоке Долине, а за Лесковац поред села Дубнице и Собине, па у Голич на Кратиловицу, држећи се њене десне косе, па поред Ајдучке Чесме на Стамбол Капију према Маркову Калету на Девотинске Ливаде па преко Пољанице у Лесковац.

По Васиљевићу ишао је један пут из Приштине и Косова на Прешево па преко Биласе и Рујана силазио у долину Пчиње а отуд у Ћустендил и даље за исток.

Из Врања пак у Ћустендил ишло се другим путем, који је ударао на Бању, а отуд изнад села Првонека, по том косама првонечких, корбевачких и сливничких планина, силазио је најзад на Дугу Луку и одовуд у Ћустендил.

Пут из Врања за Егри-Паланку ишао је преко Корбевца и Криве Веје.

Као што се из овог прегледа путова види, Врање је морало бити врло важно место у економском и трговачком погледу за овај крај.

Пут из Београда у Косово

Кад је била реч о Руднику, рекли смо, да су његови рудници још за Римљана били експлоатисани, као и то, да је његова околина била јако насељена. Не подлежи никаквој сумњи, да је овај крај спајао са Београдом какав важни пут. Ову поставку подупиру многе римске старине нађене у правцу Рудник-Београд. Таквих старина налази се код села Барајева, на речицама Опорној и Бељаници, на западној страни Космаја у Рогачи, за там у Стојнику, под Острвицом римско гробље.[1]) Да је пак тај пут егзистовао у доба српске средњевековне државе, а нарочито у доцније њено време, за деспота Стевана Лазаревића, који од Београда створи престоницу и начини га врло важним тржиштем — да је дакле у то доба постојала веза између два најважнија трга у његовој држави, мислимо, да је излишно свако доказивање у ко-

[1]) Новаковић, Rad, XXXVII, 15.

Digitized by Google

рист тога питања. Петанчић у своме опису путова у Турској описује поред Цариградског Пута, који је ишао преко Ниша за Софију још један други пут, којим се из Београда могло ићи у Косово,[1]) преко Крушевца. По врло несигурним одредбама, којима је означио правац овог пута, ипак се може опазити, да је тај пут ишао на Рудник. Новаковић у својој расправи о Брскову доказује такође, др је такав пут постојао,[2]) и да је он ишао баш онуда, где се налазе остаци римских старина и куда је по свој прилици и римски пут ишао.

Према свему овоме пут је дакле постојао и ишао од Београда на Барајево, па на поменуте реке Опорну и Бељаницу, преко Стојника и поред Острвице у Рудник.

Из Рудника пут је силазио у Мораву долином Груже, којој је поклоњена велика пажња у доцније време српске државе од стране српских владалаца.

У Гордој Гружи беше знатно место Бело Поље, у Доњој Борач и Честин. Сва та места беху омиљена боравишта деспота Стевана Лазаревића. Борач се налазио у једној побочној десној долини Груже, где му се и данас виде развалине; а развалине Честина налазе се југоисточно од Борча на левој страни Груже.[3])

Негде у близин Краљева делио се руднички пут у два крака.

Један је ишао левом страном Мораве, па преко Крушевца уз долину Расине пео се на Јастребац и ударао на Јанкову Клисуру, па онда долином потока Бешова излазио код Прокупља на познати нам пут из Ниша за Косово.

Други крак је прелазио Мораву можда код Камиџора, где се виде развалине од неког старог утврђења, које је по свој прилици служило за одбрану прелаза на Морави. Прешав Мораву ишао је левом обалом Ибра а трагови му се виде још одмах код Јанока и држећи се све леве обале Ибра излазио је код Новог Пазара, где се састајао с великим босанским друмом.[4])

---

[1]) Матковић, Rad, XLIX, 132.

[2]) Новаковић, Rad, XXXVII.

[3]) Карић, Србија, 721.

[4]) За ибарски пут В. А. Алексића, Годишњица III., 34—36.

Digitized by Google

Како је овај пут био од неизмерне важности, јер је везивао две најважније рударске области, то су се у њ стицали или још боље од њега полазили многи други мањи и споредни друмови.

Један је крак његов ишао левом обалом Мораве за Ужице а трагови му се виде испод Каблара.

Код Брвеника се одвајао један споредан крак и ишао уз Градачку Реку или уз Брвеницу, поред манастира Граца и преко Боровика силазио у долину Моравице и њоме даље ишао за Ивањицу и Ариље. Овај се пут на планини састајао с путом, који се одвајао од главног код села Ушћа и амо долазио уз реку Сопотницу.

Један огранак ибарског или како се друкчије зове „Краљевог Пута“ одвајао се по свој прилици код Брвеника и Павлице, па ишао уз Јошаницу за Крушевац.

За турско доба служили су се више једним другим путем, који се од ибарског одвајао код Дубочице и ишао у лево, пролазио изнад Јечменице, па преко Полумира и Тесаоника, а за тим на Јагњило и Пустопоље и састајао се с Ибром на Ушћу.

Од Рудника ишао је један пут на Чачак, па преко Јелице[1]) у Пожегу. Драгашевић[2]) тражи тај пут преко Љутовнице на Левају и Коштуниће и преко Дружетића и Добрића у Пожегу. Из Пожеге водио је један пут преко Ужица на Кремна па на Шарган и Мокру Гору на стари град Добрун, где је излазио на босански друм. Овај пут и данас ради. Пожегу меће и Хаџи-Калфа на путу између Београда и Босне.[3])

Други је водио из Јежевце преко Маљена за Ваљево а из Ваљева донекле путем Ваљево — Лозница, од кога се после одвајао и код Криваје прелазио преко Цера у Шабац, стари Заслон. Овај пут описује Петанчић.[4]) Као продужење овог пута може се сматрати онај пут, који је ишао од Пожеге на Ариље и даље уз Моравицу за Сјеницу и Нови Пазар.

---

[1]) Новаковић, Rad, XXXVII, 5.

[2]) Драгашевић, Гласник XLV, 126.

[3]) Новаковић, Споменик XVIII, 70.

[4]) Матковић XLIX, Rad-a, стр. 137.

Digitized by Google

Био је још један пут, који је из Пожеге водио на Ужице, па на Пилицу и Бајину Башту. Свуда, куда смо повукли поменуте правце, налази се римских старина а таквих старина има највише око Пожеге, где се сви ти путови укрштају и ту је за време Римљана морала бити нека знаменита варош.

Пут уз реку Босну[1])

Пут је овај ишао долином реке Босне на вароши Доброр и Добој, па на Маглај, Жепче и Врандук, све вароши, које се спомињу у нашој средњевековној историји. Из Врандука ишао је даље на Високи, близу кога је излазио на босански друм.

Од Високог водио је један пут долином Сутеске до рударске вароши Олова, а одатле у Борач, који се налазио код данашње Власенице. Овде се пут делио у неколико кракова: један је ишао северно у Соли; а други источно у Кулчат, на ставе Јадра и Дриначе, и даље на Дрину, коју је код Костирева, данашњег Косјерева Поља, прелазио и улазио у Србију; трећи пут ишао је у Сребрницу, где је прелазио Дрину и ишао даље у Рудник. Један крак пак одвајао се од пута, који је ишао од Борча у Кулчат, ишао левом обалом Дрине до Зворника и ту је прелазио и ударао на рударске вароши Зајечу и Крупањ и преко њих у Ваљево и даље за Београд. Од Зворника ишао је један пут и даље поред Дрине до Раче и ту је прелазио и ишао за Митровицу Сремску, која беше знатно место на овоме крају и у XIV веку живела је у њој дубровачка колонија.

Пут из Сарајева за Београд

За турског времена, кад се подиже и процвета варош Сарајево, имао је велику важност пут, који је ишао из Сарајева на Мокру, па на Мачаковину и даље на Поджепје и Равну, за тим на чувено трговачко средиште Сребрницу и по том на Дрину. Прешав Дрину пут је

[1]) Jireček, Die Handelsstrassen..., 87.

Digitized by Google

ишао на Брилу, Сарину и Царину, па преко Ваљева Колубаром и даље на Жарково у Београд.[1])

У Пајтингеровој табли забележен је један пут, који иде од Градишке десном обалом. По Катанчићу тај је пут улазио у Босну код Дубице (Praetorium),[2]) и ишао левом обалом Саве на Градишку (Servitio), где је прелазио реку Врбаску преко каменог моста и водио на Свињар (Urbate), који лежи на десној обали Врбаса. Ту се налазе остаци од старог римског града, који Плиније назива *Urpenum*. Из Свињара ишао је пут даље на Брод (Marsonie). И ту се виде неки остаци старинâ. Овде се пут цепао; један је крак ишао преко Саве а други продужио и даље десном обалом. Да се доиста ту Сава прелазила, Катавчић наводи за потврду и то, што се само то место назива Брод — дакле прелаз.

Прешав Саву пут је из Брода ударао на Ђаково (Lertis), на Винковце (Cibalis). а за тим на месташце Оролић (Cansilena), па на Илинке или Товарник (Ulmospantea) и на Ердевик (Spaneta) и најзад стизао у најглавнију варош у овоме крају за доба Римљана, Митровицу (Sirmium).

Други крак од Брода ишао је на Босут (ad Basante), месташце на истоименој речици, која утиче близу Штитара.

На овом месту у делима S. Yrenaei спомиње се мост Дијанин, који се звао Basentis. Пут је даље ударао на Брчки (Laldis), па на реку Дрину, коју је прелазио код Раче (Tarsium) и стизао у Митровицу.

Из Митровице ишао је пут преко Јарка (Bassianis) и преко Војке (Jdiminio) за Земун (Taurunum), а из Земуна се прелазило у Београд па на цариградски друм. Овај пут поред Саве описује и познати нам арапски географ Едризи.[3])

Изгледа, да се пут из Београда преко Земуна на Митровицу у Босну употребљавао за време Турака. Њега спомиње и Хаџи-Келфа у својој географији, који вели: Пут из Београда у Босну иде преко Саве на Митровицу.

---

[1]) Новаковић, Годишњица, XVII, 109.

[2]) Катанчић, Orbis Antiquus, II, 329.

[3]) Lelewel, III; 104.

Digitized by Google

По том се пређе река Порсот и долази се у Рачу. Из Раче се иде у Зворник и даље у Мустафа-пашину Паланку.

Нема сумње да је био и други пут од Београда. до Шапца и Раче, који је ишао десном обалом Саве. Али о томе путу нисмо имали при руци података.

Водени путови

У ред трговачких путова по српским земљама да уврстимо и српске пограничне реке Дунав и Саву, а по том Мораву, Дрину, Неретву, Бојану и Дрин.

Да су лађе још за Римљана радиле по Сави и Дунаву; да су радиле тако исто и за доба српске средњевековне државе и доцније под Турцима — има и сувише доказа, да је о томе излишно свако доказивање.

Морава

Моравом су такође пловиле лађе и то чак до Сталаћа. О томе имамо несумњивих података.

Бертрандон де ла Брокијер помиње неких осамдесет до сто лађа турских на Морави.[1]) Деспот Ђурађ Бранковић у своме писму од 1456. год., које је писао у Бечкереку за папског посланика у Будиму, вели на једном месту ово: „Јављам вашој часности, да је сад у прошлу недељу турски цар са својом војском и целом својом силом од Дунава био удаљен дванаест миља. И много његове лађе су по реци названој Морава, од Дунава удаљене десет миља.“ “[2]) Из средине XV столећа стоји забележено: „попалише Угри древа (т. ј. лађе) турске под Крушевцем.“ Путник из половине XVII века вели за Мораву да се њоме извозиле сировине из Србије и једног дела Бугарске у Аустрију и Угарску, а такође се из ових последњих овом реком увозила у Србију со и друге робе.[3])

---

[1]) Ч. Мијатовић, Гласник, XXXVII, 192.

[2]) Макушев, Гласник XXXII, 193.

[3]) Edward Browns M. D. Sehr denckwürdige und sonderbare Reisen.. 1668., стр. 122. У српском преводу Спом. IX, стр. 38.

Digitized by Google

Дрина

Дрином се такође могло пловити. О томе имамо сведоџбу од турског географа, Хаџи-Калфе, који вели, да су лађе Дрином долазиле до Зворника. Описујући Зворник, Хаџи-Калфа вели: „Од Београда долазе овамо Савом и разуме се Дрином, многе лађе *ради трговине*. Од Зворника на више не плове лађе.[1])

Неретва

Њоме се и данас плови лађама до Метковића. Нема сумње кад овај крај беше обрастао густом шумом, да је Неретва тада, као богатија водом, била и даље од Метковића пловна. Имамо спомена, да се Неретвом пловило још за доба Грка. Тако грчки географ Сцилане, који је живео у време Дарија I, вели за Неретву (Naron) *„река је велика и пловна* јер и триреме (врста лађâ) и лађе плове њоме до трговачке вароши, која лежи у унутрашњости земље LXXX миља од мора и које је варош насељена народом илирске расе. С оне стране ове вароши налази се пространо језеро.“ [2])

По свој прилици ово језеро биће познато мостарско блато, које је у то време морало бити много веће и богатије водом услед густих шума, за која се зна да овај крај покриваху. Поменута варош лежала је негде, ваљда, где је данашњи Мостар.

Да се Неретвом пловило и у доба српске средњевековне државе, види се из једног уговора између босанског краља Остоје и млетачке владе. Тај је уговор из 1404. год. У њему се поред осталога вели и ово: „река Неретва и све друге реке, као и све друге слатке и слане воде целог нашег краљевства отворене су млетачким поданицима и њиховим штићеницима, тако, да слободно и безбрижно и дању и ноћу, како у мирно време тако и у време рата, могу с лађама, наоружаним галијама, баркама и сваком другом врстом бродовља; са својим тр-

[1]) Новаковић, Споменик XVIII, 87.

[2]) J. Lucci De regno Dalmatiae et Croatiae, књ. IV, 246; S. Abbie. Voyage en Dalmatie, II, 208.

Digitized by Google

говима, новцима и ма каквим добрима долазити, стајати и враћати се без плаћања икакве царине.“ [1])

Дрим и Бојана

Да су и ове две реке српског приморја биле бродне у доба наше старе државне независности, види се из једног писма млетачке од год. 1389. Те године Ђурађ Страцимировић молио је млетачку владу, да му дозволи, да може „држати два бригантина у мору и *својим рекама.*“ [2]) Као што се из овога види у Балшиној земљи било је река, у којима су се могле лаће држати а познато нам је из историје, да Балша није имао других река, које би могле бити пловне сем Дрима и Бојане, које обе у то време спадаху у његову државу.

За Бојану на по се имамо сведоџбу у уговору између истог Ђурђа и Млетака, по ком им Ђурађ уступа град Скадар и Дриваст са најближом околином. По томе уговору Ђурађ нити ико од његових наследника не сме подићи ма какав град ни утврђење на обали реке Бојане „којом се иде у Скадар“, а то ради тога „да би пловидба поменутом реком свагда остала слободна.“ [3])

---

[1]) Acta Arch. Ven., I., 364.

[2]) Jbidem, 248.

[3]) Acta Arch. Ven. I, 318.

Digitized by Google

ГЕОГРАФСКО-ИСТОРИЈСКЕ СЛИКЕ*

ИЗ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ

IV Град и жупа Борач

(СА ДВЕ КАРТИЦЕ И 5 СЛИКА)

У српским областима постојала су три града *Борча*. и то: један у *Босни* код Власенице, који је припадао босанској властеоској породици Павловића — Јабланића,[1]) други је у нашој *Гружи*, код села Борча; а трећи је у Дреници, недалеко од Вучитрна и Приштине, код села Петрушице, и припадао је Вуку Бранковићу.[2]) Сада се од њих налазе само рујине, које опомињу на некадашњи њихов живот и рад.

---

* Од ових слика до сада су штампане три, под насловом: „Букуља и Венчац„ у Годишњици XIX, стр. 203—227, и то: I, Букуља стр. 206. II, Венчац 213. и III, Браћа Бакићи 221. Желимо да се путовање по нашој драгој Отаџбини што више распрострe и омили, јер се тек познавањем њених лепота и доброта, може више и да заволи, а она то и заслужује. Сем тога путовање утиче корисно и на срце и на душу, нарочито у својој земљи; оно је драгоцено и за садашњост и за будућност, јер оплемењава осећаје и шири поглед.

Нека би и ови прилози ишли на ширење ове патриотске задаће, којој у главноме тежи и оснивање „Планинскога Друштва“ код нас.

[1]) Die Handelstrasse und Bergwerke von Dr Constantin Jos. Jireček. Prag 1899. стр. 38., 40., 60., 81. Ђ. Даничић мисли, да је овај град Борач био код садашњег села Борча у Херцеговини, на извору Неретве (Речник из књижевних старина српских, стр. 67.).

Биће да Иречек има право, јер је пут из Дубровника у средњем веку преко овог места прелазио.

[2]) Годишњица X, 219—221. Чланак „Вук Бранковић“ од Љубе Ковачевића.

Digitized by Google

Како пак ове слике припадају само Краљевини Србији, то ћемо овде говорити о *гружанском граду Борчу* и о његовој околини.

Кад се из Крагујевца пође на југ уз Лепеницу, краљевским и чачанским насипом, тада се преко Вучковице (водомеђа Груже и Лепенице — Западне и Велике Мораве), стиже у Кнић за 4 часа пешачкога хода. Одатле преко Драгушице и Кусовца долази се за непуна 2 часа у село Борач, ка механи Борачкој, под *Борачки Крш.*

На томе кршу био је некада Деспота Високог Стевана Лазаревића, славни град Борач, од кога се сада једва тек познају незнатни остаци.

Ми ћемо најпре да говоримо о *Борачком Кршу* и *граду*, а после о *Борачкој Жупи* и њеним старинама.

1. Борачки Крш

То је трахитоидна стена, чија највиша тачка (Велики Клик) има 500 метара апсолутне висине, а над механом уздигнут је за 200 м.

Теме Борачког Крша има два дела: западни од 160 и северо-источни део од 200 корака дужине, а ширине од 6—12 корака. Стране крша веома су стрмене, нарочито према цркви (југоисточно) и механи (југозападно); а на тој страни поједине стене дижу се у небо као шиљци.

Најлакше се може попети на крш од цркве, уз поток Бубан, па се излази на теме код места, које се зове *Бунар*, јер је, веле, ту некада градски бунар био. Туда је водио у шест завојица и стари *градски пут*, који се и сада, делимице познаје. (Види у прилогу основни цртеж Борачкога Крша у размери 1 : 4500). Тим путем од цркве до Бунара стиже се за 35 минута доста труднога пењања. Код Бунара биле су разне градске зграде, по причању старих људи. Од Бунара, за 50 корака, налазе се два стеновита шиљка, на којима су биле градске *Стражаре* за посматрање долине Груже и Борачке Реке, јер је одатле велики преглед, па се с тога тако и те стене прозвале.

Кад се пак од Бунара пође дужином темена Борачког Крша, онда се наилази на ова места:

Digitized by Google

На 40 корака к истоку је *Прави Камен*, шиљаста усправљена стена, названа тако по своме изгледу; а још за 40 корака истоку је *Крива Плоча*, где на једном

ОСНОВНИ ЦРТЕЖ
БОРАЧКОГ КРША
Размера = 1:4500 — Из охипсе на 10 мет.

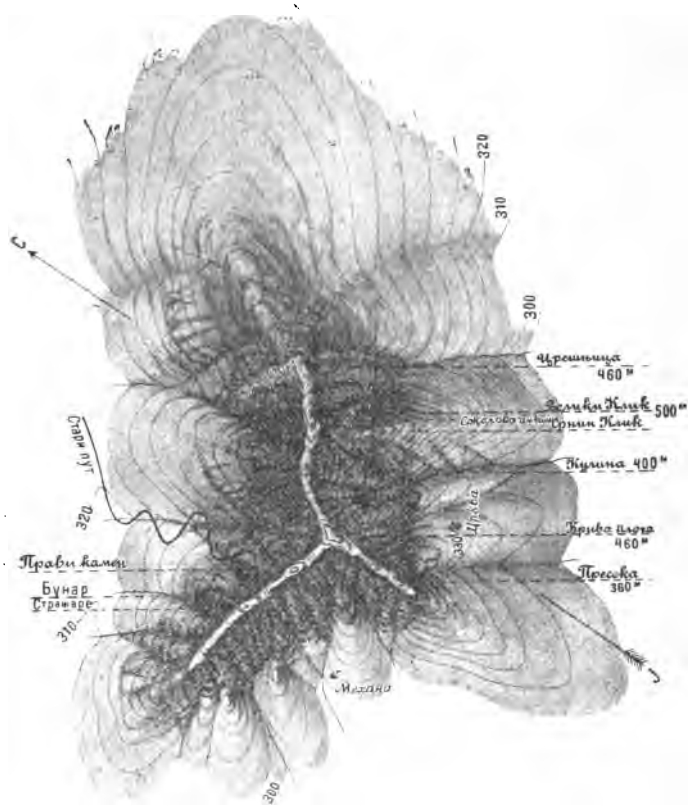

шиљку стоји положен округао камен као капа на глави. Крива Плоча је висока око 460 метара и врх је *доста неприступан*.

Digitized by Google

Од Криве Плоче избија из главнога гребена један хрбат, чији највиши врх зове се *Пресека*, која је висока 360 метара.

Кад се од Криве Плоче пође гребеном Борачког Крша, тада се после 100 корака наиђе на место звано *Кулина*, а зове се тако што је на томе месту кула градска била. Ова кула била је овална и имала је пречник 8 корака. Ова је кула на висини од 400 м. и била је сигурно седиште градског команданта. Град Борач обухватао је сигурно цело теме Борачког Крша, у који спадају и Стражаре и Бунар, али се сада траг градски слабо познаје.

Од Кулине, даље северо-истоку за 50 корака, долази се на *Велики Клик*, највишу тачку на Борачком Кршу, висок 500 метара, па стога је тако и назван.

Испод Великога Клика југо-источно у боку је шупљина, која се звве *Соколова Пећина*, јер се у њој легу и живе соколови. Мештани веле, да се и зими и лети виде по два сокола да у ту пећину улазе.

Даље југо-истоку испада из дебла Борачкога Крша одвојена шиљаста стена, звана *Срнин Клик*, с тога, што је са тога Клика срна, опкољена од ловаца, скочила и скрхала се.

Од Великог Клика за 50 корака унапред северо-истоку је шиљак *Црешњица*, на коме се налази мало трешњево дрво, па отуда и име овој стени.

Црешњица је висока око 460 метара.

Код Црешњице престаје теме или гребен Борачкога Крша; брдо се стрмо спушта у свима правцима, и тешко се може странама ићи.

Да би се знало како изгледа Борачки Крш са свима његовим деловима, прилажу се слике 1. и 2. Прва представља изглед Борачкога Крша с југо-западне стране, гледан од механе. Ту се виде: *Стражаре* и *Прави Камен*.

Друга представља како изгледа Борачки Крш посматран с југо-источне стране од цркве и школе. Ту се виде: *Пресека*, *Крива Плоча*, *Кулина*, *Велики Клик*, *Срнин Клик*, *Соколова Пећина* и *Црешњица*.

Борачки Крш је у главном трахитна стена, стрмим, голим и исцепаним странама, нарочито с југо-источне и југо-западне стране. Само по боковима има нешто мало

Digitized by Google

шумице. Лежи између Мале Реке, Борачке Реке и потока Бубана, где му се подножје нагло губи у равници. Само на северној страни везан је Борачки Крш орограф-

Слика 1.
БОРАЧКИ КРШ
а. Стражаре б. Прави Камен

ИЗГЛЕД ОД МЕХАНЕ

ски, преко Сиљевице и Јеремијиног Брда на Шарени Камен и Црни Врх, с оним планинским венцем, што с Рудника води преко Јешевца и Котленика, и што дели воде: источно Гружи, а западно Деспотовици.

Digitized by Google

Као што сам и раније поменуо, на југо-источној страни Борачкога Крша, а према Кривој Плочи, налази се на висини од 330 м., стара *борачка црква*. Кад сам ја долазио да прегледам Борачки Крш и околину (а то је

Слика 2.
БОРАЧКИ КРШ
а. Пресека б. Крива Плоча в. Кулина г. Велики Клик д. Грешњица
з. школа и. црква ж. Срнин Клик · е. Соколова Пећина
ИЗГЛЕД ОД ЦРКВЕ

било 27 Априла 1881. год.) тада је код старе цркве била и *стара школа*. Али су вредни становници борачке општине 1885 године подигли нову, у виду писмена П, дивну и пространу школу, за 4 основна разреда и са свима потребним одељењима за ђаке и учитеље. Школа

Digitized by Google

је лепа грађевина, кошта око 40.000 динара и служи на част Борчанима, а на углед целој Гружи. Она је нешто мало даље од цркве у равни подигнута, јер на староме месту не беше довољно простора за тако велику грађевину.

Борачка црква (слика 3) је стара грађевина, подигнута још 1553 године, за време владе „агаренског

Сл. 3.

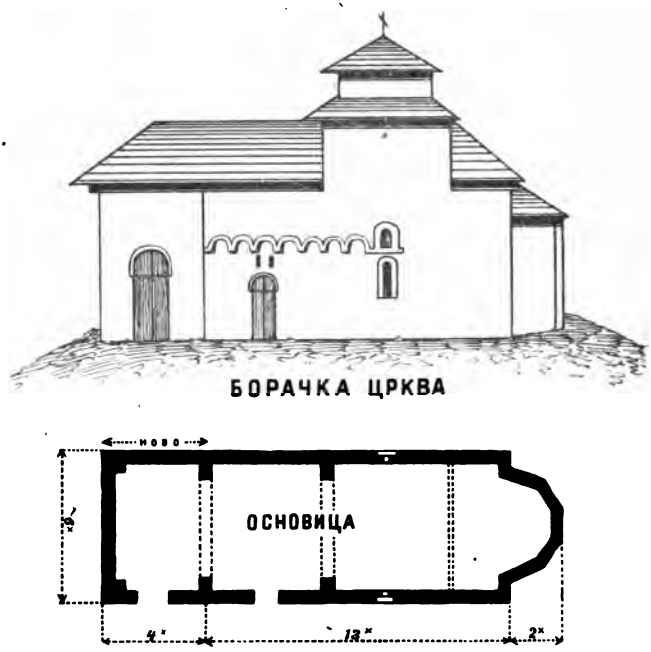

Размера 1:250

цара Сулимана, епископа Макарија и протопопа Јована.“ Она је оправљана 1815 год. и још тада јој можда дозидана припрата, која је дело новијег времена. Прича се, да је овој цркви доходио војвода руднички Милош Обреновић још 1809 године.

Digitized by Google

Ова црква храм је архистратига Михаила, и слави летњег св. Арапђела а свет из целе Груже искупља се код ње и о Петрову дне. Слика 3. представља основу цркве и њен садашњи изглед.

У нашој *Историји* име „Борач“ спомиње се још у првој половини XIII века, (између 1222—28), и то у хрисовуљи, којом је Стеван Првовенчани даровао манастиру Жичи између других и *жупу Борач.*[1])

После Косовске битке Угри упадну у Србију у октобру 1389, заузму градове Борач и Честин у Гружи, и утврде се у Мачви и Београду (Вук Бранковић од Љуб. Ковачевића, стр. 22).

Други пут су Угри заузели Борач и опљачкали многе крајеве 1398. године (Срби и Турци од Ст. Новаковића, стр. 312).

Као *град* помиње се Борач нарочито под деспотом Стеваном Лазаревићем 1405. год. када је Дубровчанима потврдио привилегије, које су имали у српској држави за цара Душана и кнеза Лазара.

Ову је хрисовуљу потписао деспот Стеван „**въ славнѣмь градѣ Борчи**“, 2 Декембра 1405, чему су присуствовали: логотет Богдан, велики челник Хребељан и војвода Милтош.[2])

1438. године цар Мурат освоји Борач, кад и градове Острвицу и Раваницу.[3])

Од тада се Борач као град више у нашој историји не спомиње, јер је сигурно био порушен, па више није ни обнављан. Само је спомен остао у селу истог имена које и данас постоји.

2. Борачка Жупа и њене старине

Као што је напред речено, жупа Борач помиње се још под краљем Стеваном Првовенчаним. и то је предео око града Борча, — *слив Борачке Реке* (Види у прилогу под II, кроки у размери 1:50.000). Она почиње под брдом

---

[1]) Monumenta Serbica од Фр. Миклошића, стр. 13.

[2]) Monum. Serbica од Фр. Миклошића, стр. 269.

[3]) Pamatky drevniho pisemnictvi Jihoslovanuv од Павла J. Шафарика, стр. 77.

Digitized by Google

Растовљаком, па текући истоку, прима редом с обе стране ове воде:

1. *Црна Ћека* из Јешевца, с лева;
2. *Поточани* с десна, из Становишта;
3. *Клисура* с десна, из Думаче;
4. *Дубоки Поток* с десна, из Кутињака;
5. *Мала Река*, с лева из брда Стипсе.[1]) У њу се стачу с лева: *Грчки Поток* из брда Раскрснице, и *Грмова Вода* из Јеремијина Брда.

Мала Река утиче у Борачку одмах изнад Борачкога Крша.

6. *Борачки Поток* с десна, из Великог Врха, испод Борачког Крша.
7. *Бубан*. поточак, из брда Сиљевице, ниже Борачког Крша с леве стране.
8. *Бања*, с лева, из Јеремијина Брда. Леви крак у врху зове се *Велика*, а десни *Мала Бања*. Испод њихова састава стаче се у Бању, с десна, *Светињски Поток*, из брда Сиљевице.
9. *Пачариски Поток*, с лева. У врху зове се *Угарски* и почиње под брдом Градином.
10. *Трмчиште*, поточак с лева из Селишта.
11. *Радмиловачки Поток* с десна, из Биљэва, протиче кроз село Радмиловиће.
12. Преточки Поток с десна из брда Вошначине. Протиче кроз село Преточе.

У овај поток упада с десна *Ваган Вода*.

После овога Борачка Река утиче у десну обалу Груже код Камењака.

Водомеђа целог слива Борачке Реке иде преко ових места, почев од њеног ушћа, с леве стране: с Камењака, преко Кусовца, на Селиште, Градину, Шарени Камен и Раскрсницу, одакле се пружа коса према југу на: Лозовац, Јеремијино Брдо, Сиљевицу, одакле се рачва на Борачки Крш (између Мале Реке и Бубана), на Свињчине (између Бубана и Светињског Потока) и на Главицу (између Светињског Потока и Бање).

---

[1]) У овом брду има пећина, а у њој се хвата неки стреш, као стипса, па је по томе и брдо тако названо.

Digitized by Google

С Раскрснице пење се на Црни Врх, где се спаја с главном водомеђом Деспотовице западно и Груже источно. Од Црног Врха одваја се једна коса к југу и води на Станимирову Главицу, и десно на Равно Шлеме, и лево на Пуала, Јасиковац и Бусиковац, где се завршује у долини Борачке Реке.

Од Црног Врха водомеђа иде на планину Јешевац, с кога се спушта коса на Марков Лâз, а даље на Зелену Бару с које се спушта коса Царев Лâз.

Даље води водомеђа на Растовљак, Стаматовицу, Јасике, планину Букорик, даље на Котлину, (одакле се спушта коса Осоје), Дулеачу, с које се пружа коса на Становиште и завршује се брдом Клапавцем код Борачке Реке.

С Думаче водомеђа силази на брег Стојковац или Липар, с кога се пружа велика коса к северу, између Клисуре и Борачког Потока, на Пројy, Велики Врх, Кутињак, и завршује се код реке Златниш или Црним Врхом, према самом Борачком Кршу. Од Великог Врха пак одваја се лево уска Оштра Коса, између Дубоког Потока и Клисуре.

Од Стојковца долази се водомеђом на брдо Вошњачину, с које се одваја једна коса што се пружа северно на Бичеге и Ковиљевачу; а друга коса слази у село Претоке и завршује Ражаницом, између Ваган-воде и Преточког Потока.

С Вошњачине водомеђа спушта се на Чуку и даље истоку на уток Борачке Реке у Гружу, с десне стране.

Овако описана водомеђа има хоризонталне дужине око 37 километара.

У овоме уоквиреном простору — у Борачкој Жупи налазе се сада настањена ова села: *Борач*, *Претоке*, *Радмиловићи* и *Кусовац*. Некада су још постојала и села *Јешевац* и *Поточани*, али су се раселила. Прво је село по налогу кнеза Милоша расељено, јер је много било увучено у планину, па сатирало гору, и на Јешевчане жалили су се становници околних села. Одатле су неки отишли у Неменикуће, међу којима, прича се, и задруга Жујевића.

Старине у Борачкој Жупи ове су:

1. *Јешевац*. Ту је некада било село, али се пре 45 година раселило.

Digitized by Google

У Јешевцу и сада се налазе рујине старог манастира *Јежевца*, за који народ прича, да га је Краљевић Марко[1]) за спомен својој мајци Јевросими (Јеши) подигао, па отуда име овоме месту.

Дужина је цркве око 20 корака, а зид се држи на 2 м. Около зидина познају се трагови од манастирских грађевина (ћелија). На олтару црквеном порасла је сада голема липа, да је два човека не могу да обухвате.

2. *Поточани*, некадашње село, за које се прича, да је у време Косовске битке постојало, и да је тада из овога села отишло 80 сабаља своме кнезу на Косово, да се боре „за крст часни и слободу златну.“ Нека им је вечан спомен!

У Поточанима у шуми налази се велико гробље и некакав камен биљекташ, на који је, веле, неки цар стао кад је на коња узјахао.

Како народ „Мрњину Цркву“, као што ћемо видети, везује за нашег цара Душана, по коме је ваљда и коса близу Јешевца „Царев лâз“ названа, можда су то трагови некадашњег доласка Душановог у Борачку Жупу.

3. *Селиште*. На овој богатој коси, између Кусовца и Бечевице, близу пута, налазе се рујине једне црквине, коју народ зове „Мрњина Црква.“ (Види сл. 4). Црква је била око 20 корака дужине и 11 ширине, и зид се још код олтара држи 2 м. у висину. Живопис се још познаје (1881 године). Дебљина зида око 0·4 метра. Зид је од камена и креча, а свод од цигаља.

Црква је некада имала и кубе. Размера цигаља је 0·35, 0·25 и 0·05 м.

За ову цркву народ прича ово:

Цар Душан отерао је био своју сестру *Грубану*, што је врло груба (ружна) била, па с тога је тако и названа. Грубана од некуд дође у Поточане, неком *Станоју*, коме је кућа била где је сад коса *Становиште*. Ту се она уда за Станојевог слугу *Мрњу* и с њим изроди красне синове: *Вукашина*, *Угљешу* и *Гојка*.

Кад је Душан путовао по овом крају, дошао је на конак у Поточане Станоју, и тада му грубана спреми за

[1]) М. Ђ. Милићевић везује с овим местом причу, која припада »Селишту« и „Мрњиној Цркви“, коју ћемо ми на своме месту и тачније изложити. (Кнежевина Србија стр. 231).

Digitized by Google

Слика 4.

Размера 1:125

Digitized by Google

вечеру „маст из костију јагњећих ногу“, које је јело цар веома волео, а сестра му знала за то, па хтела да га почасти. Кад је цар окусио јело зачуди се, па упита ко је јело зготовио, они му кажу и на његово наваљивање морадну да изведу Грубану преда њ, у којој Душан познаде своју сестру. Сад јој он рекне да бира кога хоће од његових велможа за мужа, али она не хте ни једнога, већ се изрази опет за свога Мрњу. Цар, да би га се курталисао, да га не срамоти, нареди те га убију на Селишту у Бечевици. Грубана поче кукати и проклињати цара, а он да би је ублажио рече: „Ћути, подићи ћу му цркву за спомен да је ни у „Бечу“ нема; а други веле да се народ не „бечи“ на убиство. Отуда име селу *Бечевица,* а тако је постала и „Мрњина Црква“ како је народ у околини зове.[1])

Сличне овој причају се такође приче о ружној сестри цара Душана и о постанку Мрњавчевића у Боци Которској и у Оточкој Крајини.

По *првој* версији сестра цара Душана звала се *Мрња* и она је служила у Грбљу код кнеза, и удала се за слугу *Дрњу.* За покој душе Дрњине, који је по цареву налогу погубљен, подигнут је о трошку царевом манастир *Подластва*, који слави св. Богородицу, 8 Септембра, а налази се у врх Мрчева Поља у Грбљу.[2])

По другој версији царева сестра звала се *Мрња*, а дошла је у Дубровник, ту је служила код кнеза и удала се за његовог слугу, који се звао *Грабљо.* Цар Душан, дошав у Дубровник, јео је јела сестрина, познао сестру, покајао се, узео са собом не само њу, него и њена мужа с њихна три сина и васпитао их. Тако су по њој постали *Мрњавчевићи.*[3])

Како је чудновато јединство мисли и предања у све браће Срба, па били они у Шумадији, или у Хрватској, или у Боци Которској! Није ли, сем језика и обичаја, и ово један доказ више да смо гране једнога стабла, да смо *племе Сриско.*

---

[1]) Упореди о томе и причу у „Кнежевини Србији“ на стр. 321.

[2]) „Београдске Новине“ бр. 301. од 1896. године.

[3]) „*Србобран*“ народни српски календар, за 1900 год. стр. 118.

Digitized by Google

Код Мрњине цркве налази се и старо гробље с неколико обичних споменика. На једноме од њих стоји на лицу овај натпис:

Слика 5.

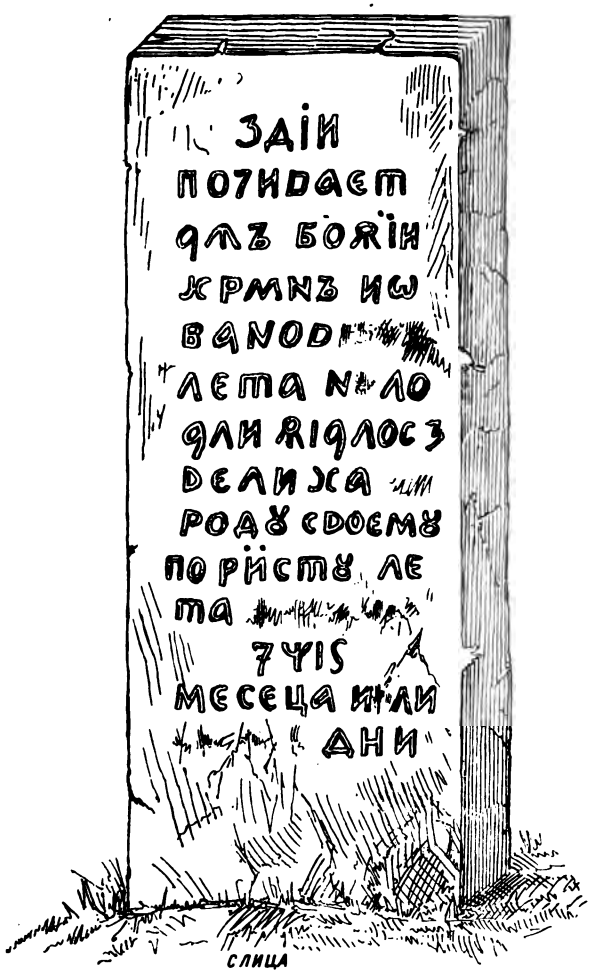

СЛИЦА

Digitized by Google

На полеђини је крст и овај натпис: (види сл. 5).[1])

Слика 5.

[1]) Слике је радио, по мојим скицама, управник библиотеке Глав. Ђенералштаба г. Гавра Борђевић.

Digitized by Google

4. *Градина*, вис, северно од Селишта, на коме се налазе остаци некаквога замка, па с тога народ овај вис тако и зове.

5. На косини *Свинчине*, а између Светињског Потока и Бубана, налазе се остаци некакве капеле, у прилог чему иде и назив „Светињског Потока.“

6. У селу Радмиловићима, с обе стране Борачке Реке, и од Борачког Потока па до Груже, прича се, да је постојала некадања стара варош, која се звала „Радмилово.“

На том простору, пре 30 и више година, ископан је кип од мермера, који се сада налази у Народном Музеју. Научници тврде да је на том месту била римска насеобина. Ф. Каниц мисли, да је на томе месту лежала „Gratiana“ [1]) римска.

7. На брдашцу *Камењаку*, код утока Борачке Реке, и на брежуљку *Ковиљевачи*, спрам утока Бање, налазе се, по причању, остаци старих цркава.

Све ово показује, да је Борачка Жупа некада била и насељенија и богатија, кад су се толике старине, на тако малом простору, и до данас сачувале.

---

[1]) Römische Studien in Serbien, von S. Kanitz, Wien, 1892. стр. 146.

Digitized by Google

V, Делиград

(с картицом)

„Делиграде, зајажало Турства,
„Соперниче самог Цариграда,
„Прождиравши коње и јунаке.“
Сима Милутиновић,
Сарајлија. [1])

Као какав остарели борац, препун рâнâ и ожиљака, што мирно и задовољно преживљује своје старе дане, пун душевнога задовољства, да је савесно вршио своју дужност према своме Народу и Отаџбини: тако и наш *утврђени Делиград* у миру и тишини сада борави, пошто је *70 година* (од 1806. до 1876.) *био на мртвој стражи Србије*, и пошто је небројено пута својим грудима затварао улаз душманима у Србију, примајући силне ударе топова и лубарада.

Да, сада се наш јуначки Делиград одмара спокојно на својим заслужним лаворикама! Али његове стечене заслуге, његове испаране груди куршумима и ђуладма за слободу Србијину, дају нам смелости и стављају у дужност, да овога седога ратника српскога за часак узнемиримо, да његове бојеве испричамо и његове заслуге изложимо, те да и савременици и умедну боље ценити његова дела и заслужније уважавати његове труде.

Истина, да и до сада прилично има написанога о томе: шта се на Делиграду догађало; али је то тако растурено и делимично изложено по разним списима, да је тешко све то наћи и целину од тога начинити.

---

[1]) Сербианка. књ. IV, стр. 3.

Digitized by Google

Ми ћемо покушати да ово, укратко учинимо тим пре, што је Делиград имао важну улогу и у првом српско-турском рату, 1876. године, када је на њему топовска пуцњава, после 63 године, опет небо проламала, њега из мртвога сна пробудила и његову стару славу обновила.

Ово излагање вршићемо у хронолошком реду, по годинама, када су се збијали ратни догађаји на Делиграду и око њега.

1806 година

Оснивање Делиграда.

После успешних бојева у 1804. и 5. години, Срби се крену ван граница дотадашњих усталих округа, те да што више земљишта захвате, и да турским војскама, које су се на Србију спремале, спрече на згоднијим тачкама и на већој даљини, упад у ослобођене нахије. Тако: Младен Миловановић пође на Крушевац, Милан Обреновић у Стари Влах, Лука Лазаревић утврди Лешницу, прота Ненадовић чуваше Шабац, Миленко Стојковић освоји Пореч, а Петар Добрњац заузе Параћин, Ражањ и Алексинац. [1])

Да би се ова освојења одржала, као и да би се одбила турска војска, скадарскога Ибрахим-паше, по избору и упутима капетана Вуче Жикића [2]) буде подигнут

---

[1]) Устанак српски под Црним Ђорђем од Јована Хаџића (Милоша Светића), I., стр. 49.

[2]) *Вуча Жикић* (по некима Воча Цикић). родом је из села Маврова у Маћедонији, Пре Кочине крајине био је механџија на Калимегдану. Кад су Аустријанци освојили Србију, био је у Михаљевићевим фрајкорима, и својим одличним делима заслужио чин капетана. Кад Аустријанци напусте Србију оде и он с њима и после је био у миру и уживао неку пензију. Али кад Срби устану против Турака 1804., дође устаницима у помоћ, међу осталима, и Вуча с братом Кузманом, и постану капетани у српској војсци.

Вуча је са Србима бранио Делиград 1806. и 1807. год.. али 1807 пред Ускрс, био је тешко рањен и умро у Св. Роману, на Ускрс, 5. априла и код цркве укопан. (Поменик М. Ђ. Милићевића стр. 169; Историја српског устанка од Баталаке стр. 5, 59; Годишњица Чупићева XX, стр. 197—200.)

Digitized by Google

утврђени, а ускоро на далеко чувени и прослављени *Делиград.*[1])

Ово утврђено место добило је такво име одмах прве године, због своје јуначке одбране. Због упорне одбране Турци су га прозвали *Делиград* што ће рећи *Јуначки Град*, а звали су га и *Делилогор* (јуначки логор), Наши су га звали и *Делишанац*, што сам слушао из уста старих Срба, који су се у њему борили и о томе ми приповедали. Кад су се пак Турци од њега враћали с разбијеним главама, тад су га називали *Домузград*, што би се рекло свињски град.[2])

О оснивању утврђеног Делиграда Петар Јокић овако прича: „Дође Жика, из Маћедоније родом, доведе неколико бећара, начини шанац који се прозва *Делиград*. Он покупи још бећара и постави им старешине: Николу и Стрељу над бећарима Нишевачким, Ђиду над Лесковачким, а Першу над свима осталима.

„Овим бећарима он оснажи и утврди Делиград, би се јуначки и погибе ту за веру српску. Бог да га прости!“[3])

Избор овога места за утврђени логор, у тадашњим приликама, оправдан је и са *стратегијског* и са *тактичког гледишта.* С првог стога, што брани продирање и у Голијску и у ВеликуМораву, т. ј. у правцу Крушевца, и у правцу Ћуприја—Јагодина и даље, или низ Мораву за Свилајинац и Пожаревац; јер се путови за Крушевац и Ћуприју деле одмах иза Делиграда. С тактичког гледишта, пак, што је висораван с малим узвишицама на левом крилу, те брише предлежеће земљиште до Нерића Хана, дакле на читав сахат даљине. Једина му је само мана та, што за леђима утврђене линије има дубоки Дреновачки Поток, с доста стрмим обалама, али се прелази преко њега могу вештачки удесити.

Утврђени Делиград је поље на левој обали Дреновачког Потока, које припада селу Јасењу, а које је од

[1]) Историја срп. устанка од Баталаке стр. 59, 197.; Сербианка Симе Милутиновића Сарајлије, II, 3; Устанак србски од 1806. до 1810., стр. 23; Устанак србски под Црним Ђорђем од М. Светића, стр. 9.

[2]) Сербианка IV, 4,

[3]) Споменик Срп. Кр. Академије XIV, стр. 53.

Digitized by Google

тада назвато *Делиград*. (Види приложену картицу Делиграда и његове околине).

Неумрли *Жикић* ударио је темељ Делиграду у ономе куту земљишне полице (терасе), што лежи између алексиначког пута, Дреновачког Потока, долине Моравске и делиградске школе. *То је зачетак славнога Делиграда.* И то је највеће утврђење на њему, и у сваком погледу и најважније.

Кад су се војске за одбрану Делиграда увећавале, то су се и утврђења на њему умножавала, и у лево (северо-истоку) ка Мозгову низала; а тако исго и к Морави. По Сарајлији, прве године (1806) подигнут је и шанац у *Топољаку*, на левој обали Бинче Мораве, а у атару села Љубеша, те да се и на томе месту затвори Крушевачкп пут, којим се из Ниша преко Мрамора и Суповца долазило, и којим су правцем Турци и 1876 поглавито надирали.

Сарајлија у својој Србијанци[1]) о првој опсади Делиграда 1806 вели:

Да су Турци у знатном броју дошли од Ниша, под командом Румели-Валиса. Да је имао изучену војску (ѓизаме), са 14 топова и кумбара.

Да је Жикић капетан изабрао место за шарампов, и да се ту сместио Петар Добрњац са 6000 војске из Пожаревачке и Свилајиначке Нахије и два топа.

Њему у помоћ дођу: Станоје Главаш, Вуле Илић, и Вујица Вулићевић с војском из Смедеревске Нахије; даље Антоније Пљакић и Јевта кнез Јагодинске Нахије. Тада се подиже Топољак, где се Пљакић смести са својом војском.

Турци су шест недеља нападали Делиград, и Срби су имали на хиљаду мртвих и рањених.

Најпосле, заморени Турци, не надајући се успеху, а чувшм да Карађорђе иде у помоћ Делиграду, напусте Делиград и нагло одступе к Нишу.

---

[1]) Књига II, стр. 3—8.

Digitized by Google

Анта Протић, такође савременик тих догађаја, у својим запискама[1]) каже ово: „Кад је капетан Циковац лети подигао Делиград, (који је ту и погинуо), опседне га Ибрахим-паша са 60.000 војника, али му не могадне ништа, него оде да брани Прокупље од српске војске.“

И Баталака у својој историји (I, 211) каже, да је Ибрахим-паша опсадио Делиград, и да га је тукао шест недеља из топова и кумбара али му ништа није могао. и најпосле отишао к Нишу, сигурно на глас да Карађорђе, после победе мишарске, долази у помоћ. Али Петар Добрњац извести Карађорђа да су Турци отишли Нишу, и он се с војском поврати на Врачар, против Београда.

Један савременик[2]) такође потврђује, „да је капетан Жикић, родом Рекалија, после мишарског боја, кад оно Карађорђе стиже с Мораве и уплаши Турке, — поставио основ Делиграду. Први пут он је био мали, плотом опкољен. Но после за каменичке предаје, дође Карађорђе и уреди га и утврди боље“. Он вели, да је прве године подигнут и Топољак и још један шанац на подножју Гор. Љубеша, да не иду Турци у Крушевац. Од Делиграда до Топољака подигнут је био ендек (ров) за одржавање везе међу оба шанца, које је раздвајала Морава.

Из свију ових података даје се поуздано извести ово:

1. Капетан Жикић ударио је темељ Делиграду јула 1806. год. и тиме обесмртио своје име.

2. Прва су утврђења била код школе и у Топољаку.

3. Турци су јула и августа дуго држали у опсади (око 6 недеља) и тукли Делиград, али га нису могли освојити и одступили су Нишу.

4. Да је најпре у Делиграду био старешина капетан Жикић са својим бећарима; а када је на њ навалила већа турска сила тада је и Делиграду дошло у помоћ више српских војвода с војском и свима је заповедао војвода Петар Добрњац. У то време Карађорђе је био на Мишару, а после отишао Београду да га опседне.

---

[1]) Споменик XIX, стр. 10.

[2]) Гласник срп. учит. друштва, књ. III, стр. 155.

Digitized by Google

1807. година

Ове године око Делиграда није било озбиљних бојева, јер су Турци били зањати на Дунаву: око Браила и Измаила, где их је руска војска под ђенералом Михелсоном нападала; као и око Неготина, где су их руски одред под ђенералом Исаевим и српски одред под Миленком Стојковићем нападали.

Мања турска одељења узнемиравала су Делиград у априлу и јулу, али то је све спадало у ред чарки, без великог значаја.

У првим борбама погинуо је и оснивалац Делиграда, капетан Вуча Жикић, кога је у команди заменио његов брат Кузман.

Тилзитским миром (27. јуна 1807.) између цара руског Александра I. и француског Наполеона I. престао је и рат руско-турски, а тиме и борбе Срба с Турцима, те је тако не само остатак ове године проведен у миру него и цела 1808. година.

Престанак непријатељства Руса и Срба с једне, и Турака с друге стране, утврђен је још и закључком примирија у Слободчији (12. августа 1807.) између Руса и Турака, које се и на Србе распростирало.

1809. година

По ранијем споразуму с Русима, ове године предузму Срби офансиву против Турака око половине априла у свима правцима, и то:

1., Преко Дрине, против Јање и Сребрнице Лука Лазаревић и Сима Марковић;

2., У правцу Пријепоља и Сјенице, за везу с Црногорцима, Карађорђе;

3., Против Ниша Милоје Петровић; — и

4., Низ Дунав Миленко Стојковић.[1])

Али, за несрећу српску, Руси све до августа не прећоше Дунав да нападну Турке, једно због излива Дунава, а друго и бојећи се напада од Аустрије, с којом

[1]) Правителствујушчи Совјет сербски од В. Караџића, стр. 27—28. Историја српског устанка од Баталаке, књ. II, стр. 553—558.

Digitized by Google

беху дошли у противност, због савеза с Француском; — зато Турци употребе ову прилику да Србе сатру. Велики везир Јусуф-паша нареди солунском и сереском паши да са 40.000 одабране војске нападну на Србе,[1]) и то најпре на оне пред Нишем, око Каменице, а после да продиру у Србију.

Мала српска војска код Ниша, и ако у почетку успешно одбијаше силне турске нападе, заморена и губитцима смањена, муницијом оскудна[2]) а несложна у раду,[3]) подлеже јачој турској сили и скоро сва беше сатрвена. Њен јадни остатак добеже у Делиград, где је посада од 2.000 као резерва становала.[4])

Овај српски пораз на Каменици (19. маја) утицао је несрећно и на остале српске, и ако победне колоне.

Карађорђе је освајао Нови Пазар када му 6. јуна стиже жалосна вест о српској погибији на Каменици. Он је оценио велики значај турске офансиве у долину Мораве, па је одмах напустио скоро освојени Нови Пазар и потрчао Делиграду у помоћ. А колико је имао војводског дара и увиђавности показују мере, које је предузео, да се даљим несрећама на пут стане. Он је наредио:

1. Да се Сима и Лука врате преко Дрине, и да Сима са људима свога подвлашћа (Кулубаре) дође Делиграду;

2. Да Миленко затвори мирочке путове, те да Турци не могу онуда продрети;

3. Да Младен и Миленко оду Бањи и ослободе Вељка, кога су Турци били опколили, а после да дођу Делиграду; — и

4, Да се Ћуприја утврђује као резерва и прихват, ако би Делиград пао.[5])

---

[1]) Баталака, II, 563.

[2]) Отаџбина, књига XXXII, стр. 22. Командант Милоје у писму Савету од 5. маја вели, да у целом логору нема више од 7 сандука пушчане муниције.

[3]) Гласник Срп. уч. друштва, књ. III, 151—154. Сербијанка III, 170. Правителствујушчи Совјет од В. Караџића, стр. 29. Баталакина историја, II, 655.

[4]) Баталака, II, 555.

[5]) Баталака, II, стр. 580—582.

Digitized by Google

После Каменице турски удар био је управљен против Делиграда. Руски ђенерал А. Н. Петров[1]) овако описује тадашње догађаје, који су се око Делиграда збивали:

Исмаил-паша са нових 18.000 људи[2]) приспео је 28. јуна пред Делиград и опколио га са свију страна, заузев, сем раније поседнутих јужних висова, још и западне са стране Мораве, које Добрњац, због малог броја своје војске, није могао раније заузети.[3])

„Опсадив тесно Делиград Исмаил-паша послао је знатан одред низ Мораву (Бинчу) до Сталаћа, а други одред је опсео Љубеш.

„16. јула Турци јуришају на љубешке шанчеве, али су били одбијени с губитком од 500 људи.[4])

„25. јула Турци сагорели село Сталаћ, а 26. изнова напали на утврђења Миленкова у Љубешу. Бој је трајао целог дана и завршио се опет одступањем турским, који су имали много убијених. Срби нису имали више од 40 људи губитка.

„28. јула Карађорђе лично дође у Ћуприју, а 31. кренуо се Делиграду, али се после врати и оде Крагујевцу.

„2. августа Миленко је одсудно испао из љубешких утврђења и натерао Турке да одступе. Карађорђе 3. августа дође у Јасику.

„Турци су и дању и ноћу бомбардовали Делиград; на њ је избачено до 13.000 бомаба. Пушчана ватра није

---

[1]) Война Росіи съ Турціей 1806.—1812. год. Томъ II стр. 288.—293. В. М. Г. Медаковић је нешто по истим изворима о Делиграду написао (Први српски устанак и његов жалосни свршетак 1893. Нови Сад, стр. 38.)

[2]) Пре Исмаил-паше Турци су већ напали на Делиград са 20.000 људи. Петров II, 274.

[3]) Турци су дакле сада имали пред Делиградом на 38.000 пешака и доста коњаника. Они су заузели не само Бели Камен и Зеленове Њиве пред Делиградом, него и косе Дреновац и Голак позади Делиграда (Види картицу), па и висове око св. Нестора изнад Љубеша, а према утврђењу Топољаку.

[4]) У љубешким утврђењима командовао је Миленко Стојковић. Петров, III, 287.

Digitized by Google

се прекидала. Турци су почели у правцу утврђења копати ров 4 сажена широк и 3 сажена дубок.[1])

„1. августа Турци су добили помоћ из Албаније и њихова војска бројала је на 50.000 људи.[2])

„Младен и Милоје били су у Љубешком утврђењу, ма да се тамо налазио храбри и највештији Србин Миленко Стојковић, бојећи се да он не преда шанац Турцима. Други одлични борац Петар Добрњац, потрошив сву муницију, држао се и даље у Делиграду и друге храбрећи.

„Петар Добрњац, да би се споразумео о најбољем начину за сједињење с Карађорђем, који се код Јасике налазио, молио је Младена, да му пошље заменика за 24 часа, те да се састане с Карађорђем. Младен му пошље у Делиград свога Милоја.

„Добрњац и Миленко сагласили су се у Љубешу да Карађорђе дође из Јасике и да с уједињеном снагом изврше општи напад на Турке, који опсађују Делиград. На случај несреће да не би топови у Делиграду и Љубешу пали Турцима у руке, да се на неколико дана раније пошљу у Ћуприју, где да се образује ново отпорно место. Али је Младен, томе био противан. Милоје, дошав у Делиград, чим је видео турски ров, који је имао за циљ, да опсађеницима пресече воду, одмах је побегао у Топољак, бојећи се да Турци не спремају мину. Оставши тако без команданта, војници су из главнога шанца у нереду отишли ка Топољаку за Милојем. Све старешине устале су тада против Милоја, и Миленко потегне сабљу на њега, али га војвода Чарапић уздржи, говорећи, да ће Карађорђе боље судити и Младену и Милоју.

„Међутим 7000 Турака, сазнав од шпијуна да је Делиград напуштен, 3. августа заузму га, и тамо остав-

---

[1]) Ђенерал Петров наводи, да је пре пада Делиграда још крајем јула, било неких турских одељења око Јагодине, али то не постоји, јер су Турци прелазили Мораву тек после пада Делиграда, и борбе на Липару и Таборишту биле су 16. августа.

[2]) Турски команданти били су ови: Румелијски Валис, Исмаил-бег из Сереза, Шашин-паша лесковачки, Махмуд паша из Баковице и Гушанац Алија. (Гласник II, 213. Састав Стевана Стратимировића, митрополита).

Digitized by Google

љених 200 рањеника потуку, и погоне у нереду Србе који су бегали ка Топољаку.

„Миленко потрчи из љубешког шанца Топољаку у помоћ, да бегунце делиградске заустави, а Турци нападну и заузму љубешки шанац, а затим и Топољак, где не беше команданта, јер су Миленка поплашени коњи однели у поље.

„Од 30 топова, које су Срби имали у Делиграду и Љубешу, спасли су само 8, а 22 су од чести пала у турске руке, или закопани у земљу.

„5. августа цео дан нападали су Турци на 3.000 Срба код Расине, којима је и Карађорђе дошао у помоћ.

„7. августа дође у Јасику Карађорђу Милан Обреновић са 5.000 људи од граница Албаније[1]) и Карађорђе се крене Ћуприји, коју су истог дана напустили Радич Петровић и Петар Јокић, на кога је Карађорђе из пиштоља пуцао.“

Ето, таква је судбина нашег Делиграда била ове године, по рускоме опису. Да видимо и друге изворе шта о томе веле:

По Сарајлији[2]) тада су бранили Делиград: Миленко Стојковић, Станоје Главаш и Танасије Чарапић, али га нису одбранили, што се слаже и с горњим руским наводима.

Рус Н. Дубровин писао је о овим догађајима такође по документима из тога времена, који се налазе у руској ратној архиви, и овај састав штампао у руском „Военом Сборнику“.[3]) Из овог списа ми ћемо навести само оно, што допуњује ђенерала Петрова. Тако по Дубровину:

Митрополит Леонтије пише Родофиникину, из Ћуприје, „да су Турци 23. јула дигли логор, који је био против Миленка и сместили га иза Делиграда, одакле се овај види; спустили се до саме Мораве и затворили

[1]) То је из војске која је освајала Нови Пазар.

[2]) Сербианка IV, 4.

[3]) Неко је превео састав Дубровина и засебно га штампао у две свеске под насловом „Устанак српски“ од 1806.—1810. године. У Новом Саду 1866. г. О Делиграду види стр. 156—174.

Digitized by Google

пут у Делиград; спалили манастир,[1]) који је био за њиховим леђима; а јуче су неки допрли до Параћина, попалили сва села, одвели људе и однели сву храну у свој логор, једном речи затворили путове, а остао је само један пут који иде одовуд у Крушевац".

Хајдук-Вељко напао је на четири места и побио Турке и тиме је показао Турцима, да још нису сва места у Србији пуста.

Јеремија Гагић[2]) пише 5. августа митрополиту Леонтију, па између осталога, што нам је већ познато, вели: „Како смо дошли с војском у Делиград,[3]) срете нас Петар Добрњац те се договарао с Миленком, како да се стави војска на најудесније место; али Младен и Милоје покваре план, те ставе војску на такво место, откуд не само да се није помагало Делиграду, већ је и сама војска била у опасности и могла је умрети од глади".

„У среду, 4. августа изјутра, дође нам глас да је Делиград дарован Турцима".

„Миленко, којег су држали да је погинуо, дође после Карађорђу, који пошље њега и Петра Добрњца у ћупријски шанац, да ако ништа друго, а оно да га одрже; али на несрећу они га нађу спаљена. Војска њихова, видећи да су Турци продрли у нахију ћупријску, растуре се да спасавају своје породице. Турци се утврде у Ћуприји, пређу преко Мораве, заузму Јагодину и принуде Србе да се повуку Баточини".

У овом очајном тренутку Карађорђе показа јачину карактера и поглед војводски: наређивао је засецање и брањење главних прелаза на Морави и путова за Шумадију; искупљао је борце и одушевљавао за борбу, надајући се у руску помоћ; писао Родофиникину и шиљао изасланике у Влашку руском ђенералу Багратиону,[4]) мо-

---

[1]) То је свети Роман. Турци су дакле посели и Крвави Вис и косу на десној обали Рујишке Реке, која се сада зато и зове „Турски логор". (Види картицу).

[2]) Устанак српски, стр. 173.—176.

[3]) Миленко, Чарапић и Вељко кога су из Бање избавили.

[4]) Прозоровски умро 9. августа. Види Петрова II, 298.

Digitized by Google

лећи за скору помоћ, да руска војска пређе Дунав. Он је тада био на висини свога положаја, сасвим противно ономе какав се показао 1813. године.

Турци пођу Крагујевцу, али их Срби сретну и одбију на Липару и Табориштy (16. августа), а Танаско Рајић потуче Гушанца на Црном Врху. Хајдук-Вељко и Станоје Главаш јуначки су прелазили Мораву и нападали Турке, када су их нагнали у бегство.[1])

На утоку Мораве код Кулича, Срби су подигли утврђење, које је најпре бранио Јанко Шишко, а после му у помоћ дошао капетан Радич из Београда.[2])

Миленко Стојковић отишао је у Пореч и тамо са нешто бећара бранио Турцима пролазак.

Само Петар Добрњац, после јуначке одбране Деливграда, није одговорио надама, које су се на њ полагале. Место да помогне вожда у овоме опасноме тренутку и тешкоме положају, он је отишао у Београд, и са Родофиникином и још некима 15. августа[3]) напустио Београд, и отишао у Панчево, а одатле у Влашку. У тренутку, кад Отаџбина захтева свачију помоћ, да један тако чувен војвода напушта своју земљу и иде у туђину, то је за сваку осуду. Па с тога је и оправдана била оптужба, коју је Карађорђе против Добрњца 1811. године био подигао, само је незгодан моменат за то био изабран.

Успеси руске војске на Дунаву (14. септембра предао се град Измаил[4]) утицали су и на стање у Србији. Велики везир нареди услед тога, да се турска војска из Србије повлачи, да би са што већом снагом Русима на сусрет изишао, јер се на Дунаву решавала судбина овога ратовања, па и Србије. 28. септембра одступили су Турци од Ћуприје, а 6. октобра напустили су и Деливград, и у њему оставили заглављене велике српске топове, које нису могли одвући. 7. октобра одступила је и она турска војска, која је заузимала Петку и Пожаревац.[5])

---

[1]) Ђенерал Петров, књ. II, 302.

[2]) Сербианка IV, стр. 5. и 6.

[3]) Устанак српски, стр. 182.

[4]) Петров, II, 365.

[5]) Петров II, 310.

Digitized by Google

пут у Делиград; спалили манастир,[1]) који је био за њиховим леђима; а јуче су неки допрли до Параћина, попалили сва села, одвели људе и однели сву храну у свој логор, једном речи затворили путове, а остао је само један пут који иде одовуд у Крушевац".

Хајдук-Вељко напао[1] је на четири места и побио Турке и тиме је показао Турцима, да још нису сва места у Србији пуста.

Јеремија Гагић[2]) пише 5. августа митрополиту Леонтију, па између осталога, што нам је већ познато, вели: „Како смо дошли с војском у Делиград,[3]) срете нас Петар Добрњац те се договарао с Миленком, како да се стави војска на најудесније место; али Младен и Милоје покваре план, те ставе војску на такво место, откуд не само да се није помагало Делиграду, већ је и сама војска била у опасности и могла је умрети од глади".

„У среду, 4. августа изјутра, дође нам глас да је Делиград дарован Турцима".

„Миленко, којег су држали да је погинуо, дође после Карађорђу, који пошље њега и Петра Добрњца у ћупријски шанац, да ако ништа друго, а оно да га одрже; али на несрећу они га нађу спаљена. Војска њихова, видећи да су Турци продрли у нахију ћупријску, растуре се да спасавају своје породице. Турци се утврде у Ћуприји, пређу преко Мораве, заузму Јагодину и принуде Србе да се повуку Баточини".

У овом очајном тренутку Карађорђе показа јачину карактера и поглед војводски: наређивао је засецање и брањење главних прелаза на Морави и путова за Шумадију; искупљао је борце и одушевљавао за борбу, надајући се у руску помоћ; писао Родофиникину и шиљао изасланике у Влашку руском ђенералу Багратиону,[4]) мо-

---

[1]) То је свети Роман. Турци су дакле посели и Крвави Вис и косу на десној обали Рујишке Реке, која се сада зато и зове „Турски логор". (Види картицу).

[2]) Устанак српски, стр. 173.—176.

[3]) Миленко, Чарапић и Вељко кога су из Бање избавили.

[4]) Прозоровски умро 9. августа. Види Петрова II, 298.

Digitized by Google

лећи за скору помоћ, да руска војска пређе Дунав. Он је тада био на висини свога положаја, сасвим противно ономе какав се показао 1813. године.

Турци пођу Крагујевцу, али их Срби сретну и одбију на Липару и Табориштy (16. августа), а Танаско Рајић потуче Гушанца на Црном Врху. Хајдук-Вељко и Станоје Главаш јуначки су прелазили Мораву и нападали Турке, када су их нагнали у бегство.[1])

На утоку Мораве код Кулича, Срби су подигли утврђење, које је најпре бранио Јанко Шишко, а после му у помоћ дошао капетан Радич из Београда.[2])

Миленко Стојковић отишао је у Пореч и тамо са нешто бећара бранио Турцима пролазак.

Само Петар Добрњац, после јуначке одбране Делиграда, није одговорио надама, које су се на њ полагале. Место да помогне вожда у овоме опасноме тренутку и тешкоме положају, он је отишао у Београд, и са Родофиникином и још некима 15. августа[3]) напустио Београд, и отишао у Панчево, а одатле у Влашку. У тренутку, кад Отаџбина захтева свачију помоћ, да један тако чувен војвода напушта своју земљу и иде у туђину, то је за сваку осуду. Па с тога је и оправдана била оптужба, коју је Карађорђе против Добрњца 1811. године био подигао, само је незгодан моменат за то био изабран.

Успеси руске војске на Дунаву (14. септембра предао се град Измаил[4]) утицали су и на стање у Србији. Велики везир нареди услед тога, да се турска војска из Србије повлачи, да би са што већом снагом Русима на сусрет изишао, јер се на Дунаву решавала судбина овога ратовања, па и Србије. 28. септембра одступили су Турци од Ћуприје, а 6. октобра напустили су и Делиград, и у њему оставили заглављене велике српске топове, које нису могли одвући. 7. октобра одступила је и она турска војска, која је заузимала Петку и Пожаревац.[5])

---

[1]) Ђенерал Петров, књ. II, 302.

[2]) Сербианка IV, стр. 5. и 6.

[3]) Устанак српски, стр. 182.

[4]) Петров, II, 365.

[5]) Петров II, 310.

Digitized by Google

На тај начин ослободи се Србија ове године силне турске најезде. Тако се жалосно заврши онако славно и са великим надама започета офансива. Да ли је томе узрок што је она прерано започета, или што је руска на Дунаву одвећ закаснила, или обоје заједно, као и да ли је баш морало тако бити, — доказаће се тек онда, кад довољно историјских докумената о томе буде познато. Али факат постоји, да сагласности у почињању непријатељства код руске и српске војске није било, ма да су у савезу војевале.

Ну, да видимо још неке наше изворе о овим догађајима око Делиграда.

Баталака у својој историји вели: „да је Милоје побегавши с Каменице, истина дошао у Делиград, али будући да је после њега на два дана, и Добрњац у Делиград дошао, и одмах, као свагдашњи његов командант и команду предузео, то већ по самом тому, њих двојица у једном шанцу нису могла опстати, и зато је Милоје прешао у Љубешки шанац, где је мало доцније и Младен дошао, и главну команду у овом шанцу обдржавао, док нису оба, и Делиград и он пасти морали“. (II, 644.).

О самом паду Делиграда овако се изражава: „Како су Турци, прокопима кроз земљу, примакли се до самих утврђења делиградских, и већ и воду опсађенима заузели, а непрестано, дан и ноћ, бијући га из топова и кумбара, одмах је Делиград, у коме је и одбрана његова са свим већ духом клонула била, морао пасти, као што се то на свршетку јула и збило“.[1]) (II, 606).

Карађорђе пак, у писму своме црногорском митрополиту, Петру Петровићу,[2]) овако описује пад Делиграда, пошто је навео раније српске успехе, нерадњу Руса, и навео као српске душмане Родофиникина, Леонтија и Прозоровског: „Сва сила турска на нас навали и Делиград опколише и 7 недеља непрестано бише топовима и кумбарама, које неописано ватра од кумбара трајала непрестано и дању и ноћу, које нам доказују сами Турци, да

[1]) По руским изворима и Гагићу то се је догодило 3. августа.

[2]) Баталака II, 776.

Digitized by Google

су 30.000 сами кумбара бацили, кром топова, и то ништа досадити не кћаше, него копајући кроза земљу дођоше до шанца, које из руке камењем јесу се били, и наша војска онда принуждена морала је из града изаћи, и сав окрут, муницију, топове оставити.“

Још да наведем један извор,[1]) који по времену писања треба да је меродаван, али његова дата показују велику непоузданост, а његове цифре представљају борбу какве велике силе. Тако он између осталога каже: Турска војска од 50.000 остави нешто код Делиграда за чување, па се 13. августа крену Ћуприји и сукоби са Србима у равници, који у вече одступе, изгубив 6000 мртвих(!) и рањених, 40 топова(!) и много муниције.

Затим Турци са свом силом нападну на Делиград и после осмодневне борбе, 23. августа продру у утврђење српско, где је муниције нестало, и сва посада изгине јуначки.

Као што се из других поузданих извора види, сем броја турске војске и пада Делиграда, остало је све нетачно, као: борба у равници, губитци и датум пада Делиграда. Јер Срби нису имали у целој земљи 40 пољских топова, а по непознатом писцу они су толико само у томе боју изгубили, где су просте чарке биле. Уопште, овај писац и на број борећих се противника као и на његове губитке гледа са увеличавајућим стаклетом. Датуми догађај, имена команданата, па и места где су се сукоби догађали, веома су често погрешни, и зато његове наводе ваља с великом опрезом и контролом примати. То је веома непоуздан писац, и ако изгледа, по стилу и термиминима, да је стручњак. —

[1]) Штампан први пут у Oesterreich militärische Zeitschrift für 1821. Jahr, I. Heft, а затим српски у Летопису Матице Српске за 1827. год. свеске 4.—8., 11. и 12. Овим податцима много је се служио и Павле Јовановић у својој „Историји најважнијих догађаја у Сербији“ од 1459 до 19. септембра 1813. године. Нови Сад, 1847. Он је се још служио и „Примјечанијама најважнији догађаја у Србији“, која је у рукопису оставио Иван Југовић (Јован Савић), после Доситија попечитељ просвете у Србији, и ову по налогу Карађорђеву напустио 26. августа 1813. г. Из примедбе и навода на страни 54. поменуте Јовановићеве Историје, може се доста поуздано закључити, да је писац дела „Сербие плачевно пакипорабошчениje“ био главом Иван Југовић.

Digitized by Google

Из свега до сада наведенога о бојевима на Делиграду даје се у главном извести ово:

1. Турци су, по боју на Каменици, напали на Делиград (почетком јуна), опсели га са свију страна, и бомбардали га седам недеља дана.

2. Срби су, под командом Петра Добрњца на десној и Миленка Стојковића на левој обали Мораве, издржали ово бомбардовање и одбили многобројне јурише.

3. Изнурени и оскудни у муницији они су 3. августа уступили јачој сили и Делиград напустили.

4. До пада Делиграда Турци су главну силу око њега држали, а с мањим одељењима по околним селима крстарили, пљачкали и палили. Тек кад је Делиград пао турска војска нагрнула је на Мораву, дошла до Петке код Пожаревца, а поједине чете прелазиле су Мораву и до Јагодине иза ње допирале, али су сузбијене биле.

Делиград је дакле, 1809. године скоро два месеца целу турску силу својим грудима заустављао и Србију заклањао. Он је часно своју дужност према Отаџбини испунио. Зато нека је слава и њему и његовим јуначким браниоцима!

1810. година.

Ове године у Тимоку и на Морави борили су се Срби и Руси заједно против Турака.

6. јуна ђенерал Цукато са одредом од 3.500 људи пређе Дунав код Великог Острова (између Замне и Брзе Паланке), и ту се састане са српским одредом под командом Петра Добрњца, у коме је било 4.500 пешадије и 1500 коњице.[1])

Ова се војска кренула Брзој Паланци, Прахову и Неготину, и пошто је освојила ова места, дејствовала је против Видина.

У то време, по руским изворима,[2]) Срби су имали овако распоређену своју убојну силу на границама:

---

[1]) Ђенерала Петрова, Война II. 163. Деловодни протокол Петра Тодоровића—Добрњца (Споменик Срп. Кр. Академије XXXVII).

[2]) Петрвв II, 176.

Digitized by Google

1. Према Босни у 10 утврђења 10.000 људи;

2. Према југу, од Дрине до Рашке, у 7 утврђења, 9.000 људи;

3. Од Рашке до Делиграда и у Омољу, у 8 утврђења 12.300 људи;

4. У Крајини 5.700 људи; — и

5. У Куприји, као резерва, 800 људи.

Тада је било у Делиграду 4000, а у Топољаку 1000 људи, са 10 топова. Сем тога била су постројена 3 утврђења овако за по 1000 људи и по 2 топа.

Цела дакле убојна српска сила у то време износила је на 37.800 људи са 50 топова.

Турска војска под Исмаил-бегом сереским са 10 до 15000 људи заузме Крушевац и нападне Делиград 9. јула, али га Срби одбију и он одступи Алексинцу.[1])

Карађорђе замоли генерала Цукато, који командоваше у Крајини, за помоћ, јер се Турци понова искупљаху и упадаху у Мораву.

Ђенерал Цукато одреди грофа Орурка „са Ладошким мушкетирским полком, батаљоном Волинских улака. Козачким Исаева 4 полком, 300 Срба—Арнаута и са 2 топа донске артилерије", који успут, 22. августа, освоји Соко-бању, коју преда Вељку и 300 Срба на чување, па оде у помоћ ка Делиграду.

Карађорђе је био у Делиграду са 3000 људи очекујући Турке, који су се искупили и претили нападом.

Али сада не беше у опасности Делиград, него предео око Крушевца,[2]) који је заузео везир Ахмед-Рушид-паша са 15.000, а коме се придружио и Исмаил-бег сереска са 10.000 људи.

24. августа Карађорђе са Орурком оде из Делиграда у Варварин, који Орурк нађе ваљано утврђен.

Затим су следовали бојеви код Јасике (26. августа) и код Варварина (6. и 10. септембра), и после овог тре-

---

[1]) Петров III, 172. и 176.

[2]) Ђенерал Петров наводи место Крушевца Варварин, али то је погрешно и очевидно, да се не би могло борити најпре око Јасике, да су Турци били пред Варварином. Турци су тада били у Крушевцу и пред њим, на Багдали. (Гласник XLVIII, 163. до 172.)

Digitized by Google

ћег пораза, Рушид-паша (13. септембра) одступио је к Нишу, и после више није било бораба на овоме крају.

Гроф Орурк, који је за победе на Варварину и Јасици произведен био у чин ђенерал-мајора, врати се почетком новембра крајинској војсци, и успут освоји од Турака утврђени Гургусовац (Књажевац), 7. новембра.[1])

И тако на југо-источној граници Србије не беше више Турака на српскоме земљишту, и Карађорђе оде с војском на Дрину, у помоћ, где је 5. и 6. октобра код Лознице добивен један од најзначајнијих бојева с Турцима, и у коме је учествовао и пуковник Никић с руским ескадроном.

1811. година.

Због слабости ђенерала Каменскога команду над руском дунавском војском примио је 1. априла ђенерал Михаил Илариoнович Гољнишев Кутузов, који је предузео офансиву преко Дунава и 22. јуна одржао славну победу над великим везиром код Рушчука.[2])

Овај и други успеси руске војске, који су овоме следовали, утицали су и на војне операције у Србији.

Како су Турци зањати били на Дунаву, и тамо сву главну своју силу морали против Руса да концентришу, то су се против Србије с југо-источне стране само слаба одељења појављивала.

Али при свем том, Карађорђе је се налазио око Делиграда до септембра месеца, бојећи се турске провале на тој страни.

Анта Протић у својим запискама вели: Да' је Карађорђе правио демонстрацију против Ниша, и кад се с Топоничке Реке вратио, дошао је у Делиград, ту извршио преглед утврђења и наоружања и правио примедбе

---

[1]) Ђенерала Петрова „Война" III, стр. 180.—187., 190.—195., и 205.

Што непознати писац излаже о овим догађајима тако је нетачно, да не заслужује ни да се помеве. (Летопис свеска XII, 1828. год., стр. 27.).

[2]) Петров III, 270.—273.

Digitized by Google

на неуредност топовске муниције тадашњем команданту Делиграда Ивану Момировићу.[1])

У то време већ се Нејшлотски пук, под командом пуковника Бале, налазио у Београду и Шапцу, јер је прешао у Србију још фебруара месеца.

Руси су нападали на Видин (9. октобра), у чему је имао учешћа и Хајдук-Вељко са својих 1000 људи.

10. октобра догодио се још и бој на Грамади, у коме су и Руси имали учешћа и Турци отерани у Ниш.

У исто време били су се бојеви и на Дрини, куда је и Карађорђе отишао.

Тиме се и ова ратна година завршила.

1813. година.

Руси су се још у 1811. год. почели спремати за отпор против Наполеона, и с тога су тражили угодну прилику да с Турцима закључе мир.

16. маја Руси закључе с Турцима *Букурешки Мир*, који потврди цар Александар 11. јуна 1812. године. По овоме уговору VIII. члан је говорио о Србима, дајући им амнестију и права која имају Архипелашка Острва, с тим, да Срби предаду и поруше сва утврђења, и да Турци поставе гарнизоне по своме нахођењу.[2])

Услед овог уговора руска војска оде из Србије, а сенатор и генерал граф Марко Ивелић, Србин родом из Рисна, буде послан у Србију, да народу и правитељству објасни Букурешки уговор мира.

На Скупштини, 15. августа (Вел. Госпојина) у Врањевшници[3]) (или управо на Калипољу у атару Црнућском), где су сви сенатори и војводе са својим свитама били искупљени, Ивелић је објаснио свима значај Буку-

---

[1]) Споменик XIX, стр. 25.

[2]) Петров III, 373., Баталака II, 910. и 970.

[3]) О раду на овој Скупштини види Баталакину историју, II, 929.—951. *Панчевац* календар за 1872. год. стр. 62.—73., мој чланак „Српска Скупштина на Калипољу 1812.“, у коме су изређане и описане знатније личности, које су тада биле на скупштини, а по казивању старца Павла Марковића, из Вујетинаца, који је као момчић од 16 година био присутан на тој скупштини.

Digitized by Google

решкога мира и како треба Срби да се према томе понашају.

Он их је световао да пристану на уговор и да се с Турцима мире, а уједно је од Скупштине добивена изјава ове садржине:

„Србија и Српски Народ, поимајући многобројна добра која им је Русија учинила, овим обећавају и обвезују се, да ће једноверној и једноплеменој Русији, и у будуће и до века остати верни и привржени, и да се у ничему неће изменити према њој, као што је ово и до сада доказала и речма, и делом, и вером (срца и духа) увек и у сваком случају.“

Ова је изјава потписана била 16. августа 1812. г. у манастиру Враћевшници, од свију војвода, саветника, попечитеља и Карађорђа и предата за цара Александра грофу Ивелићу.

На ово је цар одговорио Карађорђу тек у јануару 1813., после изгнанства Француза из Русије, и то овако: „Љубазни брате, Ђорђе Петровићу! Веома жалим, што је Русија сада била принуђена да напусти Србију, и да обрати све своје силе против Бонапарте за своје спасење. Дао Бог, што би се Русија спасла и цела остала, — она Србију неће оставити, па ма Србија и пострадала, Русија ће је избавити и уздићи још боље него што је била.“[1])

Срби су, по савету Ивелићеву, одмах приступили мирењу с Турцима и упутили своје изасланике Рушид-паши у Ниш с настављењем за закључење мира, али Турци не приме предложене услове, него затраже потпуну и безусловну покорност, као што је пре устанка било, као и да се све оружје преда.

Срби, наравно, нису могли на ово пристати и од месеца априла почели су се за рат спремати.

У јуну месецу Рушид паша, поставши раније великим везиром, кренуо се са свом војском из Шумле против Србије, и у јулу месецу већ су отпочела непријатељства.

---

[1]) Петров III, стр. 406. и 407.

Digitized by Google

Све ово потребно је било да се претходно изложи, те да се објасни, зашто је цела 1812. и половина ове 1813 године у миру протекла. —

Што се тиче Делиграда, око њега текли су овако догађаји:

Још 26. фебруара (№ 1116.) Карађорђе наређује војводи Антонију Пљакићу да пошље људе да оправе Топољак, о чему се и Илија Барјактаровић извештава. А 25. јуна (№ 1639 и 40) налаже војводама Вујици Вулићевићу и Вулу Илијћу, да са својим војскама оду у Делиград.[1])

Према ономе, што су мени неки стари људи причали о Делиграду, и што је пре 50 година из уста очевидаца избележено,[2]) о стању, посади и борбама на Делиграду, може се свести на следеће:

У јулу месецу било је на Делиграду и око њега некаквих 9 утврђења,[3]) а њихов распоред и посаде оваке су биле (види приложену картицу):

I, На *десној* страни Мораве били су:

1. Највећи шанац код садашње школе, са 4 бастиона за топове и два излаза за испаде. Шанац је у главном троугаонога вида и требала му је посада од 1000 до 1500 људи.

Ту је био са својом војском параћински војвода *Илија Барјактаровић из Скорица.*

Овај шанац био је израђен по свима правилима фортификације са препречним средствима, траверзама (браницима) и земуницама за склониште људи и коња.

Од шанца водио је тавник (потерна) Морави и чесми за воду.

---

[1]) Деловодни протокол Карађорђев, стр. 93 и 201.

[1]) Мени је причао старац Павле Марковић из Вујетинац окр. рудничког; а остала казивања налазе се у Гласнику Срп. уч. друштва, књ. III, 154—157.

[3]) Који жели, да више о овим утврђењима зна, него што је овде изложено, као и да види њихове детаљне планове, може то наћи у Гласнику XLVIII, стр. 193—202, у моме чланку „Грађа за новију историју Србије.“

Digitized by Google

У овом шанцу била су тада 4 велика топа.

2. Преко пута алексиначког насипа, а на 300 корака од првог шанца северо-истоку, био је шанац *Вујице Вулићевића*, војводе смедеревског. Он је био неправилног вида а изломљеног фронта, а подељен је на више делова, као да је поступно повећаван према броју војске. Имао је траверзе и земунице.

Имао је један топ и посаду од једног обичног батаљона.

С првим шанцем био је везан грудобраном.

3. На 4—500 корака северо-источно од предњег био је шанац на коси Белог Камена, у коме је посаду имао храбри млавски војвода *Пауљ Матејић* из Мељнице окр. пожаревачког.

Он је био правоугаоног вида са три бастинона за топове, излазом за испад и траверзама. Пред фронтом имао је заклоне земљане за стрељачке групе.

Овај је шанац већи од Вујичиног и требало му је за одбрану око 1000 људи.

Подељен је на три дêла.

4. Од Пауљевог шанца северо-истоку, опет до на 400 корака на темену Белога Камена, био је шанац гружанског војводе *Милоша Маринковића* из Опланића.

Овај је шанац био преломљен, у главном четвртастог вида и подељен на два дêла. Он је имао 2 топа и траверзе против анфинирања. Због свога узвишеног положаја, доминирао је сва предња утврђења.

Посаде могао је примити 4—500 људи.

5. На 120 корака од овог утврђења био је *Рудници*ки шанац, у коме су били: Дринчић, Лома, Курсула и Васиљ Милорадовић из Тавника окр. рудничког.

Ово је утврђење тако преорато, да му нисам могао оценити форму, када сам ова утврђења у марту 1875. прегледао и крокирао.

6. Лево од Рудничког шанца, на вису Пландишту, према Мозгову, био је шанац војводе пожешког *Новачића* из Горачића. Овај шанац није ни довршен био када су га Турци напали и освојили.

Кара-Павле Симоновић прича, да су овај шанац направили једне ноћи у очи недеље, и да су у њему

Digitized by Google

били Новачић, Курсула, Димитрије Парезан, Цинцар Јанко и Петар војвода Ражањскн.“ [1])

7. На Серезлијном Брду иза Руишке Реке, идући од Делиграда Ражњу, по казивању Кара-Павла Симоновића, био је шанац кнеза *Ћуке* из Јагњила, окр. крагујевачког, за прихват и одбрану Делиграда са те стране.

Ово је учињено вероватно после добивеног искуства у 1809 години, када су Турци ту косу посели, шанац подигли, па од тада и име овоме месту остало (Серезлијно Брдо).

II, На *левој* страни Мораве била су два утврђења, и то:

1. *Топољак* ближи Морави, у коме је по свој прилици била грочанска нахија с војводом *Илијом Чарапићем.*

2. *Љубешки шанац* код села Горњег Љубеша. Ту је била војска војводе Антонија Пљакића, који је био заповедник на левој страни Мораве. Он је приспео на Делитрад вероватно крајем јула (деловодни протокол Карађорђа, Регистар, стр. 15).

Топољак и прво утврђење на десном брегу моравском били су везани ровом за прилаз к води и за одбрану долине.

Каквог су вида и величине била ова два утврђења на левој страни Мораве није ми познато.

Првих 6 на десној и ова два утврђења на левој страни била су постројена у једној линији, управној на тôк моравин, и образовали су фронт према Алексинцу. Сва утврђења била су затворена; првпх 6 ослањала су задњу страну на ивицу леве стране Дреновачког Потока.

Почетком јула почела се је војска већ искупљати на Делиграду, а ту је дошао и *Младен Миловановић*,

[1]) Гласник III, 157. Није могуће ду су толике војводе са својим војскама биле у том једном шанцу, него да су се многи ту затекли, дошав на разговор, када су Турци напали, као што је мени причао чича Павле Марковић. Може бити да су били пробрани војници и војводе из више нахија, јер је овај шанац био на најопаснијем месту, као што се сутра дан и осведочило. Само тако се могу разумети у њему изгинуле старешине из разних нахија.

Digitized by Google

тада попечитељ војни и командант на југо-источној страни Србије.

На Делиграду, од када је био проширен и добро утврђен, постајала је стална посада, коју је редовно давала најближа Параћинска Нахија, а њој су помагале Јагодинска и Пожаревачка. Према добивеном налогу, поступно су долазиле на Делиград војске из именованих нахија: Пожаревачке, Смедеревске, Грочанске, Крагујевачке, Рудничке и Пожешке. Над свима је команду имао Младен Миловановић, који је становао или у првом или у другом шанцу, на десној страни Мораве.

Свега је могло тада бити око 12.000 људи са 20 до 30 разних топова и лубарди (кубуза, мерзера, авана), разне величине.

Војска је била распоређена главно по шанчевима и између њих, а комора иза утврђења, између Рујишке Реке и Дреновачког Потока.

Када су отпочела непријатељства на Делиграду не може се тачно дан да одреди. Из Делиграда 27. јула Младен је писао Пљакићу, по наредби Карађорђевој, да похига с војском на Делиград, како би се могла Вељку послати помоћ, јер су Турци на њега много навалили и затворили га. У том писму Младен о Турцима вели „јербо овај Турчин овде дошао је на Алексинац, пак неће да се бије, но се укопао и утврдио,“ [1]) из чега излази, да до овог дана није било боја озбиљног на Делиграду.

Мени је о овом главном бој у на Делиграду Павле Марковић, старац из Вујетинаца, [2]) овако причао:

„Око Пантелијева дне (27. јула), Турци, пошто су се поднапили љутом ракијом, нападну жестоко на шанац војводе Новачића. Овај шанац тек је те ноћи грађен био, и још не беше довршен и спреман за упорну одбрану.

„Тога дана беше дошао на разговор у овај шанац Новачићу и Парезану јунак Јово Курсула из Цветака, који једва издре жив са 17 рана, а прва двојица погинуше.

---

[1]) Деловодни протокол Карађорђев. Регистар, стр. 18.

[2]) Гласник XLVIII. 200—202.

Digitized by Google

„Истог дана Турци су освојили цео вис и Бели Камен, где су били подигли два утврђења, и допрли до Пауљевог шанца, и ту се укопали пред њим, али их је овај храбро одбио.

„Сутра дан Срби у Делиграду чују, где Турци три пут опалише из топова и пушака у шенлук, те се небо проламало, а доцније сазнали су, да су од радости чинили, кад им је глас дошао, да је храбри Ајдук-Вељко на Неготину погинуо.

„После овога из дана у дан непрекидне су се борбе водиле око утврђења: Турци су нападали, а Срби су их одбијали. Једне ноћи Турци се привуку из долине на десно крило, и пред главним шанцем, веома близу подигну мали чегворострани неправилан шанчић; али их Параћинци, који беху у нашем утврђењу, зором одатле истерају, бацивши и 5 кошница (трмки) у турски шанац.

„Кад Турци одоше с главном силом Морави, Младен, с још неким војводама и бећарима, оде преко Параћина пред Турке, који су били на Морави код Петке. и ту с војводама Вулом Илићем и младим Чарапићем (Илијом) одбијали су Турке. У Делиграду остане војвода Лазар Мутап с Рудничанима и Милош с Гружанима да Делиград чувају.“

Други савременик, Анта Протић,[1]) у својим белешкама овако о томе говори:

„1813. године наши направили шанац на Мозгову једне ноћи, а у зору Турци ударили и освојили и шанац. Тада је наших погинуло око 2000, а међу њима и Димитрије Порезан, капетан, и млади капетан Коста Томић, Љотић, Смедеревац и више других. Јова Курсула рањен. — Кад су Турци освојили овај шанац, они су оставили један део војске да чува Делиград, а главну војску кренули преко Параћинске Нахије за Ћуприју.

„Тада је Младен Миловановић оставио Вујицу Вулићевића, војводу смедеревског, у Делиграду, да га чува. Вујица је у Делиграду седео скоро пет недеља, и Турци

[1]) Споменик XIX, стр. 26.

Digitized by Google

нису наваљивали много, него га главно чували, нарочито неки Алибарча. Кад је Вујица сазнао, да су Турци у Београду, он остави топове и муницију у Делиграду, и ноћу, око св. Аранђела,[1]) измакне са својим људима."

М. Ђ. Милићевић, описујући живот Димитрија Паразана,[2]) вели, да су Турци страшном силом ударили на Парезанов шанац на Мозгову „у зору, на Преображење (6. августа)", и излаже још неке појединости о погинулом Парезану.

Хајдук-Вељко погинуо је 18. јула,[3]) а 1. августа, под № 1718. већ Карађорђе поставља његовог брата Милутина за војводу и заповедника у Неготину.[4])

Крајем јула дакле могли су и Турци код Делиграда сазнати за смрт Вељкову, и изјавити за ову своју радост, пуцањем из топова и пушака, како вели чича Павле, из Вујетинаца, који је био у то време на Делиграду.

Курсула је однесен рањен његовој кући у Цветке и тамо умро 16. августа.[5])

Према свему овоме може се извести овај закључак:

1. Да је и ове године на Делиграду било више бојева и бомбардања, али да је најкрвавији бој био освојење Новачићевог шанца, на Пландишту, а то је било последњих дана месеца јула.

2. У првој половини месеца августа главна турска сила отишла је Морави, а доцније и низ њу до Петке и Пожаревца. У то време морао је из Делиграда отићи и Младен, те да предузимље мере за одбрану Мораве.

3. Вујица с војводама и војницима из Смедеревске и Рудничке Нахије (око 3000) остали су у Делиграду

---

[1]) Један очевидац прича, да је то било око св. Томе (6 октобра). Гласник III, 156.

[2]) Поменик, 513.

[3]) Пок. ђенерал К. С. Протић израчунао је, да је то било у петак, 18. јула, а М. Ђ. Милићевић опет у Поменику (стр. 747), вели у недељу, на св. Илију, 20. јула.

[4]) Деловодни протокол. стр. 222.

[5]) О Курсулиним ранама и смрти више се може читати у „Панчевцу" календару за 1872. г., 68 и 69.

Digitized by Google

и овај држали неко време и после бегства Карађорђева (21. септембра.)

4. У првој половини октобра, када су чули, да су Турци заузели Београд, а вожд с многим војводама да је напустио земљу и народ, оставили су и ови последњи борци Делиград, и све топове и муницију у њему, па су се и они разбегли својим кућама, да спасавају своје породице, и тада тек Делиград заузеше Турци.

И тако Делиград, после седмогодишње јуначке борбе и живота, паде у турско ропство, из кога се тек избави после робовања од 20 година.[1]) Али он још за дуго не чу бојне усклике, нити пушчане и топовске пуцње; требало је још 43 године после ослобођења чекати, те да дочека, да поновн ступи у бој, да по њему ходају српски ратници, и да се око њега ваздух пролама од пуцњаве бојне.

Делиград је дочекао да још једном, и ако као ветеран, ступи у борбу за довршење Србијине слободе и за добитак краљевске круне.

1876. година

Невесињска пушка у јулу 1875. год. на скоро је распалила читав устанак у Херцеговини, те и Србија није могла остати равнодушна. Добровољачке чете почетком септембра прешле су, преко Дрине и Јавора, из Србије браћи у помоћ, те да започети пламен још боље разбукте.

Србија се почела спремати за озбиљан рат још 1875. год., зашто је вотирала нарочити зајам за ратну спрему, а прописивана су и разна организацијска и административна уређења.

Сем тога избачена су и јача одељења за чување границе, а нарочито код Алексинца, јер се код Ниша почела прикупљати већа турска војска.

У ратну спрему спадало је и утврђење земље. У том циљу упућен је био сада покојни, а тада бив. ђенерал-

[1]) 1833. год. Србија, вештином кнеза Милоша Великог, задоби још 6 округа (Подрински, Крушевачки, Алексиначки, Гургусовачки, Црноречки и Крајински), како је 1831. год. граница била обележена.

Digitized by Google

штабни потпуковник Љуб. Ивановић, да фронт према Нишу, од Гребца до Скробнице проучи и предложи пројекат за утврђивање, а главна пажња да се поклони Делиграду и Алексинцу.

16. и 17. марта 1875. год. проучавала је Делиград и поднела начелни пројекат за његово утврђивање комисија тројице официра[1]), који су одлучили, да се на Делиграду подигну разна утврђења на овим местима (види на приложеној карти).

1. На шанцу *Илије Барјактаровића*, велико затворено утврђење.

2. На *Вујичином* Шанцу отворено утврђење.

3. На *Гружанском* Шанцу отворено.

4. На *Белом Камену* код турских шанчева, веће затворено утврђење.

5. На *Рудничком Шанцу* отворено.

6. На Новачићевом Шанцу, на *Пландишту*, веће отворено утврђење.

7. На *Дреновцу* Брду, између Друговца, и Дреновачког Потока, велико затворено утврђење.

8. На *Средњем Пољу*, између Друговца Потока и Слатине, веће отворено утврђење.

9. С обе стране Рујишке Реке, на *Крвавом Вису* и *Турском* Шанцу, по једно отворено утврђење за одбрану Моравске Долине и Крушевачког Пута.

Каснијим детаљним проучавањем на земљишту, када су се лети 1875 и с пролећа 1876. г. почела подизати утврђења, овај је пројекат допуњен, и кад су утврђења у августу била израђена, она су се у овом стању налазила:

I, На *Барјактаровићевом* Шанцу подигнут је и са свим готов био четворострани редут са заклонима за људе и препречним средствима. Може примити 1 батаљон и 6 топова.

Пред њиме су две недовршене линете, за по једну чету.

II, На *Вујичином* Шанцу три траверзиране батерије са стрељачким рововима.

---

[1]) Осем пок. Ивановића, у тој су комисији били: писац ових редова, тада ђенералштабни капетан I. класе, и ђенерал М. М. Магдаленић, тада инжињерски капетан I. класе.

Digitized by Google

III, и IV, На *Белом Камену* два затворена утврђења довршена. Сваки од ових редута може примити по 1 батаљон, и сем тога први 4, а други 6 топова. оба су везана грудобраном.

V, Између Белог Камена и Пландишта, линета за получету, недовршена.

VI, и VII, На *Пландишту* два затворена утврђења, недовршена. Десни је редут за полубатаљон и 4 топа, а леви за цео батаљон и 6 топова.

VIII, Пред левим редутом Пландишта, на Зеленим Њивама, отворена линета и флеша довршена за полубатаљон.

IX, На брду *Дреновцу* недовршен редут, за 2 чете и 4 топа.

X, На *Малом Брду* недовршен редут, за полубатаљон и 4 топа, с батеријом од 12 топова.

XI, На *Крвавом Вису* две батерије са 12 топова.

XII, На десној страни Рујишке Реке, код *Турског Логора*, на Серезлијном Брду, скоро довршено, за батаљон и 4 топа.

XIII, За време рата, у почетку септембра, подигнути су код *Бобовишта:* две батерије, 1 редут и рупе за стрелце.

XIV, Место Топољака и Љубешког Шанца, на левој страни Мораве, подигнута су за време рата (кад и она на Бобовишту), утврђења у две линије.[1])

Ми нећемо да улазимо у детаље ових утврђења, јер ово пишемо за шири круг читалачке публике, а за стручњаке, сигурно ће донети „Ратник“ својим читаоцима, кад буде затребало, све појединости, које су потребне официрима. Него да се вратимо пословима, које је Србија вршила пре почетка рата 1876. г., када је Делиград опет значајну улогу имао.

4. јуна[2]) потписат је уговор о савезу за напад и одбрану против Турске, које су обе братске кнежевине Србија и Црна Гора биле закључиле.

Непрестане борбе у Босни и Херцеговини, зверства Турске у Бугарској и Старој Србији, опкољавање Србије

[1]) Les fortifications de Deligrad.
[2]) Дипломатска Историја Србије од Јов. Ристић, књ. I. стр. 89.

Digitized by Google

[illegible] Турске [illegible] Србије [illegible] Србије [illegible] Србије

одбијени до Бањскога Пута. Ту је се нарочито одликовао јуначки капетан Милутин Карановић, као и раније при одбрани Шуматовца. Он је погинуо у другом српско-турском рату децембра 1877. год., и сахрањен у манастиру Темском. Слава му!

У ово време на Делиграду било је око 15.000 бораца, са око 80 топова — пољске и позицијске артилерије.[1])

Моћна реч руског императора Александра II., зауставила је 20. октобра даље проливање крви за ову годину. И тако Делиград није имао прилике, да и сада учини онаке услуге својој драгој отаџбини, као што их је и пре 60 и више година чинио. Али баш и да су непријатељства настављена била, тешко да би Делиград и тада играо ону важну улогу, какву је у првом устанку имао. Турци су и у овом рату (1876.) узели исти правац за продирање као што су и 1810. год. учинили, када су оставили Делиград и наступали Крушевцу, и када је Делиград био онако славно замењен Варварином.

У рату 1876. Турци су најпре мислили да наступају десном страном Мораве, али, када су онако пострадали на Шуматовцу (11. августа), они су прешли на леву обалу моравску, и тим правцем продирали. Тако су се изродили бојеви код Мрсоља (10, VIII), Адровца (20, VIII), на Бобовишту и Радевцу (30 августа), на Кревету (16, IX), Гредетину (18, IX), В. Шиљеговцу (9, X) и најпосле на Ђунису (17. октобра).[2])

У овој прилици место Делиграда стајао је *Ђуниски Вис* с *Креветом*. Али овај положај није био раније добро утврђен, нити његова одбрана довољно и правилно организована, с тога је онако и изгубљен. Топољак и Љубешки Шанац, од старих утврђења на овој страни Мораве, нису сада као некада имали вредности, јер се модерном артилеријом у перчин туку са Ђуниског Виса.

*

Други рат с Турском (187⁷/₈ године) био је нападан (офансиван) и тако Делиград ни у њему није вршио ни-

[1]) »Ратник« за 1898. г. свеска за септембар-децембар. Чланци ђенерала Саве Грујића о нашем рату с Турцима 1876. године.

[2]) »Ратник« за 1898. год., чланци ђенерала С. Грујића.

Digitized by Google

какву убојну улогу. Он је радосно ослушкивао победне усклике српске војске око Ниша, који су се све даље и даље к југу губили, куда је српска војска победно напредовала да своју браћу ослободи. Делиград је тада, као стари и опробани борац, сузе лио, што и он не учествује у тим бојним окршајима; али су те сузе биле радосне, јер је Делиград од пролазсћих рањеника чуо, да српска војска једнако напредује.

А кад се сврши и други рат, и кад се прокламова увећање и независност наше драге Отаџбине, Делиград је свршио своју ратничку дужност и добио је многозаслужени мир. Србија је увећана са 4 округа а место 70 годишње *иредстражарске* службе (од 1806 до 1878) Делиград је дошао у *резерву*, јер су њега, старога борца заменили нови код Пирота и Врања. И сад Делиград, после толиких учињених у рату услуга земљи и народу, може задовољно да ужива заслужени мир, да спокојно сноси своју судбину, да је задовољно сноси и да се њоме поноси!

Али како сваки борац за ратне заслуге добија и видне знаке признања — то је и Делиград у пуном смислу ове заслужио. С тога ми предлажемо:

1. Да се на Делиграду подигне споменик свима изгинулим борцима за слободу и независност Србије од 1806. до 1876. године; и

2. Да се Делиград са свима старим и новим утврђењима изради у рељефу и да се чува како у војном тако и у народном музеју. А омладини, која се спрема у нашој Војној Академији, да се у предавањима показује ова слика јуначког Делиграда, да се објашњавају његове борбе и успеси, те да се родољубиве груди младих ратника још израније напајају духом патриотизма и пожртвовања, па и тиме науче како се за Отаџбину мре.

То ће бити највећа награда и признање нашем јуначком и остарелом ратнику Делиграду, коме нека је част и слава докле год буде Србије и Српскога Народа!

Јов. Мишковић.

Digitized by Google

С ЛЕПЕНЦА НА РАДИКУ

— ПУТНИЧКЕ БЕЛЕШКЕ —

Дуго сам мислио, да је оно наше „Рекалија“ погрдно име за становнике, који насељавају поречја Радике и Дрима. Али, кад сам се упознао боље с тим становницима и посетио њихов крај, видео сам, да се они сами поносно називају *„Горњо-речени и Доњо-речени“*; а, кад кога запиташ одакле је, он одговара кратко: *„Од Дебарско“*, а то значи, да је из Поречјâ Радике и Дрима. Тако исто становници горњега тока Вардара веле, да су од *„Тетовско* или *Гостиварско“*, дакле по варошима.

За Дебарски крај често се бркају називи и мисли се, да су то различити појмови. Дебар и Дебарски крај то је књижевни назив, а народни је Дебор; Арнаути зову га Дибра, а Турци Дебре, али све то значи варош Горњи или Доњи Дебар, а после означава и поречја Радике и Дрима.

Ова су поречја уска и блиска, али се ипак у њима могу разликовати нарочити типови у етнографском погледу. То јамачно долази од географскога положаја и општих особинâ Српскога Народа. Потрудићу се да те типове што јасније обележим у даљем свом излагању.

По бистрини и уљудности ови крајеви спадају у најнапредније српске крајеве. То не важи само за варошко, него и за сеоско становништво. Они се свуда истичу први; они су одлични: земљорадници, сточари, трговци, занатлије, па чак и уметници у: дрворезу, каменорезу и сликарству. И сâм их њихов тип за такве издаје.

Овај предео спада у најлепше и најромантичније пределе у Европи, али, на жалост, врло мало познат и по-

Digitized by Google

хођен. Ето то је и мене повукло, да тај крај походим и ево да о њему нешто напишем.

На тај се пут нисам тако лако одлучио, то је трајало готово две године. Пут није тако дуг, два дана од Скопља, али је тако несигуран, да су врло ретки путници, који путују сами или у мањим групама, него читав караван од по неколико стотина људи и коња. Такав један караван има свога предводника и предстраже, као год у рату, јер разбојничке чете непрестано крстаре и нападају путнике, па и овако велике караване. На опаснијим местима имају карауле и по неколико десетина војника, али то врло мало помаже, јер се и сами војници склањају, кад дође до судара. Често бивају читави ратови. Разбојницима није намера да убијају, него само да пљачкају. Разбојници оперирају врло вешто; обично поседну кланце за унакрсну ватру и опомињу путнике, да мирно држе руке. Ако путници пристану, разбојници им узму све и отерају караван, као свој, а, ако не пристану, отвори се бој па кога Бог воли. Ако познаду каквога богатијега човека, заробе га и уцене његову главу, према имању. Прво јаве, колико његова породица треба да да пара и за које време. Ако породица заробљеногa не пошље у одређено време, разбојници му осеку ухо и пошљу породици, па, ако опет не пошље паре, осеку му нос, па на послетку и главу. Ако је породица богата и одмах пошље паре, разбојници заробљеногa опреме лепо и испрате до куће. Често га обуку у најсвечаније одело и даду му најбољега ата и тако га свечано испрате кући.

Разбојници су Арнаути, а по вери Мухамеданци. За то мухамедански путници хоће често да се користе, говорећи: „Немојте нас, јер смо ми Турци, као и ви а не ђаури“. Разбојници им одговарају: „Будите ви то и даље, само оставите што имате“. Према страним путницима су пажљивији, јер врло добро разумеју, да може каква велика сила приморати званичну Турску, да чини какве кораке. Они не воле политичке заплете и мешања са стране!...

Овај је пут само гробље, јер нема ни једнога важнијега пропланка, а да нема каквога мртвачкога знака Често и зима сатире путнике, јер се из вардарске до-

Digitized by Google

долине у поречја Радике и Дрима мора проћи преко висорâвна од 1500 м. или кланцем Горње Реке, куда је тешко проћи пешаку по најлепшем времену. Из дебарског краја још су два главна пута: за Битољ, где је централна власт и камо се иде за жито и трговину и за Јадранско Море преко Малесије, камо се иде за со̂ и зејтин. Сви су ови путови подједнако опасни и врлетни. Из Тетовске Котлине главни је пут низ Вардар за Скопље и преко Шара за Призрен, коме ова Котлина административно припада.

Поред поменутих невоља, пут овај отежавају и саме власти. Никоме не гарантују сигурност. Турски поданици иду по своме вилајету с нуеруз — тескером — крштеницом, а за други вилајет морају да ваде нарочиту тескеру. Страни поданици не могу путовати с пасошима, него имају нарочите тескере. На захтев путникâ власти дају пратњу, али је та пратња више да пази куда ће путници проћи и шта ће да раде, него за сигурност; пратња од стране власти је чак опасна кроз арнаутска места, јер они држе да је њихово право пратити путнике. За то и власт узима заптије из тога места, а не са стране. С Арнаутима је сигурније путовати, него с „царским људима“, али је с „царским људима путник спокојнији, јер га не̂ заустављају страже. Ту често путници имају муке и с најбољим исправама, пошто нема писмена човека.

Знајући све то, ја сам се решио и спремио, да путујем. Решио сам се да путујем на онај ређи начин, без каравана, и да будем о Петрову дану у Галичнику, највећем селу у овом крају, кад је сеоска слава и највеће весеље. На ту свечаност долазе гости с разних страна̂, те власти не обраћају толику пажњу на путнике и не сметају им.

На моје велико изненађење добијем два сапутника, који су у истом циљу путовали, као и ја. Један је био неустрашив, али увек миран и опрезан; други је био апсолутно поуздан у себе и непрестано нам је изјављивао, како за њега нема опасности. Кад би било до нечега, сачувај Боже, ја сам много више рачунао на првога, него на другога. Пратиоце смо имали више по дужности, него што су нам требали. Они су се мењали предавали нас од места до места на признанице, као еспап.

Digitized by Google

Скопље даје за Тетово, Тетово за Гостивар, Гостивар за Мавровске Ханове, Мавровски Ханови за Царевац, Царевац за Галичник и т. д. И ако пратиоци иду по званичној дужности, путници их морају частити и дати им бакшиш.

I

Из Скопља сам се кренуо прве половине јуна. Пошто Вардар вијуга у Скопској Котлини, мора се пребродити на два места. Из Скопске Котлине за Тетовску настаје пењање (преко 100 м.) од Лепенца или Качаничке Реке, која тече са Севера на Југ и улива се у Вардар. Пут је врло романтичан. Од самога Скопља пружа се планински ланац, Водно, до реке Треске, која се пробија између Водна и Сухе Горе. То је необично живописна клисура, у којој се и данас налазе остаци од 11 старих богомоља. Неке су усечене у стену и веле, да су то биле испоснице Св. Саве. Из Скопске Котлине диван је поглед на Љуботен, који је вечито покривен снегом, и Качаничку Клисуру. Тетовски је пут доста добар и путује се на колима, а дуг је 5 часова. Пошто се пређе Суха Гора, спушта се у Тетовску Котлину (436 м.), пређе Вардар и преко поља долази у варош Тетово.

Тетово је на обалама Тетовске Реке, коју зову и Бистрицом. Бистрица извире из Шара, испод самога прелаза из Тетовскога за Призренско. Тече са Севера на Југ и врло је плаховита.

Тетово, као варош, је из турскога времена. Оно се у старим повељама помиње као село. Стара варош јамачно је била источно од данашњега Тетова, на Лешачкој Реци, где је манастир Лешак и село истога имена. Ту има остатака од старога града, а преко реке, или управо преко два брда, био је велики мост, од кога има и данас трагова. Данашње Тетово се подигло од шарскога сточарства, које је цветало до последњих неколико десетина година, а и од самосталних господара почетком прошлога века. Мештани причају, да му је дошло име од тетива за лукове, које су ту прављене, али то отпада, пошто се Тетово помиње у повељи Краља Ми-

Digitized by Google

лутина и у њему црква Св. Богородице, која и данас постоји.

Тетовска Бистрица се спушта између шарских огранакâ, а села су и с једне и друге стране. Ту су били стари великашки замкови, јер од тога и данас има трагова̂ и успомена̂. С десне стране Бистрице је шарски огранак Купеник, испод кога су села: Гарија, Лисац, Шипковци, Марков Град—Изар, Бродац, Вешала и Бозовце. С леве стране Бистрице су: Шипковац, с киселом водом, Селце, са сумпорном водом. Од Тетова на Запад, испод самих шарских огранака̂, део Тетовске Котлине зове се Дејчино (девојчино) Поље или Кљуково, где су најбољи тетовски виногради. Источно од Тетова је такође питомо шарско подножје, где су такође виногради и воћњаци. У селу Берману има јак извор, који је почео проводити оснивач тетовскога града за Тетово, али то предузеће не доврши, јер га позову у Цариград одакле се и не врати.

Варош Тетово је на самој Бистрици, која је браздама разведена по кућама, због чега је варош у Јесен и Пролеће влажна. Има 20.000 ст. Хришћанских кућâ има 1000, од којих један део припада Патријаршији, а један Егзархији. Има 2 старе цркве и обе припадају Патријаршији — Србима. Има 11 џамија и Теку, највећи бекташки манастир у овим крајевима. Варош је турскога типа и хришћанске су махале одвојене од турских. Улице и куће су без икаквога плана. Куће су споља неугледне, али су изнутра необично чисте.

Тетово има два трга: Горњу и Доњу чаршију. Занати су развијени и радње груписане. Нарочито је на гласу пушкарски занат; на Бистрици има неколико радионица̂ за израду мартина̂, које купују Арнаути. Тетово је опало од како је пропало шарско сточарство, али се ипак држи, јер је долина питома и плодна и увек има: жита, пасуља и воћа за извоз, нарочито за Дебарски крај. Од воћа се највише извозе јабуке, које су чувене и свуда се траже. По нешто се извози и мрса од заосталога шарскога сточарства. Трговина је доста жива и већином је у хришћанским рукама. До пре две деситине година сва је трговина била у хришћанским рукама, али су у

Digitized by Google

последње време Мухамеданци нагло почели потискивати Хришћане и на том пољу, што ће бити врло штетно по хришћански елеменат. Сви богатији трговци баве се и давањем новаца под скуп интерес гурбетарима, који раде на страни.

Тетовци су прикладни и поносни људи. До скоро су младићи носили соколе на рамену, држали „хрте“ и „загаре“, јахали добре коње и такмачили се у јунаштву. То се помиње и у њиховим народним песмама:

„Коњ ми утече, загар ми побеже,
„Загар ми утече, сокол ми побеже“.

Изнад саме вароши се налази тетовски град — Балтепе — (20 минута), који је зидао Абдул-Рахман-паша (1825). Град је на врло лепом брежуљку, с кога је прегледна цела Тетовска Котлина. Овај је град стао много муке и труда, град је у правилном кругу и има у пречнику 300 коракá. Заравњен је природни брег и тај простор опточен зидом и кулама. Има неколико подземних пролазá, од којих један силази у Бистрицу. Ти су пролази начињени за случај опсаде. На средини градá се виде два брежуљка, за које веле, да их нису могли никако заравнити, јер је ту била црква Св. Атанасија. За време Абдул-Рахманово брег је био облагорођен и у фијакерима се излазило у град. Град је разрушен (1844) и са свим напуштен. Брег је обрастао шумом, те служи Тетовцима за излете.

Под Купеником, на западној страни је бекташка тека, коју је основао Рецеп-паша. Веле да Рецеп-паша није имао деце, те се један бекташки калуђер молио Богу и Бог му дá деце. За то силни Рецеп ту подиже теку и даде јој велика имања. Манастир је врло богат и расадник је бекташке секте за већи део јевропске Турске. Уређен је по примеру хришћанских манастирá и свакога прима и гости. Старешина ми се жалио, како Хришћани у последње време све ређе долазе, и ако се труди, да их боље угости, него Мухамеданце. У бекташки ред се правоверни примају врло опрезно. Нови члан дође на Скупштину, на којој се ништа не дебатује, сви ћуте. Ако противу новога члана има ма што да се изнесе, кажу

Digitized by Google

му да се удали и то је знак да се не може примити у тај ред.

И данас има потомака од ове чувене породице, која је владала Тетовом и околином и од које су и ова два основача; она је и данас богата и поштована; многи су се њени чланови одликовали заштићавањем Срба, те ћу у главном напоменути, како је ова породица основана.

Крајем 17. века оду неки царски људи у Љуму, да купе данак. Кад су дошли у племе Бице и село истога имена, хтели су силом да наплате данак од једне сиротне удовице. Удовица се пожали своме брату Рец-Палу, који одмах узбуни село и цело племе, те побију царске људе и одметну се од цара. Кад то цар чује, пошље велику војску. Кад Рец-Пал чује да је војска дошла у Скопље, дигне се сам у Скопље. Није се никоме јављао, него одмах потражи да изађе пред пашу, који је предводио војску. Паша га пусти. Рец-Пал рекне паши, да не креће војску, јер ће он сам ухватити Рец-Пала и умирити побуњенике, али само да му паша да реч, да га неће погубити. Паша пристане, а Рец-Пал каже, да је он тај, кога он мисли ухватити. Кад се паша о томе уверио, одржао је реч и понуди му награду. Рец-Пал затражи само да буде господар у Тетову, паша на то пристане и тако се оснује та чувена породица, која је владала Тетовом и околином половину века.

Од те породице најзнатнији су Абдул-Рахман-паша тетовски и Хамзи-паша скопски. Абдул-Рахман-паши има се много приписати, што је српски елеменат и данас јак у Тетовској и Гостиварској Кази и није истиснут Арнаутима. До њега су Срби јако гоњени, а он их је заштићавао и имао прве своје саветнике Србе. Нарочито је заштићавао сеоски сталеж. Абдул-Рахман је по матери српскога порекла, јер је његов отац, Рецеп-паша, имао Српкињу, коју је довео из Србије с њеним братом Михаилом, који је постао Мехмед-ага. То је било у време првога устанка и тада је донет онај сахат, који је и данас на сахат кули у Тетову и зову га: *Кара-Ђорђев сахат.*

Абдул-Рахман-паша је био самосталан господар Тетова и околине. Цару је шиљао годишње: 12 товара масла, 30 сандука јабука и 40 кеса у новцу. Срби су но-

Digitized by Google

сили оружје и Турчин се није смео пожалити на Србина. Он је правио пут преко Шара за Призрен.

Хамзи-паша је гонио Хришћане и имао је за саветнике Љумане. Око нечега се заваде саветници, што захвати и браћу и они ступе у међусобни рат, који се сврши њиховом пропашћу, као самосталних господара, а ускоро је дошла и централизација турске државе. И данашњи потомци те чувене породице су поборници самоуправе — Ислахата.

У Тетовској Котлини сва су имена села српска, и ако су Срби на многим местима потиснути Арнаутима. Села су поређана, северно испод шарских огранака и јужно испод Сухе Горе. Тако су на Југу: Нераште, Раотинце, Подбреће, Копанце, Туденце, Јанчиште, Прељубиште, Сиричино, Озорниште, Лешница, Сараћинче, Чегопеће, Милетино, Блаце, Брвеница, Стенче, Волковија, Кајге, Балин До, Турчане, Куново, Железна Река, Сретково, Вруток, Дуф ит.д.; на Северу: Печково, Деловце, Здуње, Добреше, Ново Село, Зубовце, Вранчишта, Пожаране, Топлица, Доња и Горња Палчиста, Ласце, Сетоге, Једоварце, Непроштане, Варвара, Лешак, Брезно, Слатина, Теарце, Глиђе, Доброште, Беловиште, Вратница, Старо Село, Ропачево ит.д. У самом пољу је мало села: Ратаје, Жилче, Радиоце ит.д.

Народ је веома вредан и побожан. Нема села, а да нема цркве или манастира, а по иногим су селима две цркве или црква и манастир. И ако је предео богат и погодан за сваки рад, опет већина становништва иде у печалбу. Становништво је мешавина Косоваца и Мијака. —

Из Тетова се кренем с друштвом пред Петров-дан (25 јуна). Путовали смо на простим колиа и возио нас је неки Апостол. Време беше лепо. До Гостивара су $^3/_4$ пута добре, а она $^1/_4$ је са свим напуштена. У Гостивар стигнемо за рана. Гостивар је на Горњем Току Вардара. Доста је живо место због дебарског пута. Хришћана има врло мало, јер их Арнаути не остављају. Кад смо стигли свратисмо у „*Ташков Хан*“, да поручамо, нађемо кирајџије за Галичник и променимо сејмена. Сејмену дасмо уобичајени бакшиш, а он оде у суд да нас пријави и да узме признаницу, да нас је здраве допратио. После $^1/_4$ часа позове нас мудир у конак и ми одмах одемо. Му-

Digitized by Google

дир беше са свим неглиже: у кошуљи, гаћама, дугачкој танкој антерији и папучама на босим ногама. Почастио нас је кафом и врло љубазно с нама разговарао. Родом је из Ђаковице и врло лепо говори српски. Веле, да од пића најрадије пије коњак. Мудир нам одреди сејмена, поздравимо се и одемо. Кирајџије су нам биле два Гостиварца са 3 коња, а сејмен један старац са острагушом. Кад ручасмо, кренемо се све уз Вардар, јер смо сви желели да видимо Извор Вардара. На томе путу ми је нестало двогледа и никако нисам могао дознати: да ли га неко украде, или га изгубих. У Турској су отмице и разбојништва, али крађа врло ретка, те ми је мој двоглед и данас загонетка.

Вардар извире испод једнога брежуљка у селу Врутоку. Извире са запада тачно и до Гостивара је брз, јер је доста велики нагиб. Извор је јак, да на неколике десетине метара међу воденице. Три су главна извора у непосредној близини, али је један од њих пресушио или се бар спојио с друга два испод земље. На 200 м., с десне стране утиче у Вардар Река, а мало даље Железна Река. Река извире са запада испод села Дуфа. На самој је Реци велико арнаутско село Речани. Сваки је од нас узео са извора Вардара неки спомен: камен или биљку. Сејмен је то пажљиво посматрао и непрестано запиткивао: „Шта ће ти то? Шта ти то треба?“ Ваља разумети, да увек турска власт нареди пратиоцима, да пазе, шта ће путници да раде. За стране путнике власт радо даје и по једнога чиновника.

Чим се пређе Река настаје пењање на планину Влаиницу (1200 м.). Док се не изађе на сâм врх Влаинице и не замакне у шуму, прегледна је дивна панорама Тетовске Котлине, кроз коју вијуга Вардар.[1]) Тако исто се види и цела величанствена Шар-планина са свима својим врховима и огранцима. Вардар пролази јужним делом Котлине, Сухе Горе, пробија се кроз њене источне огранке и спушта се у Скопску Котлину (336 м.) Огранци Шара су обрасли гором; Суха Гора има много горе на источној страни, а остало је сâм гô кречњак. Она је тако

[1]) Гопчевић вели да је одатле гледао Кичево и околину!?

Digitized by Google

порозна, да на њој нема никад влаге нити каква живота. На северо-западном крају она кроза се пропусти толико воде, да се Вардар разлије и по неколико недеља изгледа као море.

Кад смо се примакли врху Влапнице, пратиоци нам рекоше да станемо. Ми станемо, а они метну фишеке у мартинке, малко измакоше напред па викнуше: „Хајде!“ Тако смо ишли до једног великог пропланка, где нађемо и велики дебарски караван. Пут је вијугав, а гора букова. Ми смо се згледали и готово ћутећи прошли и сваки је од нас на свој начин резоновао. Кад смо сели да се одморимо, после мале почивке, почнемо разговор и шалу, али се сваки од нас трудио, да не објашњава оно ћутање, јер ћетић тешко признаје, да се може уплашити!... Пошто смо заједнички појели оно, што смо имали, јер овде престаје госпоство, продужимо пут.

Један од наших кирџија беше врло жив и окретан. Непрестано нам је понављао, како је на овоме путу сваки с њиме сигуран. Како му је било криво, што је онај сејмен с нама, и непрестано га је показивао прстом, кад се старац умори и иде полако. Да би нам показао, да је сигуран, са сваким је застајкивао и нешто разговарао. Баш кад смо се кренули с пропланка, беху и Дебрани потоварили и пошли. Њихов предводник, наоружан, стао мало у страну и чека, да коњи промину. Наш пратилац, као какав стари познаник, упути се предводнику и поче му нешто арнаутски говорити. Предводник га само погледа попреко и ни речи не одговори. Наш се пратилац застиде и непрестано се трудио, да то забашури. Предводник је млад и врло крупан човек; косе и лица је готово црвене; једну фишеклију има око себе а једну преко рамена. Коњи су били натоварени житом и разном робом, а било је Хришћанâ и Мухамеданацâ.

За рана смо стигли у Мавровско Поље. То је котласта висораван (1200 м.), пружа се с истока ка западу. Дуга је 2½ часа, а широка 1½. Налазе се 3 села: Леуново, Нићифорово и Маврово. Откуда ова три несловенска имена, не знам, ако не од имена калуђерâ, који су основали ћелије. Становници су православни Срби, сем неколико кућâ Мухамеданацâ у Нићифорову. Становници су старином из Малесије и Дебарскога, који

Digitized by Google

су пребегли од насиља; жене се из Горње Реке, а тако исто удају и девојке, те сви говоре и арнаутски.

За рана дођемо у Мавровске Ханове. Мавровски Ханови су мала паланка. Има 15 ханова, 1 бојаџиница, 2 дућана, 1 поткивачница, 2 пећи. Овде обично коначе путници из Тетовског за Дебарско и обрнуто. — Пошто смо променили сејмена, пођемо за Маврово, где смо мислили, да преноћимо. Старац, који нас је пратио од Гостивара довде, прими уобичајени бакшиш, пријави нас у кули, узме признацицу и врати се. Омбаша (десетар) нас почасти кафом, дâ нам сејмена, Шабана, и ми се упутимо за Маврово. У Маврово стигнемо за видела. Одмах смо запитали за кућу учитеља Мане и право смо се тамо упутили, јер смо га сви познавали и свима је обећао, да ће нас лепо примити, кад будемо дошли. Били смо уморни и једва смо чекали, да стигнемо на одређено место. У село смо прилично зашли, али нигде мушке главе. Ја сам мало посумњао и напоменуо друговима, да ћемо тешко наћи конака, али су они били потпуно убеђени у Манино гостопримство. Свуда су нас посматрале жене и деца кроз капке од прозорâ. Кад смо били на сред села, угледасмо двојицу, који косе, а један стоји код њих и посматра. Један повика: „Ено га Мане!“ Нисмо били ни неколико кораках, а те тројице нестаде. И другови мало посумњаше, али настависмо право Манетовој кући. Кад смо дошли, лупнемо на вратнице, пси лају, али се нико не појављује. После неколико минута показа се у побочној кући остарија женска и рече нам да Мане није код куће и да је распустио ђаке. Залуд смо објашњавали да ми нисмо дошли да гледамо школу, него смо путници и хоћемо да се склонимо за вечерас у сухо. Баба нам рече да то овде не можемо добити. Ми се покајемо, што нисмо остали у Мавровским Хановима и вратимо се натраг. Шабану и кирајџијама беше криво, а ми се мало збунисмо. Шабан је био у неколико кућâ, али су свуда биле само жене и деца и нигде нас нису могли примити. Киша је ромињала, ноћ се спушташе и поче ноћна планинска хладноћа. По Бистри су се виђали чопори оваца и велике ватре, али и то престаде и мрак се навуче. Говеда промакоше кроз село и свако се склони код свога госе, а ми остадосмо на улици.

Digitized by Google

Поче хланноћа озбиљно и ми навукосмо шта је ко имао топлије. Једни смо били, да се вратимо у Мавровске Ханове, а једни да ту останемо или у близини и да наложимо ватру. Враћајући се и саветујући се сретосмо једнога старога калуђера. Кад му се пожалисмо, рече нам, да немамо право, јер то није обичај, пошто су све мушке главе на гурбету. Ми му рекосмо да смо учитељи и да смо право пошли код учитеља Манета, али кад он није ту, да се само склонимо под стреху и да ћемо то добро платити. „Није за плаћање“, вели он, „него то није адет.“ Остависмо и попа и пођемо даље. Идући тако угледамо једнога средовечна човека, који нешто ношаше и хиташе кући. Ми га викнемо и он нам приђе. Пожалимо се, а он нам рече: „Брате, не знам шта ћете; овде сам ја, учитељ Мане и Јосиф.“ Напоменусмо му, да смо били код Манетове куће, али нам рекоше да он није ту. „Јест“, вели он, „али се сакрио у жито и после побегао кући и закључао се. Ја сам овде најсиромашнији и немам места за све, а врло би вас радо примио.“ Ми му рекосмо да не тражимо ништа више, него сухоту за вечерас. Он се мало помисли па нам рече: „Да погледам мало па ћу вам јавити.“ И заиста после неколико минута он се врати и рече нам, да идемо к њему, или да нам нађе кључ од школе, те да се ту склонимо, а он ће нам све набавити. Ми пристанемо на ово последње и тако се склонимо у школу. Школа је у црквеном дворишту, доста солидна зграда и с лепим намештајем. Тај нам човек све набави, као у вароши; сваки од нас избере место и спремимо да повечерамо. У том уђе један такође средовечан човек и ослови нас право шумадински; то је био Јосиф Марковић, кога нам онај брат пре помену. Рече нам да је у Србији живео 18 година. После краћега разговора изјави нам, да он не допушта да ми ту ноћимо, јер је то, вели, срамота и одмах, да пођемо његовој кући. Кирајџије су биле задовољне и са школом, јер смо већ набавили хране и за њих и за коње; ми смо се двоумили, али Шабан изјави, да он то не допушта. Ми се згледасмо и готово бесмо склони, да останемо, да не бисмо направили какву кавгу. После Јосифова објашњавања, Шабан рече, да је за њега велика срамота, што није нашао конака за своје људе и

Digitized by Google

жали што нема арнаутскога села, да нас тамо право води. На наше наваљивање Шабан пристаде, али с тим, да и он с нама иде и ноћи. Јосиф нас је врло лепо примио и угостио. Шабан је спавао поред нас и нигде нас није хтео пустити саме. Сутра дан поранисмо, даруј̂емо Јосифову чељад и кренемо се.

Јосиф нам напомену, да планина није слобоона, јер, вели, поред других разбојникâ, тамо крстари и Мавровски говедар Бања, који се одметнуо у хајдуке и чини грдна насиља. Он по неколико пута уцењује богате ћехаје преко године. Време беше кишно и магловито. Ми смо већ били огуглали и није нас толико плашио тај најопаснији пролаз.

Пре него што испричам излаз из ове дивне и опасне планине, проговорићу нешто о Мавровском Пољу и његовим становницима.

Највеће је село Маврово и по њему се назива Мавровско Поље цела котлина. Маврово је на Западу и под самом Бистром. На самом улазу у село је: развалина од цркве, старо гробље с великим крстовима од $1^1/_2$ м. и ново гробље. На средини је нова црква, а више села, на једном брежуљку, стара, у којој служе егзархисти. Општина им је заједничка. Главна је једна махала, а споредне се зову по именима породицâ. У сва три поменута села су, поред српских, и бугарашке школе, али на овом народу нема ни једнога бугарскога обележја.

Кроз свако ово село протичу речице, које немају нарочитога имена, него се зову: Мавровска, Нићифоровска и Леуновска Река. Оне се сасастају код Мавровских Ханова, улазе у Барички Кланац и образују реку Радику. Пошто је велика висина, успевају само стрмна жита, али су и она мршава и становништво је упућено, да набавља храну са стране. Ивице поља су обрасле гором, која је распоређена према висини, а преко 500 м. настаје висораван и огромни пашњаци Бистре. У пољу су говеда и коњи, а има и нешто овацâ код Мавровских Хановâ ради путникâ; остале се сеоске овце налазе на Бистри по бачијама и никако лети не силазе. Ово су искључиво сточарска места, али и та грана привреде пропада због несигурности, а и слабога извоза. За то

Digitized by Google

код кућа остају жене, старци и деца испод 10 година, а остали иду у печалбу по страним земљама.

Има великих богаташâ, који су се обогатили на страни, али не заборављају свој завичај, или га с времена на време, походе, или шаљу богате поклоне црквама и школама. Тако су оправљене и украшене старе цркве, подигнуте и украшене нове, а тако су подигнуте и школе. Х. Гавра из Београда је сâм подигао школу у свом месту Нићифорову. Сва три села имају 180—200 кућâ.

На источном делу поља има један брежуљак, који се зове Крстац. Ово је име постало овако. У селу Нићифорову има стари манастир посвећен Св. Пантелији. Турци запале манастир, али запаљена икона Св. Пантелије одлети на тај брежуљак и забоде се неколико метара у земљу. Народ означи то место великим крстом и тај брежуљак прозове Крстац. Народ је оправио Св. Пантелију и ту се скупља у сабор о В. Госпођи. Обичај је, да се тада закољу три брава и да се заједнички руча. Тутори купе прилоге за цркву и надмећу се ко ће више дати за коже закланих бравâ; ко највише дâ њему се уступају, а паре се дају цркви. Остало ће важити и за овај крај, што ћу после напоменути у опште о народу у овим крајевима.

Административно ово су крајње тачке Косовског Вилајета. По својим етнографским особинама више спада у Дебарско. У Мавровским Хановима има увек по нешто војске ради сигурности; ту је у исто време и грађанска власт за мање спорове, а за веће се иде у Гостивар, Тетово и Скопље, где је валилук.

II

Напоменух, да ћу после говорити о путу на Бистру и ево то испуњавам.

Пут је на Бистру врлетан, те смо негде јахали, а негде пешачили. Кад смо заишли у шуму, пратиоци метнуше фишеке у мартинке и рекоше, да станемо. Ми уставимо коње, а они се распореде у стрелце и кад мало поизмакну, викну да пођемо. Тако су нас заустављали на више места до на Бустру. Кад смо изашли на Бистру, угледамо с леве стране пута кулу, која је опточена зидом

Digitized by Google

и место прозорâ с отворима за пушке. То је била стражара и ту престаје Косовски Вилајет. Ту путници морају да сврате ради легитимације путних исправâ. То смо учинили и ми. Кула је мала (12 □ м.) и на два спрата. На доњем спрату је велика оџаклија, где ватра непрестано гори. Изнутра су степенице за горњи спрат, на коме је само једна шупљина и место прозорâ отвори за пушке. На горњем спрату је и нужник, који је у једном делу напуштенога зида. На доњем спрату су само врата и ту стражари спавају. Стражари су Арнаути, а старешина им је највећи разбојник; држава им даје оружје, а одело је њихово. Пошто је било хладно, уђемо у стражару и седнемо око оџаклије. Шабан изазва старешину и нешто му на само говараше. Пошто ни један нисмо знали турски, ми напишемо Шабану признаницу на српском, да смо здраво стигли, буљусаша удари мухур, и он одмах оде. После тога буљубаша седе поред ватре и пристави кафу. Сви су стражари знали српски, али су радије разговарали арнаутски, пошто је један од колега знао арнаутски. Пошто је нас било више, а само два филџана, то смо се редом полагали. Буљубаша се није ни мрднуо с места. него је само сипао и пружао кафу редем, а ми смо устајали и примали. По обичају смо нудили један другом кутије с дуваном и пили горку кафу. Буљубаша се извињавао: „Чорбаџије су научиле да у граду пију шећерли кафу, али ми овде не држимо шећер.“ Путне смо исправе имали сви, али ми покажемо само хартију, у којој се наређује томе и томе сејмену, да нас исрати до тога и тога места. Буљубаша узе наопачке ту хартију и озбиљно је посматраше, за тим је метну поред себе. После мале почивке буљубаша махну главом на једнога сејмена, који одмах скочи, обуче се, наоружа и изађе на поље. Кирајџије спреме коње, а ми дамо бакшиш и пођемо. Ово се место зове Царевац и има диван извор. Ту се обично путници одмарају. Шуме више нисмо имали, него смо путовали непрегледним пашњацима. Одређена пута нема, него смо вијугали с брежуљка у дољу читава 4 часа. По планини су се виђала крда оваца̂, чопори говеда̂ и коња̂ и јата рода̂, која дању пасу по Бистри, а ноћу силазе у село и спавају по кућама. Трава је кратка и ситна и овце се само цветовима хране. Воде

Digitized by Google

има доста, јер кроз средину Бистре пролази Бистрица са својим притокама: Осојничком, Гаријском, Тресоничком и Слеочком Реком. На северу је Галичка и Беличка Река, а на средини је велика понорница, коју зову Тони-вода.[1])

Бачила су по најлепшим местима. Људско је обележје: устребљено камење, ограђени котари за овце, покретне колебице од дрвета или купасте од набоја и надгробни знаци изгинулих од разбојникâ или мећаве, а све је остало диван природни пашњак, где пасу стотинама хиљадâ овацâ. Бистра је удешена и за разбојнике, да једна мала чета може да оперише противу читаве војске. То чине ситни брежуљци и природне барикаде од камења. Није редак случај, да 10 разбојника из заседе разоружа и опљачка караван од 500 људи!...

Као што сам напоменуо, ми смо пошли за Галичник, највеће и најбогатије село у овом крају. У Галичник смо стигли истога дана пред подне. Рачунали смо да ћемо Галичник видети из далека, али то нисмо могли, док нисмо дошли на сâм крај села. На пола часа смо могли осетити да је Галичник близу по чељадима, која су у пољу радила разне послове. Кад смо дошли у село, видели смо, да у селу влада ужурбаност, јер се сваки спрема за прославу Петрова дана. То је општа народна слава Галичанâ. Гостију је већ било, али смо ми били најнеобичнији и свако је распитивао одакле смо и шта смо. Отишли смо право у чича-Огњанову кућу, који нас је љубазно примио и гостио. У Галичнику смо се бавили 6 дана, а пошто је била општа народна слава, били смо свуда позивани и лепо примани. На славу је дошао и бугарашки владика Козма, кога нико није ни испратио ни дочекао. Одсео је код бугарашког учитеља Јосифа. Народ му је мало долазио. Пошто смо и ми били у истој кући, то смо га посетили. Владика је енергично избегавао говор о Србима и Бугарима. Одатле је отишао у Горњу Реку, али га нису примили, јер признају Патријаршију, и ако им владика, који седи у Велесу, неће никако да дође.

---

[1]) Ово је општи назив за понорнице.

Digitized by Google

Пошто смо прослвили Петров-дан и одморили се, наумимо отићи у Св. Јована Бигорског, који је духовни центар овога краја. Замолимо чича-Огњана, да јави галичанском буљубаши, да нам одреди једнога сејмена, који ће нас пратити у манастир. Кренемо се после подне; с нама је пошао и чича-Огњан. Полазећи, чича-Огњан нам рече, да смо учинили грешку, што се нисмо јавили буљубаши, кад смо дошли. Буљубаша је био највећи разбојник у том крају, па се сад погодио са селом и дао бесу, да ће га заштићавати од разбојникâ. Буљубаша је представник царске власти.

Манастир је удаљен од села 3 часа. Ишли смо пешке и пратио нас је један крупан сејмен, који је верна слика тамошњих разбојникâ; знао је и српски, али је говорио врло мало, да смо посумњали у њега. Из Галичника у Радику силази се устрмом литицом (800 м.), да се једва пешак може спустити. Манастир је на левој обали Радике у једном каменитом кршу; село до манастира зове се Требиште.

Манастир спада у веће царске задужбине и лепо се сачувао. Краси се дрворезним иконостасом, који је израдио Петар Филиповић из Осојнице, у Доњој Реци, пре 90 година. Исти је Петар радио иконостасе за Св. Спас у Скопљу и за приштевску цркву, али је унапред изјавио, да је све своје знање уложио у изради иконостаса Св. Јована и да не зна ништа ново и боље. И одиста је најлепши иконостас Св. Јована. Звонара је стара, мала и доста опала. На звонари су два велика звона, од којих је једно поклонио Милош Велики, а једно Алек. Кара-Ђорђевић. Звоно Милоша Великога је највеће и преносили су га сељаци од села до села драговољно. Тај је поклон још више сачувао име Милоша Великог код овога народа, јер га звуци звона сваког дана опомињу на великога Србина и Србију. На звону је натпис: коме се храму прилаже и име приложника и целе његове породице.

Манастир спада у врло богате манастире. У томе га и данас одржавају побожни хришћани овога краја. Дебар, богатија села и разни еснафи имају своје одаје и конаке, где бораве за време манастирских славâ. Уз

Digitized by Google

манастир су три огромна конака и више омањих зградâ. Прошао сам све велике српске задужбине, али нигде нисам видео веће и величанственије трпезарије. Трпезарије имају две: мушка и женска и у сваку може стати по 400 особâ. Трпезарије су украшене са сликама управитељâ и приложникâ овога манастира. Приметио сам, да је већина управитеља била из села Галичника.

И данас има доста калуђерâ, али су већином без икаквих врлинâ. Садашњи старешина је из Галичника и доста разборит и умерен човек. Калуђери врло нерадо причају своја „житија.“ Отац Константин нам рече, да је прошао много света и да је био: алвација, бозација, добровољац у српско-турском рату и т. д.

Старешина нас је лепо дочекао и угостио. Сутра дан смо поранили и отишли у цркву, али смо се уплашили од дерњаве мамурних и неиспаваних калуђерâ. Дежурни је служио, а остали су седели у седиштима, певали и одговарали са свим за свој рачун и жмурећи. Међу калуђерима има чак и телесних наказâ, те ни с које стране не уливају поштовање побожном хришћанину. Овакав кадар божјих службеникâ могле су образовати покварене грчке владике и бугарске владике у крајњој својој немоћи.

По причању мештана, грчке су владике без изузетка биле покварене и без икаквих хришћанских врлинâ, те се тиме бугарска егзархија користила и утврдила, бар по имену, своју власт. Народ и те нове апостоле гледа с неповерењем, јер су све народне традиције у српском духу. Пре оснивања егзархије овај је народ само гледао на Србију и енергично чувао: живот, обичаје и веру, али се опажа, да све постаје индиферентнији и нерадо гледа свако цепање. Бугарашке владике су чак покушавале, да одлуче од манастира оне, који се јавно признају Србима, али у томе нису успеле и манастир остаје заједничка народна својина и свакоме је приступачан. Црква слави, 24. јуна и 29. августа, а оближњи народ долази свакога већега празника. Пре 25 година сви су православни из Македоније ишли у Високе Дечане и то су сматрали као хаџилук, а северно од Шара су долазили у Св. Јована. И Брсјаци, јужни Македонци, су такође већином долазили у Св. Јована.

Digitized by Google

Томе је олакшавало, што су Срби тада били многобројнији и силнији и што је Северна Македонија административно припадала Призренском Вилајету. По лепом српском обичају, калуђери су по неколико месеци ишли по народу с иконама и крстовима и позивали на славу; ко није могао доћи, он је даривао манастиру, што је миловао. Данас је то престало, али томе има врло јаких узрокâ: што су Срби, после ратова за ослобођење, ослабили, што су се Арнаути осилили, што је унета пометња у народ оснивањем бугарске егзархије и на послетку, што званична Турска томе енергично стаје на пут. Народ то не може преболети, али је приморан, да то пређути, јер: горе високо, доле тврдо, дуж и попреко сила!...

Погрешно је мислити: да су македонски Срби прихватили бугарску шизму по некаквом народном убеђењу етичке сличности, или да је то вештачко дело дипломације. То је чисто дело макодонских Србâ. Народна је култура базирала и базира на црквеној основи, па кад је народ увидео опасност, он је отпочео борбу противу покварених грчких владикâ пре свакога утицаја са стране. После је то прихваћено и дато му са свим друго значење. Народ је свршени факат прихватио, као своје дело и сматрао га успехом. Већина признаје егзархију само ћутањем, јер рачуна да је то мање зло за народне светиње, него грчке владике. Народ нема поверења ни у бугарским владикама, те располаже црквама и манастирима по своме схватању. И то је зло за Цркву. Како год окренеш зло мора бити, кад се народ не разуме са својим поглаваром!...

Пред наш полазак за Галичник наста неко комешање између манастирских војводâ и нашег сејмена. Мало после разберемо, да су манастирске војводе тражиле, да нас терају у Жерноницу, као стране и сумњиве људе. Ми се нисмо бојали, јер смо имали путне исправе, али смо се бојали за чича-Огњана, да га после не набеде. На послетку нам рече наш сејмен, да се не бојимо и да он неће допустити да идемо у Жерноницу, па и сâм паша из Дебра да захтева. „Ја сам влас, и ако видим да сте рђави људи, ја ћу вас сâм терати“, рече он озбиљно. Ми на то пристанемо и вратимо се с нашим сејменом

Digitized by Google

у Галичник. После дознамо, да је бугарашки агенат, који стално живи у манастиру и који је родом из Дебра, сејмене на то подговорио. Дивно васпитање за тај народ!..

Кад смо из манастира пошли, приложимо, што који милује, и целивамо иконе, а старешина нам спреми неколико коња, да пријашемо до под Галичник. Чича-Огњан је преко 60 година и непрестано је пешачио и пред нама измицао. Приметили смо да се био уморио, али је ипак издржао. Пошто је удовац у шали смо га дирали и на послетку нам признаде, да има намеру да се жени и да је већ обележио баку. Он има синова, снаха, кћери и унучади, али, вели нико не може да га услужи, као жена.

Пошто смо се одморили и опростили у Галичнику, кренемо се натраг. По дужности узмемо сејмена, да нас прати до нове станице, други даље и тако редом. Њима плаћа село и што добију од путника; путнике прате редом због бакшиша. Нови наш сејмен се беше озваничио, јер беше обукао поцепану војничку блузу. Имали смо намеру да свратимо на неколико бачила, али нам сејмен одлучно рече, да то не можемо и да морамо ићи право „царском џадом.“ Залуд смо напомињали да то није далеко и да ћемо тамо ручати, сејмен остаде при своме. Тада се сетисмо чича-Огњанових речи: да је ваљало свратити к буљубаши и дати нешто. Кад смо били близу Царевца, сејмену дамо уобичајени бакшиш: он беше задовољан, али нам рече, да не казујемо царевачком буљубаши, колико смо дали, јер, вели, отеће ми пола. Кад смо дошли кули, затекнемо другога буљубашу.

Време беше лепо. Буљубаша сеђаше на ледини и око њега неколико сејмена. Поздрависмо се и он нас понуди да седнемо. Прво је нешто разговарао с нашим сејменом. Колега, који је знао арнаутски, ману главом и погледа у нас. Буљубаша се окрену нама, добро нас погледа, па рече: „Имате ли царске исправе?“ — „Имамо“, рекосмо ми, и мој колега извади ону пропутницу с великим мухуром и пружи је војводи. Буљубаша прими хартију и метну је поред себе: „Ово су царска посла“, рече он. Понудисмо се дуваном и примисмо горку кафу. После малог ћутања, буљубаша нам рече, да има наредбу да

Digitized by Google

нас врати у Дебар. Тај нам глас не беше мио и почесмо енергично доказивати: како смо поштени људи и како имамо царске исправе. После мале паузе, буљубаша погледа у нас и диже руку, као да натеже боцу, и рече: „Имате ли мало?“ Ми наредисмо кирајџији, да извади боцу с ракијом и донесе. Буљубаша прими боцу и нареди, да му донесу празну боцу из куле: преручи $^2/_3$ наше ракије у своју боцу, а остатком наздрави и натеже. Обредисмо се неколико пута. Затим нам буљубаша рече: „И ако имам емер (заповест) да вас вратим у Дебар, нећу, јер видим да сте добри људи, а то ми каже и сејмен, који вас је довде пратио.“ Ми се захвалимо и пођемо, али и кафу добро платимо! — До Мавровских Ханова нас је пратио један старац, а од Мавровских Ханова до Гостивара познати наш Шабан. Кирајџије су нам биле Галичанци

И ове су карауле велика беда за караване; сејмени често ударају читав намет, путници им то дају, не да их чувају од разбојникâ, него да им они не чине зла.

III

Дебарски крај спада у најлепше крајеве, али му је комуникација с осталим крајевима отежана географским положајем и несигурношћу путовâ.

Као што сам напоменуо, Река Радика постаје од три реке у Мавровском Пољу и назива се Радиком од Барича. Име јој, веле, долази од села Радомира. Иде право на запад и пробија се кроз врлетно ждрело између шарских огранакâ и Бистре. Код варошице Жернонице састаје се са Жерноничком Реком, скреће на југ, спуштајући се узаним поречјима између: Бистре, Крчина и Столова, утиче у Дрим код села Клења, по коме се називају сва таласаста брдашца испод планине Студена, на левој страни Дрима. На $^1/_4$ часа испод ушћа је Доњи Дебар, а Горњи 6 часова уз Дрим. Дримовски је слив узан и назива се Дрим-кал. Од Мавровског Поља до Жерноиице цело се поречје назива Горња Река, а становници Горњо-речани. Овај је предео брдовит, те се становништво највише бави сточарством. Народ је окретан, бистар и вредан. Готово су изгубили српски језик

Digitized by Google

и заменили га арнаутским, али су сачували православље и припадају патријаршији.

Од Жернонице Радика је брза и са својим кратким приточицама и суводолима толико надоће, да целом становништву задаје страх. То највише долази од наноса из Суходола и запирања речнога корита. Мештани певају:

„Радико, водо студена,
„Што си ми силно потекла,
„Дрвље и камење си понела,
„По тија родне долине,
„По тија ситни сокаци,
„По тија мермер-калдрме,
„По тија равни ливаде.“

Овај се предео зове Доња Река, а становници Доњо-речани. Већином су хришћани, али сви говоре српски. Мухамеданци су сиромашнији од православних, а то је, веле, због греха, што су испустили прадедовску веру. Лева обала од Жернонице до Галичника је узана и успрта, те су села ретка: Требиште, Јанче и т. д., док је десна обала много шира и насељенија. Од Галичника су села и с једне и с друге стране. Предео је врло питом. На десној страни има село Косоврасти и у њему сумпоровита бања, која се зове *Косоврашка Бања.* Бања је на гласу, али је запуштена, јер је *хајрат* (задужбина). Својина је старе беговске породице из Дебра, али је та породица осиромашила и није у стању, да је оправи, а другоме неће да допусти, да не би пао глас те куће, те тако бања остаје, као природни извор. Народ посећује бању. Сељаци и сељанке долазе из даљине од 5 часова, окупају се и враћају кући истога дана.

Имена села, рекâ и планина су словенска. Тако су: Радомир, Вогодево, Рибница, Волковија, Сенце, Кракорница, Њивиште, Реч, Стрезимир, Врбен, Кисиница, Трница, Врбјани, Беличица, Штирковица, Присојница, Јанче, Лазаро-поље, Тресонче, Гаре, Росоки и т. д.

Према Дебарском је широки вис Кораб. Мештани верују, да је то и највиши. То веровање може бити врло лако и потврђено, јер заиста тако и изгледа. Кад се с Бистре погледа Љуботен и Кораб, очима се чини да је

Digitized by Google

Кораб много виши, али шта ћеш, кад наука вели друкчије, и ако то није нико испитивао. Мештани верују, да се на Корабу показао Нојев Ковчег, али се зауставио на Стогову, с леве стране Радике. Од Кораба спуштају се шарски огранци између Жерноничке Реке, Радике и Дрима. Најглавнији је огранак Крчин, који се спушта до утока Радике у Дрим. На њему су велики пашњаци, али сточарство опада због несигурности од Малисораца̂. Гола места на Крчину, веле да је проклео Краљвић Марко, кад је изгубио прстен, те га у шуми није могао наћи. На Крчину се виде развалине од града, али нисам чуо никаква причања о њему. Мало више има напуштена црква, која је урезана у камену и код које се скупља народ 6. августа, На левој страни Радике и на десној Дрима је Стогово, које је у вези с Бистром и Кичевским Планинама. — Бистра је огромно висоравно. Веле, да јој долази име од реке Бистрице, која кроз сред ње протиче. Налази се између Радике, Дрима, који се у почетку зове Велика Река, Сухе Горе и Мавровскога Поља. Села је на Бистри мало: Галичник, Селце, Лазаро-поље, Тресонче, Гари, Росоки и Осој. Ова се села искључиво баве сточарством или у печалби разним пословима, јер је велика висина (1500 м.) и о земљорадњи не може бити ни говора. Становници су само хришћани.

Галичник је највеће и најважније село у овом крају, те ћу о њему проговорити у нарочитом одељку, а то ће у исто време бити и представник подизања и уређивања овамошњих села̂.

IV

Галичник је на западној ивици Бистре (1400 м) на самом углу, који чини Галичка Река с Радиком. Куће су на самој ивици стена̂, које се право спуштају у Радику (800 м.) Право из села с тешком муком пешак силази и то само на једном месту, које се зове Укален. То име долази од *хукати*, јер кад мештани зими долазе с гурбета, жене излазе с врућим јелом на ивицу и вичу, да би путници чули и знали пут. С коњима се обилази читав час, преко Ђурђева Брда, и спушта се у Радику. Галичка је река мала, али јој је велики пад, те на врло

Digitized by Google

малом простору прави неколико водопадâ, у Радику се спушта кроз врло узану литицу, из које се диже густа магла и врло често омотава Галичник. Ја нисам могао веровати, али ми мештани тврде, да кроз ту литицу може пешак проћи, али се ти рачунају у врло слободне људе. Галичка Река никад не пресуши, али лети усахне и на њој престану радити воденице, ваљанице и пернонице. Десна је обала са свим кршевита, а лева је мало блажа и на тој страни има вештачки подигнутих градинâ, где се само купус сади. У селу нема никаква зеленила. Ретко је где сачувано по неко дрво и има по нека баштица с неколико врстâ цвећа.

На јужној страни је неколико брежуљакâ обрасло кратком шумом, као Ђурђево Брдо, Србиновица и т. д., а остала је околина гола. Сељани се снабдевају дрвима и јапијом од Царевца (5 часова), те је то скупо, као и у вароши. Северно од села су галички пашњаци Стог, Требишка Рупа, Говедарник, Крајишта и Леништа, а остало је општи пашњак свих планинских селâ. Дакле нема ни ливадâ ни њивâ, него један општи пашњак Бистра. Поједина лепша места на Бистри су својина појединих селâ, дебарских беговâ и богатих ћехајâ. Ћехаје, ако немају својих пашњакâ, закупљују их, а овчари, испод 80 овацâ, пасу, где хоће. — Сем меса, смока и вунене одеће, све се набавља са стране.

Земљиште на коме је Галичник, окренуто је к југу и предвојено потоком. Нагиб је велики, те су куће, путање и баште подзидане, да их постепено не би вода однела. Поток не пресушује, а око њега има доста и изворâ. По удаљенијим махалама има чесама, које је довело цело село или поједини богатији људи. Цео је терен каменит.

Веле да су ово село основали сточари с реке Галике од Солуна и да му од тога долази и име. Али је томе тешко веровати, јер се то ни по чему не види. Било је непрестанога покрета, нарочито код сточарских племенâ, те је у овом крају доста насеобинâ са севера од Шара. Галичанци чак тврде, да су старином Црногорци. Код становникâ Сиринићске, Средске Жупе и Горе остале су јасне успомене, да су досељени са севера од Лима, Таре и Пиве; често се породице и данас пре-

Digitized by Google

зивају по месту, из кога су: Никшићи, Васојевићи, Бошњаковци и т. д.

Дуго ми је било загонетно: зашто је Галичник овде основан, код толиких лепших местâ на Бистри? Без сумње да то није без разлога, а најглавнији је стратегијски положај, близина питоме Реке, вода и што је земљиште окренуто југу.

Прве су куће биле на самој ивици, па су се доцније распростирале на исток и север. На врло малом простору (800—1000 м. ваздушном линијом) налази се 600 кућа и око 4000 ст. Ширење села још једино има места ка истоку, али се много радије збијају због разбојникâ. За то су куће стешњене и место скупо, као у највећим варошима. Сем кућâ и код већих породицâ пећи за хлеб, других зградâ нема.

Ретко се задржала која старија кућа, покривена сламон и дрвене грађе, него су од тесанога камена и покривене плочама. Нема ни једне куће при земљи и без подрума, а има их и на три спрата. Ако је кућа једноспратна, лежи један део на подруму који је озидан, на откопаном земљишту, и ту су собе, а други је део на здравој земљи и ту је кућа, огњиште и једно мање одељење за оставу. Двоспратна и троспратна диже се даље на овај део. На подруму су споља једна врата и везан је степеницама за кућу. Подрум је преграђен. Први се део зове подрум или трем, који је удешен за стоку, а други *клêп* и служи за оставу, а ту спавају и младенци прве године. Кућа, огњиште, је у вези с кровом, а дим се спроводи дебелим даскама у оџак, који су у виду купе и зову се черањ. У једном крају куће је *мешарка* — наћве — а на другом долап за оставу посуђа и јела. Нужник је већином у вези с кућом. Код мањих породица на тавану се слажу и дрва, а код већих су само кошеви за жито и *кокошарник*, који је патосан и олепљен блатом. Пречаге на којима кокошке леже зову се *петарници*. Кокошарник чисте један пут месечно. По где-где су кокошарници уз кућу. Таван је над собама и од дебелих дасакâ и шашавацâ. За сваку је собу засебан улаз из куће, а на кући су двоја супротна врата. Прозора има најмање два на свакој соби и велики су 60—80 см. Окна су већином стаклена, а споља су дрвени капци због

Digitized by Google

јаке зиме. По собама су земљане или гвоздене пећи. Једна је соба од дрвене грађе и то служи за лето; на прозорима су само дрвени капци. По собама су велике сећије за спавање, *трон*. Око целе је собе полица и у једном крају долап за оставу. Ако су куће двоспратне, соба или чардак од дрвене грађе је на горњем а, ако је на три спрата онда је на трећем. У двоспратним и троспратним кућама, доњи спрат служи за зиму, а горњи за лето и госте. У Галичнику говеда не држе, него само овце, коње и по неко магаре. Лети у селу нема никакве стоке, него се чува по планини, а зими се држе само коњи. Овце иду на зимовник на југ. По другим селима држе говеда и она долазе увече кући. Куће су ретко опточене зидом, него су слободне. Лети се спреми све, што је потребно за зиму, јер је у то време село готово неприступачно. Све су намирнице у вези с кућом, те становници за јаке зиме остају затворени. На сред села је црква и гробље. Црква је посвећена Св. Петки.

Село је подељено на махале, које се називају по имену важнијих породица. То управо и нису махале, него обиталишта већих породица. Тако су: Пуљевци, Томовци, Станишевци, Хаџијевски, Биновски, Марковци, Ристовци, Буговци, Филиповци, Јурковци, Бошњаковци, Бајрамовци, Мемишевци, Муратовци и т. д.

Ова последња три имена долазе од имена породичних старешина, које су се породице биле истурчиле, па се опет вратиле у православље. Народ да би их означио као грешнике, називао је ту породицу и доцније по турском имену породичнога старешине. Поједине истурчене крајеве је називао и погрдним именима: *Курке*, *Торбеши* и т. д.

Турчење, веле, почело је у овим крајевима од Скендер-бега. Било је присиљавања, али је било и својевољно. Чорбаџије су се турчиле, да би сачувале имање, а прост народ је био опијен великим свечаностима и обећањима. Али, кад се видело да од обећања нема ништа и да правоверни морају служити војску, народ се масама враћао у крило православља.

Провиђење је хтело, да су православни богатији и да боље живе, те се и данас опажа неко горко кајање код Мухамеданаца. Под Галичником, на левој обали Ра-

Digitized by Google

дике, има село Јанче, које је насељено Мухамеданцима и које живи од Галичника. Галичанци их зову агама, али ипак ага упрти галичанчеву врећу од 50 ока и изнесе је на леђима у Галичник, или боље, извуче је на 800 м., за 2 гроша! То је мање више и у Гостиварској и Тетовској Кази. То наравно чини необична врелноћа и умешност хришћанâ, али они захваљују само Вишњем и постојанству у вери. Мухамеданци су, по свом верском фанатизму, рачунали да су Богом дани господари и да њима не може нестати, док су се хришћани уздали само у свој рад и одавали се на најсмелија подузећа. Дебарски су бегови били сила, али су сад осиромашили. Галичани иронично веле: „Ми сиротиња јадимо кајмак и сир, а дебарским беговимâ продајемо урду.“

У последње време мухамеданци су се освестили и потискују хришћане на свима пословима, али и поред тога, да нема насиљâ, хришћанска би култура доминирала.

По раскошним кућама и животу, Галичник је варошица, а не село. Овако раскошне куће створио је народни понос и породична утакмица. а не потреба. Тај раскош се види и у њиховим песмама:

„Наша кућа је с куршум покривена,
„Дире̑ци-ве од суво стребро,
„Враће-во со златно полејани,
„А калдрма од кара-грошеви.“

Често је уз старију и добру кућу подигнута нова, која само служи у свечаним приликама за госте. Чича-Огњан има добру и пространу кућу (35 год.), али он спрема грађу, да подигне нову, јер вели: „Моја је кућа готово најмања у овој махали!“

Становници се баве сточарством и разноврсним пословима у иностранству, а има нешто и домаћих занатлијâ. Ово је и данас најјаче сточарско место. Друга планинска места на Бистри су напустила сточарство и иду у печалбу, а Галичник се још држи, има 5—6 богатих ћехајâ, а остало су овчари или иду у печалбу. У Горњој Реци још се држи по неки ћехаја, али ће и тога нестати, јер је све већа несигурност.

Digitized by Google

У Мавровском Пољу куће су збијене и конструисане као и у Галичнику, само су покривене увек сламом или шимлом и имају око целе куће двориште, или је само једна страна слободна. Двориште је подељено на три дела: котар за овце, говедарник и башта са уљаницима. Ван дворишта је плевла, где се држи пића за стоку.

У изворном пределу Вардара, Тетовском Пољу, у Горњој и Доњој Реци и поречју Дрима кућа се у неколико разликује од планинске. Њих има дрвених, од слабог материјала и од камена. Покривене су сламом, плочом, ћерамидом и шимлом. Мухамеданским кућама је дато споља неко турско обележје. Село није груписано, него је развучено у дугачке махале, а има и усамљених кућâ. Гробље и црква су ван села, а често и веће махале имају своја гробља. Куће су такође опточене зидом или буди каквом оградом. У дворишту су стаје за стоку. Подруми су једноставни и служе само за оставу хране и пића.

На овом простору су вароши: Гостивар, Жерноница, и Доњи и Горњи Дебар. Вароши су турскога типа и без икаква плана и регулације. Куће су разне величине и положаја и све су опточене оградама. Око куће је већином воћњак или какво зеленило и цвеће. Куће су споља неугледне и неокречене, али су изнутра чисте. По собама су сећије и долапи читавом једном страном. Патоси су ретко бојадисани, него се чистоћа одржава перући. Собе се красе разним сликама без икаква избора; најрадије купују слике владарâ.

V

Живот и обичаји

Породнчни је живот развијен и сачуван. Породични су називи: човек, муж, жена, отац, татко, мајка, дете, син, ћерка, девојка, дејче, брат, браћа, братац, сестра, сестрица, унук (внук), унука (внука), деда, баба, стрико, стриц, ујка, тетка, снаја (снâ), свекар, свекрва, зава (залва) и т. д. Или у народним песмама: „Татко било на мејана“, — „Мајка пила шећер-кафе“, — „Дала ми

Digitized by Google

је сестра твоја, сакат да се прави зава моја“, — „Где ћеш одиш, мила ћерко?“, — „Добро ни дошла, невесто!“ — „Девојче, море, кумриче!“ — „Јер је оро без девојки“, — „Јања има до девот браћа“, — „Продај ми сребро до појас, купи ми братац једини“, — „Пуштај мене, дедо, ја сам ти унука“ и т. д.

Велике су задруге ређе, али, где их има, сачувале су најлепше особине Српске Задруге. Старешина је најстарији и најпаметнији, коме се млађи безусловно покоравају. Жене се млади и млада је за прве две године најмлађи члан у кући. Деца једу одвојено, а и жене, ако има гостију. Прво место заузима старешина, па остала чељад редом. И пре и после јела млада или девојка полива на руке. Жене готове по реду и тај ред траје по недељу дана. Редара се зове *месарија* и дужна је у кући одржавати ред и чистоту. Месарији певају:

„Зашто глава немијена, мори месарио?
„Зашто глава нечешљана, мори месарио?
„Зашто роци непрегнати, мори месарио?
„Зашто роци немијени, мори месарио?
„Зашто свађа није чиста, мори месарио?“

Кумство, пријатељство и побратимство се необично цени и поштује. Пошто већина иде на печалбу, младићи долазе, кад им је време за женидбу, ожене се, па после 2—3 месеца враћају се на свој посао. Морал стоји високо. За женске, које би погазиле своју част, драконски су закони. Породица, из које је то чељаде, изгубила би свако поштовање. У Галичнику ми рекоше, да би та женска сама морала скакати у провалију, или би је метнули наопако на магаре и свакоме је показивали. Али, веле, хвала Богу, тога до данас није било. Мушки иду у печалбу по целом свету, али ипак сачувају чистоту породичнога живота. Томе је најбољи доказ, што се у овим крајевима још није појавила никаква зараза, што у сличним случајевима свуда бива.

Народ је побожан и богобојажљив. Празнује све хришћанске празнике, али су им ипак најмилији домаћи. Сви славе славу или како они зову *Свето*. Обичаји су врло лепо сачувани и врше се до најмањих ситница.

Digitized by Google

Народ је живе маште и сујеверан. Он је у својој машти створио: виле, вампире, једогоње, вештице и т. д. Народ верује у тајанствену моћ: пећинâ, изворâ, развалинâ, шумâ и т. д. То веровање је намењено разним данима у години. Народ је та места и видно обележио, јер их је окитио разним стварима. Народ је гостољубив и весео. Пева и мушко и женско, али је много слабија мушка, епска, Поезија. За веће свечане прилике су нарочите песме. Тако исто има: причâ, легенадâ, гатакâ, пословицâ, законетакâ и разних изрекâ.

Садржина је и Поезије и Прозе из српскога народнога живота и прошлости. Сачуване су успомене о Св. Симеуну, Св. Сави, Душану, Краљевићу Марку, Цару Лазару, Милошу Обилићу и т. д. Тако је Св. Сава проклео Вардар и он не хучи, пролазећи кроз Суху Гору и спуштајући се из Тетовске у Скопску Котлину. То је било овако. Путујући Св. Сава седне на једну плочу, да се одмори. Са собом је носио свој штап и тикву с ракијом. Будући уморан легне и заспи. Док је он спавао неко дође и украде штап и тикву. Кад се пробудио и видео да нема штапа и тикве, почне викати, али се ништа није чуло од хучања воде. Он се нљути и рекне: „Ћути умукла!“ И тако вода ту ни данас не хучи. Пошто се нико не јави, он прокуне онога, ко је украо тикву и штап: „Ко је украо штап: да Бог дâ, да је сух, као он, а ко је украо тикву, нека му под грло изађе.“ Они, који су украли штап, били су из села Теарца, те су и данас сви становници тога села сухи и високи; а они који су украви тикву, били су из села Лешка, те су сви гушави.

Краљевић Марко је највећи јунак у епским народним песмама, грожђе с гроба Св. Симеона је најбољи лек и т. д.

Као год и по географији, тако исто су три групе по животу и обичајима, али се овде може слободно применити оно Вуково: „То исто али мало друкчије.“

* * *

Слава је општи и најомиљенији хришћански празник у овим крајевима. А пошто је то обележје само

Digitized by Google

Српскога Народа, само би то било довољно убедљиво, да су ово Срби и кад не би било других и јачих доказа: језика, обичаја, историје, предањâ, споменикâ и т. д. Против Славе војевале су грчке владике, после још више бугарска пропаганда, али је све то било узалудно, јер се тај лепи обичај свуда и до данас одржао. Нема сумње, да се много којешта упропастило и изменило, али се Слава и њени обичаји нису заборавили. Стари људи непрестано жале и коре млађе, што нису сачували Старовремске обичаје о Слави. Нема сумње у току времена све се мења, па и народни обичаји, али су ови крајеви најспорији у том погледу и врло нерадо примају новотарије.

У овом крају има: Слава, Преслава, сеоска Заветина, Слава месног храма, Слава појединих еснафâ и Слава старе задужбине, кад се стичу сви ови крајеви. Најважнија је стара задужбина Св. Јован Бигорски, те је то општа народна Слава целога овога краја, па после манастир Лешак.

За своју домаћу Славу или Преславу спрема домаћин, што је најлепше. Сваки свечар спреми довољно јела и пића бар за три дана. У мрсне дане спрема се мрсно, а у посне, посна јела. У очи Славе се спреми: свећа, кољиво, два хлеба, а по негде и проскуре. Главни је хлеб квасан и зову га *Свети Хлеб*, Крст, Крсник, а други мањи *Палучник*. У очи Славе се носи у цркву свећа и запали се пред иконом свеца, који се слави. После вечерње, свештеник иде по кућама, свети Водицу и сече Свети Хлеб. Ако је много свечарâ, он оставља свећење Водице за сутра. Пре свештеникова доласка постави се трпеза. На трпезу се метне кољиво, упаљена свећа, чаша вина и оба хлеба. Кад свештеник дође, сви се укућани скупе, окрену се истоку и моле се Богу. Свештеник окади и очита обредне молитве, па узме Свети Хлеб и из њега исече 4 комада тако, да хлеб буде у облику крста. Домаћин држи она четири парчета, а свештеник прелије вином и даје свакоме чељадету да га целива. После тога домаћин намести она 4 парчета, како су била, а свештеник исеца два парчета из другога хлеба, помиње живе и мртве и тиме се обред сврши. Свештенику се обично даје пô оке вина и по комад од оба хлеба. После тога настаје гозба и веселье, што се зове *залог*. Али пре

Digitized by Google

но што се седне за трпезу врши се један домаћи обичај. Најстарији гост стане у зачеље, а остали редом; запали свећу и сви скину капе. Најстарији узима Свети Хлеб, пољуби га и говори: „Свети (име свеца), буди на помоћ и дај да те много година славимо здраво и весело.“ За тим редом целивају Свети Хлеб и узимају кољиво. Кољиво узимају обема рукама, да би и Бог оберучке давао. После тога пију ракије и залажу се, а кад буде време вечери, најстарији се прекрсти и ломи Свети Хлеб. Жене обично седе за другом трпезом и ломе други хлеб, Палучник. Служи домаћин и обично се пије из чутуре, карте. Гости из оближњег места исте вечери иду кућама, а из даљих остају код домаћина.

На дан Славе сви иду у цркву. Свечари носе проскуре и деле за покој душе мртвих. Кад из цркве изађу, свечарима честитају: „Добро јутро и на помоћ Свето много година!“ — а свечари одговарају: „Дај Бог добро, нека ни је на помоћ.“ Затим кâне један другога и позивају на ручак. На патарице се гости разилазе. Слава је весео празник, те се непрестано пева, али се никад не заборавља, као на свадби; обично старији разговарају, а млађи слушају. Ни овде не треба заборавити, да су обичаји боље сачувани по селима, него по варошима.

Од Св. Игњата почињу Божићни празници а свршавају се о Богојављењу. Ови су дани необично весели и врше се разноврсни обичаји. Бадњак се свуда спрема. Секу га од храстова или букова дрвета на Бадњи дан и стоји усправљен пред кућним вратима, док не буде време, да се меће на ватру. Окресане гране од Бадњака доносе и мећу их на исту ватру. Чим се гране запале, разбацују их по кући. Кад се Бадњак уноси, сва се чељад скупе. Онај, који Бадњак уноси, говори: „Добро вече и за много година!“ Укућани му одговарају: „Добро ти Бог дај (или дал). Кућа се застре сламом, по којој се поспе жито и разбаца воће. Сви укућани вечерају заједно. Сваки се труди, да о овом празнику буде код своје куће. Слуге се не издвајају од укућанâ. Сви гледају у Бадњак и рачунају, да ће бити онај срећан, који први види, кад Бадњак прегори. Веле, да ће имати мушку децу, женске јагањце, или уопште младунчад, какву он жели. Јако се верује у моћ Бадњака. Од њега

Digitized by Google

остављају: комаде, угљење и пепео. То служи преко целе године као лек и за отклањање разних напастй. Од комада праве крстове и међу их по зградама, трлима, њивама и ливадама. По једно парче се увек налази у кући, па, кад грми бацају га 40 корачаја од куће, да не би ударио гром или да не би дошли вампири. Угљење, пепео (луг) и комаде међу у воду, коју дају болесницима или их у њој купају.

Свуда има *полазника* и *полажњарâ*, коледарâ. То су обично младићи или деца. Коледари од Св. Игњата почну ићи по кућама, носећи сламу, којом посипају кућу. Свуда им се по нешто дâ, да се не би вратили не благословивши кућу. Кад просипају сламу по кући, говоре, код сточара: „На ви мошко детенце, на ви јагњенце, на ви теленце, на ви јаренце“ и т. д.: код земљорадника: „На ви жито, на ви рж, на ви јечмен“ и т. д.; код учитеља, свештеника и трговаца: „На ви паре.“ Коледарима се даје од свашта по нешто. Обично скувају заједно разна варива и од тога дају, да би стока била разноврсна. Коледари се облаче у разна одела и збијају шалу [1]). Понегде се месе нарочите проскуре за коледаре, и од истога теста се умеси онолико колачâ у облику јарма, колико има пари волова. Домаћица простре сламу испред куће, да би је коледари газили, па се после том сламом везују воћке да би боље родиле.

Кад се коледари скупљају на одређено место певају:

„Збирајмо се, коледари,
„Да играмо коледице,
„А по неја Василице,
„Хо, хо, хо!“

А кад улазе у кућу певају:

„Коледе, бабо, коледе,
„Кој ти мајке одведе?
„Ми је одведе попче-во.“

На Божић, рано, сваку кућу походи полазник. Чим уђе поздрави: „Ристос се роди“, — а укућани му одго-

[1]) Тако раде у Босни Черојице, који иду о Малом Св. Николи

Digitized by Google

воре: „Во истина се роди.“ — За тим полазник ђара ватру и говори: „Жар мошка деца, жар јагањци, жар телиња, жар пилиња, жар пари, жар свака срећа, да се множи, нек су живи домаћини!“ — Све, што скупе коледари (полаштари) и полазници, чувају за Нову Годину и тада се заједнички веселе.

Нова Година се зове *Василица.* Врше се разноврсни обичаји, као и о Божићу: меси се чесница и меће се у њу стара пара, оставља се парче Бадњака, печенице и т. д.

У очи нове Године скупе се одраслија мушка деца и младићи на одређено место, па иду заједно у шуму, те сваки одсече онолико врбових прутића, или другога каквога дрвета, колико у селу има кућа. Одраслији узимају још једно дрво у облику топуза. Сви се заједно опет врате на одређено место певајући:

„Збирајте се василичари,
„Да играмо Василице.“ —

Између себе изберу неколико најодабранијих и то су им *браничари.* Браничари имају поред малог топуза, који носе за појасом, и један велики за одбрану од пасâ. Унапред се сваком каже, шта ће који тражити: вино, месо, брашно, паре и т. д. У исто време се уговори: кад и где ће се сутра састати. Кад се тако уреде, зађу по селу и топузом лупају на кућна врата, објављујући тиме, да је сутра Нова Година.

На Нову Годину, рано, скупе се василичари на уреченом месту и иду редом по кућама, певајући:

„Сурова, сурова година,
„Весела година,
„Живо здраво до година,
„До година до Амина.“

Или:

„Сурова, суровица,
„Дај, бабо, настрмица,
„Да натучем бакрдица.“

Браничари иду напред и кад уђу у кућу, ђарају ватру и говоре оно исто, што и полазник на Божић.

Digitized by Google

Сваки тражи од домаћина и домаћице, што му је одређено. Сваки оставља по један прутић и домаћица те прутиће забада у питу нарочито за то умешену, *кашанак*, и то је за здравље деце. Ако је ко у кући болестан, василичари га ударају прутићима, да би оздравио. Василичари певају:

„Трака, трака Василица
„Дај ми бабо сланиница,
„Да нараним дечина-ва,
„Да им расте мешина-ва.“

Пре је био обичај, да се иде и по другим селима, али је то сад престало. Кад обиђу село скупе се и поделе новац, од кога браничари највише добију. Остало даду једној жени, да им спреми ручак и вечеру и ту се заједнички веселе.

Понегде се у овом крају василички обичаји друкчије врше, што вреди напоменути.

Домаћица меси *Свети Хлеб*, питар и поскуре. Питар и поскуре носи у цркву и дели, а Св. Хлеб свештеник ломи код куће, као и о Слави. Домаћица прими исечени Св. Хлеб у сито, свештеник благослови и настаје гозба и весеље, младићи направе китке од прућа, иду по кућама, ударају свако чељаде том китком и певају песме које сам већ поменуо. Младићи се часте и сваки остави у кући по једну гранчицу од своје китке. Домаћица направи у хлебу, кашанику, круг од тих прутића и то представља трло. У кашанику има стара пара и онај, који је нађе, сматрају га да је срећан. Ту пару чавају и на Ђурђев дан је вежу на *бутило*, стап, да би стока била млечна и здрава. У очи Нове Године метну препуљу на ватру и у њу пшенична зрна. Зрна намењују: Богу, Слави, домаћину, домаћици и т. д., а за стоку намене пуну шаку. Чија зрна набубре и мрдају, тај ће доносити срећу преко године. Из сваке куће иду по две жене на извор за воду, носећи: киту босиљка, по један хлеб и запаљену главњу. Главњу бацају у воду, да жито не би било главничаво; једна жена узима три пута по залогај од хлеба, а друга је пита: „Ко је?“ — „Свети Василије, прва Литурђија“, одговара она. С донесеном водом меси

Digitized by Google

се кашаник. Зрна, која су намењивана у црепуљи, остављају се и дају стоци на Ђурђев дан, да би стока била здрава.

Богојављењем се свршавају Божићни празници и тада се веселе девојке. У очи Богојављења свака девојка спреми по нешто и искупе се на одређено место. Ако је село мало, из целога села, а ако је веће, из појединих махала. На одређеном месту саме готове и заједно вечерају. После вечере: певају, играју и веселе се до касно доба ноћи. Обично певају:

„Само моме, ори, цвеће брало,
„Цвеће берат, ори, китка редит,
„Сама китка, ори, проговара:
„Не давај ме, ори, на јунаци,
„Јунаци ме, ори, лошо носе,
„В'з'д'н, в'зд'н, ори, по силафи.
„Не давај ме, ори, на невести,
„Невесте ме, ори, лошо носе
„В'зд'н, в'зд'н, ори, по гомри-ве,
„Већ давај ме, ори, по моми-ве,
„Моми-те ме, лудо, лепо носе,
„В'зд'н, в'зд'н по школки-ве,
„А на вечер ме туривају
„Во златна чаша со водица.“ —

Покладе часнога поста се пропраћају разним обичајима. Ове се покладе називају *Прачка*, а то значи, да се тада праштају увреде, да би душа била мало мирнија за дочек Христова Воскресења. Младеж се весели, а озбиљнији иду један другом и праштају се. Обично иде прво млађи старијему. Главно праштање бива о Сирним покладама. О сирним, белим, покладама једе се само бели смок и смиреније се живи. Сваки је дан нечему намењен. Понедељак се зове пасји и празнује се због уједа бесна пса; уторник, да не би ко у поридици био хром; среда због краста, „бруке“, „благе бруке“, и зове се Блажена Среда. Четвртак, да не би било глухоће у породици; петак зашто и среда и зове се Благи Петак, и субота, да би стока била здрава и имала млека. После вечере вежу јајце и обесе на сред куће. Сва се

Digitized by Google

чељад скупе и хватају јајце устима. Ко јајце ухвати, одмах га поједе, а конац се запали и брзо броји; колико се изброји, толико ће година живети онај, који је јаје ухватио. Сва чељад једу белога лука и намажу се њиме, верујући, да се тиме одгоне вештице. По неким местима један другом иду на вечеру и праштају се и то прво са свештеником. —

Ђурђев дан је велики хришћански празник, али га је српски народ тако оденуо лепим обичајима, да је тако рећи постао српски светац; њега је Српска Поезија окитила херојским делима српских предака; кроз Ђурђевске обичаје понајлепше је мухамеданско становништво очувало своје српско порекло.

И хришћанско и мухамеданско становништво празнује овај презник. Пушке се почну бацати у очи Ђурђева дана и то траје до сутра у вече. Од стране власти предузимане су најстрожије мере, да се пуцање спречи, али то није помогло. Мухамеданци врше исте обичаје, које и хришћани, сем црквених обреда. Пре Ђурђева дана нико не сме заклати: јагње, јаре и теле.

У очи Ђурђева дана младеж иде по шуми и бере разно биље и узимају воде испод воденице. Водом се умивају на Ђурђев дан, а цвећем се ките и оките све зграде. Девојке, пре сунца, иду по пољу и умивају се росом, а жене носе децу и љуљају их на дрену, говорећи: „Као што је тврд и весел овај дрен, тако и ти да ми будеш здраво и весело.“ Одраслији се купају у реци, а деца се само умивају. Деци се дају црвена ускршња јаја. Састављају бео и црвен конац, усучу, па вежу стару пару и парче тикве. То деца носе о врату до Спасова дана. Домаћин, рано, избаци неколико пушака у башти да кртица не би преко године кварила усеве.

Свака кућа меси: Свети Хлеб, питар и проскуре. Питар и проскуре носе се у цркву и деле, а Свети Хлеб свештеник сече, као и о Слави и Новој Години.

На Ђурђев дан носи се свуда литија. У последње време нека су места то изобичајила и мухамеданцима је то криво и рачунају, да им због тога иде на горе, те непрестано опомињу хришћане, да опет носе. То се чини ради беријета.

Digitized by Google

Ђурђев дан је весели и јуначки празник, те тада певају нарочите песме. Ево такве једне песме:

„Извор вода извираше, моме ле, мори Биљано,
„Мало моме наливаше, моме ле, мори Биљано,
„Со огледало се огледаше, моме ле, мори Биљано,
„Како су бело и црвено, моме ле, мори Биљано,
„Уште да бих црнооко, моме ле, мори Биљано,
„Ђа си земах царево синче, моме ле, мори Биљано,
„Царево синче азнатарче, моме ле, мори Биљано.
„Сво ноћ седит, паре бројит, моме ле, Биљано момо убава.“

Свадбени су обичаји врло сложени. Свадбе бивају у дане, кад то црква допушта; али по многим местима бивају у одређене дане, по договору сељана. Та је измена дошла због послова, јер сточари и гурбетари се само један пут преко године код куће састају. Тај је дан у селу Галичнику Петров дан. Ја сам тога дана био у Галичнику, те ћу пропратити свадбене обичаје, који су ту најбоље сачувани, а, мање-више се подударају с обичајима целога овога краја. Свадбени обичаји по варошима су знатно измењени, јер имају источњачке и модерне примесе.

Момку се не гледају ни године ни лепота и женидба и удаја је искључиво право родитеља или старијих. Народ то лепо вели у песми:

„Немој, мајко, за Вељка не дај ме,
„Вељко има сто педесет години,
„Вељко љуби три моми Дервенски,
„Њи ће љубит, мене ће загубит.
„Мајка си го Стојне-во не почу,
„Него си го даде бело Стојне за Вељка.“

По варошима се више пази на лепоту и богаство девојке, а по селима на породицу и здравље:

„Пари-ве, лудо, брго се јадит,
„Рубава, лудо, брго се кидат,
„Севдах, лудо, траје до века“, — вели народ у својој песми. По варошима се удају младе девојке. Од 13 година девојка је већ на удају!... По селима бива

Digitized by Google

чешће обрнуто. Жене се млади момци. Врло је ретко одбегавање девојака. Удају се и жене у своме месту или из најближе околине. У Галичнику до пре неколико година није било ни једне жене са стране, и да се узму из другога племена: Мијак од Брсјака или обрнуто, до сад није било случаја. По варошима у неколико бива, али се по селима не познају момак и девојка, ако нису имали прилике, да се виде и састану као деца.

Да би девојка дознала свога младожењу, сваке нове среде (новине) обзине први залогај за вечером и кад пође спавати говори: „Који ми је реченица, нека дође овај вечер да јадимо заједно овај хлеб“, — верујући да ће га одмах уснити. У очи 40 мученика иде девојка на оближњи поток и прекрочи два дрвета; на једној страни проспе шаку овса и говори: „Кој ми је реченица, нека дође, да пређемо заједно преку овај мост и да пожњемо овас“, — па верује да ће и после тога снити свога будућега.

Велики су трошкови и с једне и с друге стране. Нико се не усуђује женити се и удавати ко те трошкове не може поднети, јер би био изложен подсмеху. По варошима су девојчице слободне до дванаесте године, и већином иду у школу, а после тога времена су затворене у родитељској кући, спремају дарове и чекају младожењу; њу често обележе, док је још слободна, али се то не казује. По селима се девојчице слободно крећу по пољу до 14 година, а после тога се рачуна у девојке и не општи с момцима. У колу играју момци за себе, а девојке за себе. Много се полаже: на стидљивост, вредноћу и скромност девојке, и кад има те особине, отимају се, ко ће пре везати пријатељство с њеном породицом.

Кретање жена је много слободније по селима, него по варошима. То долази отуда, што су варошани гледали, да подесе свој живот према турскоме, где се жена сматра као телесно задовољство, а не пријатељ, друг и сапутник живота!... На против по селима, жена рукводи целу кућу, ако домаћин није код куће и нема старије мушке главе. Жене раде све пољске послове, па чак и косе.

Арнаутске и мухамеданске жене такође се слободније крећу по селима. Али, и ако Арнаути ретко иду у пе-

Digitized by Google

чалбу, Арнаутке врше све домаће послове, јер су Арнаути вечито под оружјем. Није реткост видети Арнаутку, да на леђима носи 40 ока, а њен муж иде пред њом с мартинком и револвером!...

После ово неколико општих напомена прелазим на свадбене обичаје села Галичника.

Као што сам напоменуо ретка је мушка глава изнад 10 година, која остаје преко целе године у селу. Сви иду у печалбу, или се баве по планинама код стоке. Пред Петров дан дођу сви кући и великом већином остају до јесењега Св. Јована. На сам се Петров дан жени и удаје, а прошевине бивају од Петрова дана до Св. Јована, кад сваки одлази на свој посао. Испрошене девојке остају за идући Петров дан, или, по договору, и даље. Пошто се изберу пријатељи, младожењини старији пошљу девојчиној кући *стројнике*, који питају старије: хоће ли дати девојку? Ако девојчини родитељи, или старији, пристану, стројници се враћају младожењиној кући и то се објављује пуцњавом из пушака. Стројници дају као обележје киту босиљка, која је искићена разним парама, а девојка даје дарове. Ако девојчини старији не би пристали, то се чува у тајности, јер, кад би се рашчуло, била би велика срамота за кућу и момка. Чим се објави из пушака, младожења купи два парчета живога сребра: једно пошље девојци, да га зашије у појас и да га чува до венчања, а он с другим парчетом то исто уради. На глас пушака долазе пријатељи и познаници, да честитају; целога је дана постављена трпеза и весели се. После тога иду од момкове стране, уговоре свадбу и спремају, што им је потребно. Преко године се често иде девојчиној кући, носе се разне понуде, што се зове *муштулук*.

Пред свадбу настаје тако звано *чување девојке*. Затворе девојку у клет и к њој непрестано долазе девојке из села и певају разне песме. Тада месе хлеб, који се зове *Свађа* или *илетеница*. Ако млада жели да има мушко дете, узимају дечка, који има и оца и мајку, да просеје брашно и замеси Свађу *жалом* од јарма. Свађа се меси и код момка. На један крај жала вежу киту босиљка, а код младожење мећу и прстен. Те хлебове мењају пријатељи, кад се дође по девојку.

Digitized by Google

Чување девојке пре је трајало по три недеље, а сад је сведено на 2—3 дана. У очи свадбе од младожењине стране иду најлепше младе, које су обучене у најсвечаније рухо и искићене удавачиним накитом, и с окићеном плоском (картом) вина нуде на вечеру код младожење. И то се зове *Сваћа*. Кад се смркне, млада иде са два суда на извор с девојкама и сватовима и захвати воде. Девојке певају разне песме, а сваки сват има запаљену лучеву буктињу. Прво иду мушки, па женске. Тада је цело село осветљено и разлеже се од песме, јер има најмање 30 свадаба. Млада се умије водом, коју је донела и седи у клету до сутра. Сутрадан млада изађе из клета и потпуно обучена стоји у углу једне собе. Трпезе су одвојене за мушке и женске. Сваки гост приђе млади, посматра је, а она смирено стоји и свакога целива у руку. То траје до после подне, кад бива венчање. Код свакога младожење стоји целе недеље истакнута застава. Заставе раде домаће терзије и с различним су фигурама и украсима. Пред полазак у цркву сватови пред младожењином кућом појашу коње и изјашу ван села. Младожењу обрије један од девера, који има живе родитеље и он увек иде са сватовима. Напред иде најличнији сват и он носи заставу. Младожења се познаје по беломе пешкиру преко рамена. Главно је кум и стари сват, а девера може бити и више; обично се узимају за девере рођаци, који нису жењени. Кад се сватови враћају кући, један међу њима, који има најбољега коња, трчи младиној кући и јавља јој, да сватови иду. *Гласник* даде млади плоску вина, а она њему плоску вина и плећку меса. Гласник се врати сватовима и заједно с њима дође. Кад сватови дођу младиној кући зауставе коње пред клетом. Тада изведу младу из клета, те с млидожењом промени јабуку. Млада се врати у клет. а младожења послужује вином: кума, старог свата, таста и тако редом. С младожењом се шале и гледају, да га збуне. Пошто све послужи, младожењин отац остаје код пријатеља, а остали сватови иду младожењиној кући. На овој гозби пријатељи мењају сваћу. Прво младожењин отац да пријатељу: сваћу, један хлеб, плоску вина и једну рибу, а млади: накит и обућу. Све се то заједно метне на трпезу, па се једно по једно даје и за свако се траже паре. При-

Digitized by Google

датељ прима и даје паре, али го исто прими натраг, кад од своје стране даје свачу и дарове. Та гозба траје док год не дођу младожењини сватови. Кад се сватови искупе, сви стоје на коњима и чекају док се млада не изведе. Младу девојке облаче у клету. Тада јој метну на седиште клупче неке преће, али да она то не види, па ако на клупче седне, верују да ће имати прво мушко дете. Кад млада буде готова, најстарији девер улази у клет и свакој девојци да по нешто да би му дале младу. Младу изводи најстарији девер и њен брат или ко старији. Други девери држе младина коња, кад млада узјаше на коња, сви јој укућани редом прилазе и она свакога пољуби у руку. Млада је у најсвечанијем руху, и преко главе јој је првен превес да ништа не види. Непрестано је држе девери и њени рођаци. Иде се право у цркву на венчање. Прво иду људи, па млада и остали женски свет. Ако млада жели, да јој деца личе на младожењу, она се обрне његовој кући и три пута се поклони, а, ако жели, да личе на њену родбину, она се поклони три пута својој кући, враћајући се из цркве. За колико година жели да нема деце толико метне престиру под појас и не вади их до цркве: или прогута толико семена од босиљка. Ако жели да има одређен број деце, она кад уђе у цркву сагне се и завеже толико пута врвце на чарапи, колико жели да има деце. Кад сватови улазе у цркву, стари сват направи капију од младе, младожење и девера и свакога свата удара сировим процепом, док не каже колико деце жели млади и младожења. Кад се излази из цркве, млада се три пута поклони источним вратима.

Из цркве се иде право младожењиној кући. Кад дођу пред кућу, скину младу и уводе је преко застртога сукна или шареница до огњишта куће. Прво ударе младином главом три пута о вериге и дуварове куће, затим је одведу мешарци — наћвама, да сеје брашно. После тога млада стоји на сред куће с плоском вина или ракије: сваки гост приђе млади, она га пољуби у руку и послужи, затим честита младожењином оцу: „честита ви сна!“ — Гости одлазе за постављену трпезу и веселе се целу ноћ.

Digitized by Google

Девери рођаци сведу младу и младожењу у клет. То гости осете, јер гађају орасима врата и лупају. Сутрадан млада иде на воду са два суда, али рано, а младожењин отац позива на гозбу, која се зове *поклонари*, јер сваки гост доноси по неки поклон. Ово је најбогатија гозба. Кад се гости разилазе, млада стане код врата с једном девојком и полива гостима на руке, а домаћин стане код врата и здрави се. Сваки да млади и домаћину што милује. Гозбе се продужавају и трећега дана, али само за рођаке и пријатеље, и тиме се свадба завршава.

Млада је прве године најмлађи члан у кући и дужна је свакога послужити. Прве две године спава у клету, што је често убитачно, јер је клет мрачан и влажан.

Свака кућа која узима девојку, мора имати свираче. Свирачи су дебарски цигани, а плаћа им се по одлуци села. Цигани се ангажују за идућу годину, те се надмећу, ко ће боље свирати. Обично се плаћа преко 200 гроша, али су дужни непрекидно свирати, догод свадба траје. Ако цигани дознаду, да им је село одредило мало, они не долазе у село, него застану према селу и воде преговоре. Велика би срамота била за онога, који не би имао свираче, па би му чак и девојку одрекли, те је то циганима добро дошло, и они се поштено наплаћују.

Пре су за све време свадбе пуцале пушке, али је то сад село забранило због рђавих случајева.

За сваки главнији моменат имају нарочите песме, те ћу главније редом навести:

а) Кад се девојка испроси:

„Кој ти фрли во скут прстен тај, Илино девојко?
„Ја не видох, ја не фатих, ни назад го вратих,
„Татко било на мејана, татко го зело;
„Пило, пило, ром, ракија, да би га отрула!
„Кој ти фрли во скут прстен тај, Илино девојко?
„Ја не видох, ја не фатих, ни назад го вратих,
„Мајка била на мејана, тамо је го дале;
„Пила, пила, шећер кафе, шећер је било!
„Било брате на мејана, тамо го зело,
„Пило, пило рујно вино, па се опило.“

Digitized by Google

б) Кад чувају девојку:

„Ран босиљак, бел босиљак, ран гора венет,
„Де појдите, питајте го, зашто венет?
„Да не венет, да не венет за вино црвено,
„Да не венет, да не венет за љута ракија?
„Ми венет, ми венет за студена вода,
„Ми венет, ми венет за убава мома.“

Или:

„Коме си вера продало, мори девојко?
„Сум ја продала, лудо, јунаку,
„За једна гранка орији,
„И тије беше шупљиви.“

в) Кад носе свађу:

„Само је вило радо чинило,
„Сина женило, ћерка момило,
„Не довејало бела шеница.
„Брго, побрго по сви ратаји.“

г) Кад сватови долазе младиној кући:

„Бегај, бегај, Ружице ле девојко,
„Ете ловци, ће ми те уловит.
„Не може, лудо, да ме уловит,
„Ћа се скрија во мајкини пазуви.“

д) Кад изводе девојку:

„Опрости се, ћерко мила,
„От твој ти мили татко;
„Опрости се ћерко мила
„От твоји ти мили браћа;
„Опрости се, ћерко мила,
„От твоја мила родина.“

ђ) Кад младу уводе у кућу:

„Добро ти вече, свекрво мори,
„Да л' си готвила вечера?
„Готовила су готвила:
„Варено зеље штирено,
„Со секира-ва дробено
„Во копанка турено.“ и т.д.

Digitized by Google

У песмама младожењини сватови исмевају девојку, а девојчини момка и то често врло оштро. —

Кумство, пријатељство и побратимство цене се више, него крвно сродство. Поред лепога породичнога живота и богаства израза у народној поезији за породичне односе, народна је поезија духовито уплела и духовно сродство:

„Уловило риба шестокрила,
„Ја здробило со сребрене ноже,
„Ја турило во сребрени сан,
„Ја ставило пред чеснога кума.“
„Ручај, поручај, Като посестримо,
„Што да ти куписи?“ — „Побратими, убави бегови.“ — „Побратими, моји верни други.“ — Кад неком неко умре, па му се изјави сажаљење, увек каже: „Нека су ни живи пријатељи.“ — Ако му се честита радост, он одговара: „Со пријатељи да Бог да.“ О крштењу и венчању млада прво даје куму и куми дарове, прво се поклони, пољуби у руку, у оба образа и у чело, па им да дарове; пошто да дарове, опет их редом ижљуби и натрашке се од њих одмакне. Остале љуби само у руку и даје дарове.

Поред празновања општих хришћанских празника народ има и своје месне празнике. Тако су: Св. Харалампије, Св. Власије, Мартовске Суботе, Сухи Четврци (од Великог Четвртка до Спасова дана), Горешници (15—17 јула), Вучки празници (од 12—18 новем.), а по неким местима и чисто грчке празнике, као што је Балаклија, у спомен освојења Цариграда и т. д.

Народни живот и обичаји показују потпуно јединство с осталим српским крајевима.

VI

Занимање

И ако сам узгред нешто напомињао, ипак ћу у засебном одељку проговорити о народном занимању у овом крају.

Digitized by Google

Народ се занима: земљорадњом, сточарством, занатима, трговином и разноврсним пословима у печалби. Природа је обдарила овај крај са свима удобностима за живот; народ је: бистар, вредан и необично штедљив; али због личне и имовне несигурности, рђаве управе, рђавих путова и жуђе за богаством, народа је све мање. Села нарочито хришћанска нагло опадају. Народ од зулума бега у вароши, и нагомилава пуку сиротињу, или се исељава у друге земље.

Народ без велике муке не напушта своје огњиште. Мислим, да нигде нису јаче везана народна осећања за завичај, као у овим крајевима. У иностранству има врло велигих богаташа, али са својим завичајем никад не прекидају везе. Има богаташа који живе у своме завичају и боре се са свима незгодама, а у иностранство иду с времена на време те прикупљају приходе, па се опет враћају; има их, који су се под старост вратили у свој завичај, али обично као хаџије, и умрли. Врло су ретки печалари, који бар један пут не долазе преко године кући. Има породица, које се годинама боре с насилницима и не напуштају своје огњиште до последње капи крви. Ове су појаве за мене биле врло загонетне; не знам да ли је правилно, да им је узрок ово: народ је побожан, а овде су велике старе задужбине, за које су тесно везана народна осећања; народ је сачувао чист домаћи живот и обичаје, те му се тешко с тиме растати и примити новачење, чиме је обилан страни свет; што имају своје земље и дају мале дације и напослетку нада, да ће скоро бити ослобођени.

Гурбетари се влачају заједно, који су из једнога краја. Многи пролази су тако опасни, да плаћају главама, или их прати читава војска, коју они морају платити!... Чак је било и тога да су гурбетаре убијали и пљачкали сами стражари. Таква су места Демир Капија, Качаник (пре железнице), Бистра, Шара и т. д. Ни данас није никаква реткост, да разбојници опљачкају гурбетаре, те они дођу својим кућама без и једне аспре. Али се све то сноси из превелике љубави према своме завичају!...

Трговина је све безначајнија. Она се своди само на подмиривање домаћих потреба. Док шарски пашњаци

Digitized by Google

нису опустили, знатан је био извоз сточне производње: оваца, вуне, смока, кожа и т. д. Пре 25 година је постојао нарочити поротни суд за шарско сточарство, који је решавао само трговачке послове, али свега тога данас нема. Сад на Шару нема прави бачила, него су само овчари, који у врло малој количичини извозе: шарски сир, коже и смок. У Гори (северо-западни крај Шара) било је пре 25 година по 200.000 оваца, а данас нема ни једнога бачила, те су Горани растурени по свету као бозаџије, алваџије и т. д. Још једино има бачила у Горњој Реци и на Бистри, али и ту нагло пропадају, јер је све већа несигурност и веће државне дацује, а извоза нема готово никаква.

Заната има и по селима и по варошима. По селима су највише терзије. По варошима су најглавнији ови занати: пушкарски, кујунџијски, терзијски, ковачки, мутавџијски, казанџијски, седларски, коларски, папуџијски, грнчарски и т. д. По тржиштима су занати груписани. Сеоско је одело већином домаћа израђевина.

У гурбету се баве разноврсним пословима. Има: дунђерâ, зидарâ, пекарâ, млекарâ, бозаџијâ, салебџијâ, баштованâ, трговацâ, простих радникâ и т. д. По планинским местима код куће остају жене, девојке, мушка деца испод 10 година, поп, учитељ, изнемогли старци и домаће терзије, које не рачунају у људе. По неким местима долазе кућама, чим престане зарада, а кад буде посла одмах одлазе на посао. У Галичнику сви долазе пред Петров дан, кад је сеоска слава и кад настаје женидба и удадба. То траје до 14. октобра, а после се разилазе сваки на свој посао. Децу од 10—14 година дају да служе, док не науче потребни језик, обично турски и то се зове: *дати* (главити) *дете „на кадана.“* Док су код куће лепо су обучени и проводе се. Пуких сиромаха нема, и не може се наћи слуга у месту. Кад су на страни раде све послове и живе необично штедљиво.

Кад гурбетари полазе, врши се читава свечаност. Напуни се онолико судова водом, колико гурбетарâ полази, и на сваки се суд метне пара. Кад гурбетар излази из куће, претури суд с водом, али гледа, да пара падне на ону страну на коју и вода, верујући, да ће му паре тећи као вода. То се зове *срећна пара* (угур-пара) и

Digitized by Google

носи је гурбетар уза се. Ако гурбетар први пут полази на гурбет, он прескочи суд с водом и дењак запаљене сламе, верујући, да му неће удити ни вода ни ватра. Тада обично пуцају пушке и веселе се, али иначе жали свој за својим. По неким местима праве колибе од сламе, па кад гурбетари долазе, пале их.

Пољопривреда се ради примитивним оруђима, али и поред тога има доста лепо обрађене земље, само где је слободно. Врло су вешти сточари, те су за то и најбољи млекари из ових крајева. — Дебарски зидари предузимају најфиније камене грађевине: цркве, џамије, арнаутске куле и т. д. У томе су највештији тако звани *Ульби*, на утоку Радике у Дрим. Дебрани су такође чувени иконописци и дрворесци. Кад људи нису код куће, жене врше све домаће послове. По планинским местима, пошто нема пољских радова и стока се не држи код кућа, жене највећи део времена потроше на израду мушкога и женскога одела. Најфиније везове израђују домаће терзије.

Као што сам напоменуо, сточарство је било најважнији део привреде у овом крају, те ћу се мало више задржати на *бачијању*.

Бачила трају од 15. маја до краја августа. Држе их богате ћехаје или удружени овчари. На једноме бачилу може бити 300—10.000 оваца. Од персонала су: *пара-ћехаја* (главни економ), *бач*, *фигур* и на сваких 300 оваца по један *чобанин*. До 15. маја изађу све овце на планину. После 15 дана се свака овца помузе у један суд, који се зове *мерица*, па ако не да тај суд млека, одлучује се у јаловице. Ако овце нису једнога ћехаје, него су удружене, избележе се знаковима и сваки подноси штету и прима добит сразмерно броју оваца. Овчари могу дати своје овце на *ругу* (под закуп), те ћехаја плаћа сопственику одређену суму, а његов је сав приход од овце. Ако ћехаје немају својих планина, они закупе лепша места на планини од села или приватних на једну или више година. Даље, свако бачило плаћа чуваре, који се зову *дерудеције*. То су највећи разбојници од јаких арнаутских племена: Гриканаца, Малисораца, Ђидинаца, Љумана, Лузунаца, Лураца, и т. д. Та се племена укрштају на Бистри и боре се о превласт,

Digitized by Google

па најјаче чини највећа зла. Ћехаје тим разбојницима плаћају, да их не би пљачкали и да би их чували од других зликоваца. Дерудеџијама се плаћа одсечно или од свакога брава 2 гроша годишње. То је права напаст за овако велику привредну грану овога краја. Дерудеџије не само да не осигуравају имовину, него се и сами удружују с лоповима противу свога газде!... Поред ове напасти и државне су дације велике, те бачила нагло пропадају. Власти би могле спречити разбојништво, али неће, јер Арнауте сматрају најпогоднијим за сузбијање и утамањивање хришћана. То потпомаже врло велики број турских политичара, нарочито у Старој Србији, где се боје Србије и Црне Горе.

Бачило се састоји: из једне колибе од набоја покривене сламом, или просто једне купе од буса, велике зидане пећи, котара за овце, који с једне стране има зид с отворима, где седе чобани и музу овце и потребног алата за прераду млека. Отвора има колико има чобана, и покривени су сламом, да не би падала киша. Само један нагони овце на мужу и тај се зове *нотарџија*. Чобани су подељени на двоје: једни терају овце на пашу, а једни остају на бачилу, и то тако, да се сваке муже мењају, али сви музу овце. Овце се музу два пута дневно: у јутру и на подне. Музу у ведро и одмах се млеко сипа у каце. Пара-ћехаја надгледа радове и води рачун, бач прерађује млеко, а фигур му помаже. Бач мора бити снажан, јер је посао врло тежак.

Кад се млеко измузе и сипа у каце, у сваку кацу метну по мало вруће воде и сириште. То се млеко непрестано меша, да се не би, веле, везало масло и сир. Гушћи део се одваја и меће на цедила разне величине 20, 30, 40 и 50 ока; то се меће на *одар* — чардак, где се суши, па се после товари и носи на продају. То је тако звани *шарски сир* и познат је на страним пијацама. Ређи део, што је остао у кацама, проспе се у *бутин*, а то су закопане каце у земљи. За 10 дана свакога се дана сипа по мало млека, или како они веле: *потхрањује се*. Кад се каце напуне и направи солидна густина буђка се нарочатом справом, док се не одвоји масло. То је непретопљено масло, а у бутинима остаје сурутка коју зову: *блага сурутка*. Ту сурутку преруче у каце,

Digitized by Google

које су близу пећи. У пећи се меће велико камење, које се у ватри не растапа (кварц, који се налази по нарочитим планинским местима). Кад се камење добро усија, меће се у каце с благом сурутком, у коме се прроцесу одваја један густ део, који се зове *урда*. Урда је врло сухопарна и једе је само сиротиња. Урда се цеди у обешеним врећама, па кад се исцеди, меће се у нарочите судове и продаје. Док се урда не посоли, зове се *блага урда*. После урде се сурутка просипа или даје псима. Ћехајиним се псима даје блага сурутка, како би се видело, да је заиста господар!...

Особље уз обичне мрсне дане једе смок, а о великим празницима једе и месо; средом петком и уз пост једе посно. Храну даје ћехаја и готови се на бачилу, а кад се путује, носе је на магарадима и коњима.

Од 15. маја до 20. августа бачијање се сврши. Од 20. августа до 29. овце се музу, али је то за домаћу потребу. Ако је у бачилу задругарâ, за то се време види рачун и подели штета и добит. У исто се време погађају и отпуштају момци. После тога се смешају: овце, јагањци, јаловице и овнови. Тада бива и мркање оваца. После 29 августа се бачила растуре и овце крећу на југ ради зимовања. На зимовање иду у Јужну Македонију или Тесалију. Зимовници су на државним или приватним имањима. Један брав преко зиме кошта 15 до 20 гроша. Све овце из једнога краја путују заједно. Путују често по читав месец дана. Обично се одмарају на приватним имањима, чији притежалац приреди за персонал гозбу, јер му се имање гноји. Пало ми је у очи, да овце нису ни најмање угледне: вижљасте, а кратка репа, али, веле, да су млечне и да добро путују. Путују чак у Малу Азију. Стригу се два пута преко године: Од 1—15 августа и уз Велики Пост. Прва се зове стара вуна, а друга престрижна вуна. Ћехаје обично седе у своме селу и ретко обилазе бачила. Код њих је најбоље сачувана стара ношња, а као символ свога занимања носе штап, који је умањен *кљук*, којим чобани хватају овце.

Ћехаје су свуда најважнији људи у своме месту. О гозбама прво место заузимају свештеници, па ћехаје. Њих као такове и власт признаје, а и најодважнији су

Digitized by Google

људи у своме крају. Они су били први у свакоме народноме покрету.

Сточари имају своје нарочите празнике. Тако празнују од 12—18 новембра; жене не смеју ништа радити с вуном и морају затворити гребене, људи не смеју радити зупчастим оруђем и нико се не сме пресвлачити. То се зову *влчки иразници*. На 40 мученика ништа не сме врити на ватри, да стока не би била крастава. Ово се празнује код куће, а на бачилима се не празнује: „за дете и бачила нема празника“, веле они.

VII

Храна

Хришћани се много боље хране од Мухамеданацâ. Главна је храна хлеб (пшеничан, ражан и кукурузан), варива, бели смок и месо. Сточарска места набављају храну из Скопља и Тетова, а земљорадници сами обрађују. Пића су: ракија, вино, боза, кафа и салеп. Планинска места пију више ракије, а равничари више вина. Воће се пажљиво гаји, нарочито у тетовском и гостиварском крају. Где се шта налази и одакле се набавља види се из ових стихова:

„Част, понудих, посаках:
„Велешко вино црвено,
„Тиквешка љута ракија,
„Измирско суо гроздице,
„Прилепска бела погача,
„Охридска риба летница,
„Тетовска пресна јабока.

Три су главна оброка: ручак, од 8—9 часовâ, ужина око 12 часовâ и вечера око 7 часовâ. Или како се то помиње у народним песмама:

„Невестица рано будна,
„Рано ручак ће уготовит...“

*

Digitized by Google

„Ја не одох, мајко,
„Вељку со ужина,
„Горе на планина....“

*

„Стојанке море, душманке,
„Зашто не дојде синоћка,
„На таја слатка вечера,
„На таја риба пржена,
„На то јагње печено...“

За велике празнике, особито за славу и госте нарочито се спрема. То је чак раскошно, као што је то свуда код српскога народа. По планинским местима ракију пију и пре и после јела, а по равницама ракију, па вино. Врло пажљиво чувају пост, а тако исто среду и петак.

VIII

Ношња

Ношња се разликује на сеоску, варошку, мушку и женску. Даље у овоме крају могу се разликовати три типа: источно од Тетова, изворни део Вардара и Горња и доња Река. Има мањих знакова, по којима се разликује: млада, девојка, стара жена, младић и старац. Одело је богато и сачувало је највише старинскога, нарочито женско одело. Одело је домаћа израђевина, сем материјала за везове и тежих и раскошнијих ствари, што израђују сеоске и варошке терзије.

Мушки се шишају кратко, а по неким местима се подбријавају, као и Арнаути. У Тетовској Долини носе фесове или *арнаутске ћепе*, а у Дебарском и у изворном пределу Вардара носе тако звано *Дебарско ћепе*, а то је попут црногорске капе. У источном крају завијају још око главе и бео пешкир.

Рубље је од домаће израђевине и укусно и практично израђено. Старији људи носе доламе од белога сукна, које су до испод колена и извезене зеленим гајтанима. Долама је на коленима нарочито извезена и то се зве *колчаци*. Преко доламе се опасују црвеним поја-

Digitized by Google

сом. Испод доламе је *џемадан* без рукава, или *минтан* с рукавима; *чакшире* од белога сукна, које су опточене црним гајтанима (бечви). Млађи људи носе гуњче с полурукавима, који се зове *Зобанче*. Гуњче је црно, кратко и преко леђа напуштено, а често га ките и црним ресама. Народна је обућа: опанци с врвцима, врзаницама; *назовице* код женских различно везене, а код мушких *калчине* од сукна. Испод назовица и калчина су чарапе, које су дуже и извезене. Чарапе женске се зову *чораби*. По многим сеоским крајевима купују за женске опанке од ўчињене коже. У последње време у велико се носе и плитке ципеле. У источним крајевима носе се и тозлуци, који се везују подвезама — *дизгама*. —

У Дебарском Мухамеданци, с малим изузетком, носе као и Хришћани, а по источним крајевима носе арнаутско одело. Мухамеданке су са свим напустиле народну ношњу.

Женско одело је богато и раскошно, а тако исто и накит. Женско одело је врло тешко описати пером, па чак ни фотографија није у стању, да га представи. Везови су лепи, укусни, симетрични и њихова уметничка страна дала би пуно интереса и занимљивих мотива једном уметнику.

Ја ћу покушати да га опишем. Женске носе и по неколико доњих кошуља без икаквога украса. Преко доњих кошуља је велика кошуља. Задњи део је кошуље, од појаса, везен, а предњи до изнад колена. Попрсје — *предњице* — је везено и то што је могућно лепшим везом. Цели су рукави везени и одвајају се од кошуље. Рукави су окићени дугим црним киткама – *клекама*. — Попрсје се кити и старим новцима. *Минтан* с уским рукавима, који је спред везен. и израђују га домаће терзије. Минтан је с преда отворен, да би се видела везена кошуља. *Јелек* или *јелече*, који допире до под грло и везено је срмом, али тако, да се види по један део везене кошуље и минтана. Јелече је од кадифе и с обе стране су велика пуца-*истљице*. Из луксуза у Дебарском носе и по два таква јелечета. *Клашеник* је дугачак зубун од белога сукна и без рукава. Клашеник је врло раскошно извезен и везу га домаће терзије. *Зобан* је дугачка хаљина од белога сукна и с рукавима; врло је лепо извезен; пре

Digitized by Google

су га носиле младе, а сад га носе само старе жене. На доњој страни клашеника су везене фигуре у облику крста, а по прсима су *свитке* од свиле и срме. Често се међу и пуца, као год и на јелече. Место рукава има по једно дугачко парче од истога сукна, које је везено и то зову *пагкавице*. То није ништа друго, него измењено старо *зобанче*. У Гостиварском Крају, место зобанчета и клашеника, носе женске раскошно извезену доламу с рукавима, која је од различне материје, према имућности. У истом крају девојке носе доламу од белога сукна, да би се разлрковале од жена. — *Скутина*, *завијачка*, прегача, је лепо извезена. Обично је с ресама, а испод ње носе неколико простих, да би везена лепше стајала. Везене скутаче носе девојке и младе. У последње време почеле су употребљавати и куповне. Преко прегаче носи се и превијена свилена марама. *Нароквици* су везене на кадифи и носе се на рукама ради украса, као год и металне. — *Подбраник*, то је мало везено парче од кадифе и искићено разним парама; носи се око врата, али га је сад нестало. — *Сокај-саја* то је дугачко парче платна преко леђа, које допире докле и кошуља. Лепо је извезена и свуда опточена китками и накићена разним парама. У западним крајевима сокај је пропао, а заменила га је *главинка*, коју носе старије жене и која је само до струка. *Рукавци* су два лепо везена парчета од фине материје, који висе низ рамена и пришивени су за сају. — *Преврзок*, то су два четвртаста везена парчета, који висе нсз кукове. *Дарина* је везена марама, која је искићена парама и носи се преко главе; везови су обично у облику крста.

Накит је разноврсан и раскошан, као год и одело. Женске плету косу и везују око главе. На глави носе црвен фесић, који је искићен разним парама. Преко главе носе велику бојену мараму тако, да се накит види само спреда и са стране. Најлепши су *алтани*, златне паре, спреда. Преко дарпне је мрежа од синцирића с разним парама и то се зове *игла* или *трепетуља*. — *Ушници*, *уши*, минђуше су од разног метала и везани су гајтанима иза врата. — *Чапраг*, то је сребрн накићен котур, који девојке носе о дојкама. Девојке и жене носе златан или сребрн крст о врату, а тако исто и *низаљку* или

Digitized by Google

ђердан. Опасују се коланом, на коме су велике пафте и и сапињу се спреда. Испод пафта је велика *низаљка* од талира. На рукама носе различно прстење. —

Мушка деца носе *клашенче*, а то је дуга сукнена хаљина без рукава; женска деца носе *доламче*, а то је сукнена хаљина с рукавима. Старе и жалосне жене се нарочито накараде и преруше. Црнина је знак жалости.

IX

Народна Педагогика

По општим особинама нашега народа и у овим крајевима много се више полаже на мушку него на женску децу. Много женске деце сматра се као казна божја. У најновије време по варошима се почела обраћати пажња и на васпитање и образовање женске деце, али то по селима још није продрло. Народ схвата, да је мушко одређено, да се стара о кући и њеним намирницама, а женско, да је њему подчињено и да је везано за кућу. За то је за женско довољно, да је способно да буде мајка и да је поштено. Много се полаже на женску телесну лепоту, а на мушку памет.

Нероткиња у кући сматра се као проклето чељаде и њу нико не поштује. Она трпи највеће прекоре и то је највећи разлог за развод брака. Да би се нероткиња спасла те поруге, чини све: заветује се и чини поклоне цркви, прибегава врачбинама и разним празноверицама. Тако: једе жуманце од орлова јајета, носи крст, који је направљен од старих пара, које су скупљене од 40 кућа или 40 села, иде на разне изворе и тамо оставља знакове, купи по планини разно биље и то различно употребљава, провлачи се кроз стене, иде у цркву сваки дан и узима од свештеника нафору, оставља у олтару мараму, која стоји 40 дана, па је носле носи 40 дана у недрима, а после на глави и т. д. Тако исто сматрају, да је жена крива, ако се деца не одржавају, те жена чини све, као и у првоме случају: мењају кума, међу некрштено дете на раскрсницу и који први наиђе бива кум и т. д. Народ необично поштује жену, која роди много деце. Тако верују да ће она жена у рај, која роди 12 деце.

Digitized by Google

Из овога се види да Српски Народ и у овим крајевима цени свој пород изнад свега. Чим се момак и девојка обележе, почињу разноврсне врачбине за пород, о чему сам напоменуо, говорећи о свадбевим обичајима.

Трудну жену сви укућани пазе и чине јој услугу. На њу нарочито пазе старије жене, и она се мора строго придржавати обачајâ и празноверицâ. Истина и трудне жене послују, али се њима гледа кроз прсте и угађа се њиховим прохтевима. На неколико месеци пред пороћај нарочита се пажња обрати на породиљу: она не сме крпити и око разбоја радити, не сме оставити вретено с пређом нити што ненамотано јер верују да ће бити тежак пороћај. Ако опазе, да ће бити тежак пороћај, одмах парају, што је породиља шила и крпила. Ако је код трудне жене трбух испупчен, дете ће бити мушко, а ако је спљоштен, женско; ако пороћај пада на *Новину*, дете ће бити мушко, а, ако на *Уштап — ушкрб*, дете ће бити женско. Ако се рађају многа женска деца, последњем надену име Доста.

Од трудне жене се не сме крити никакво јело. Ако се неко јело не може наћи, које трудна жена тражи, верују, да ће побацити. Ако се нешто сакрије од трудне жене, верују, да то неће хтети јести дете. Ако би хтели, да то дете једе, морали би од тога украсти и силом дати детету. Трудна жена не сме ни од чега јести срце и бубреге, јер ће деца бити клињива — килава. Ако једе главу од рибе, деца ће говорити кроз нос. Ако се трудној жени прелази преко ногу, деца ће бити шантава. Ако трудна жена седи на прагу или кориту, дете ће бити грбаво или ће имати расечену горњу усну; ако удари ногом псето, дете ће бити рутаво; ако скупља иверје, дете ће бити краставо; ако види мртваца, родиће мртво дете; ако меси хлеб, не сме се сагињати и гледати у вршник — црепуљу, јер ће дете бити обешених образа и т. д. Све ово мора научити и знати млада и строго се по томе управљати.

Пред пороћај жена се склања од остале чељади. Ако је не би снашло изненада, она бира склоно место и то никоме не казује. Старије жене то пазе и одмах се нађу око породиље. Ако случајно дозна неко женско чељаде са стране, оно долази породиљи и прска је

Digitized by Google

водом из уста по лицу и грудима, а мушко шаље нешто од својих хаљина, да се породиља окади. Код породиље се увек налази једна старија искусна жена из куће или суседства. Ако је близу поток или река, породиља иде, ако може, и три путу пређе преко воде, спусти мало воде низ груди и леђа, напије се три пута воде, па се враћа кући. То чине ради лакшега порођаја. Породиља се расплете и распаше и не сме бити ништа на њој завезано. Породиља не сме битн ни с ким у завади. Бабица спреми: воштану свећу, чашу воде, у коју метне: крст, киту босиљка и разне траве. Воштана свећа стоји за случај смрти, а водом се кропи породиља и даје јој се да пије. Породиља се опаше мушком подвезом, која је била на хаџилуку и која је била 40 дана пред иконом Свете Богородице. Око породиље се још метне бела лука, да не би долазиле: *самовиле, јуди, навјаци* и т. д. Народ верује да ти зли духови постају од некрштене деце и највише нападају кућу, из које су та деца. Зли духови нападају породиљу и после порођаја до 40 дана, те се тада на породиљу највише пази. Зли духови подешавају познати глас и зову породиљу, те, ако се превари и одазове, верују да ће умрети. Зли духови се боје бабице, за то она породиљу никако не напушта, а, ако је за кратко време остави, она оставља код породиље неки знак. Кад породиљи погорша, бабица лупа у нешто, да породиља не би чула какав глас. Кад се породиља породи, вежу: око руку породиље, на врата, постељу и колевку црвене конце, верујући да то одбија зле духове. Ако се породиља мучи, воде је по кући и она кади целу кућу, дају јој воде из деснога мужевљева опанка и оперу три спољна прага, те јој дају ту воду да пије. Дечији пупак се везује црвеним концем, а маказе, с којим је сечен, мећу се у породиљину постељу и не дирају се за 9 дана, а тако се исто оставља и сикира. Сасушени пупак се оставља и крије, јер, ако је дете мушко, украшће га жене, које немају мушке деце.

Чим се дете роди, нарочито, ако је мушко, настаје гозба и весеље. Одмах се меси нарочити хлеб, који се зове *Крвај* и који једу жене, које долазе к породиљи. Сваки се залогај умочи у туцан шећер, да би дете било слатко и красноречиво. Комаде од крваја оставља по-

Digitized by Google

родиља и једе их кад нема млека. Свака жена, кад полази, опере прсте у чаши и та се вода даје породиљи да пије ради млека. Од те погаче нико не сме износити на поље да дете не би било распикуђа. За три дана породиљу не дирају, а четвртога је окупају и спремају нарочиту гозбу. Тада се меси кисео хлеб, који се зове *Богородичина Погача.* Кад се тај хлеб износи на трпезу, на њега се метне породиљин накит, да би сваки нешто приложио и те су паре детиње. Повијено дете ваљају, где је била трпеза, а после га метну пред врата и свака га жена прекорачи. Прво се чини, да би дете увек било сито, а друго, да дете не би патило од урока. Верују да је Св. Богородица присутна за време ове гозбе; а спрема се ради дечје среће. Свака жена донесе по нешто, као *повојницу* и од свачега се нуди породиљи. Судови се не враћају, док не дође нова повојница, а кад се износе, кропе се водицом. Жена, која има прање не сме доћи к породиљи, или чим се појави, мора казати: „Ја сам таква“, да дете не би добило оспе. Нарочита се гозба спрема за бабицу 8. јануара и тада јој породиља даје дарове.

Дете се не љуља за три дана и не меће му се кошуљица. Четвртога дана окупају дете, окропе кошуљицу водицом и обуку му је; у колевку мећу: злато, сребро, књигу, перо, хартију, да би дете било богато и волело науку. Кад се дете први пут заљуља бабица обично пева:

„Нани ми лули, Свети Јоване
„Ћа ми ти купим све убаво,
„Ћа ми ти купим лутки сребрени,
„Ћа ми ти купим ибришим повоји,
„Ћа ми ти купим калај пелени,
„Малу да спијеш многу да растеш,
„Да ми спијеш како јагње,
„Да се гојиш, како прасе.“

Породиља не излази за 40 дана и не сме никад остати без светлости ни она ни дете, да их не би напали зли духови. За то време не сме ићи по кући без запаљене воштане свеће и не сме гледати звезде, јер ће одмах умрети. Дете прво задоји друга жена и то после

Digitized by Google

24 часа. Гледа се да је жена доброћудна, да би и дете такво било. Дојиљи метну сито на главу, а у крило: паре, књигу, хартију и т. д., да би дете било богато и паметно. Ако дете први пут задоји левом сисом, биће левак.

Ако је дете здраво, крсте га после недељу дана. Дете се обично крсти у цркви и даје му се име по празнику. Кад се враћају из цркве, сам кум уноси дете у кућу и предаје га мајци, а она њему дарове. Тада кум говори: Даде ми Јеврејче, дајем ти Ристанче", и казује име детету. Сваки гост да по нешто детету, говорећи: „На ти да си купиш с'н и здравље." Ко крсти 100 деце иде у рај, а, ако неко дете не буде чврсто у вери, кумов је грех. После крштења дете се за три дана не купа.

После крштења бива велика гозба и обично се позивају: кум, свештеник, рођаци и пријатељи. Сваки прилаже но нешто у суд с вином и то је за дете. Најстарији наздравља детету: „Да је живо, што не је сабрало; да су му живи родитељи и кум и да му је име вечно; да му је жива родбина, од неба да му тече, од земље да му ниче; на свадби да му се збирамо, и кој нема таква радост, Господ да му даде!" —

Породиља да дарове прво куму, па осталим редом. Сваки гост доноси понуде, сем попа. После крштења дете купа кума и бабица. У воду мећу пару и пачије перо, да би дете било богато и добар пливач. У тој се води пере детиња кошуља, па се просипа уз живо дрво или у текућу воду.

Пазе много на породиљу, да сачува млеко. Тако, кад гости долазе, они се с породиљом здраве, а кад одлазе не, да не би отишло млеко; пази се да не кане млеко на ватру, јер ће одмах пресушити; ако негде кане кап млека, бацају је у текућу воду, ако млеко пресуши, мећу један крај пешкира у текућу воду, а други породиља сиса, верујући, да ће јој млеко доћи; породиља: једе јабуке које два пута рађају, крваја који је печен у новој пећи, црна лука, који пренећи у текућој води. иде у цркву и тражи грожђе с гроба Св. Симеуна и т. д,

Децу пажљиво чувају за једну годину: „Држи го једну годину, да го не држиш три", веле они. После се

Digitized by Google

деца слабије пазе и верују, да ће му бити, што му буде Господ одредио, па ма како га чували.

Кад дете први пут прохода, даду му у руке дренов штап и говоре: „Пушти леска, фати дренка.“ Тада се спрема норочита гозба за децу. Месе погачу, коју зову *престануљком* и питу. Пази се да деца не падају, кад иду на ту гозбу, јер ће њихов друг падати преко године. На погачу се меће: пара, књига, накит, крст, и комад пите, па се пусти дете, да узме шта хоће, па, ако узме књигу, биће учитељ, ако узме крст, биће свештеник, ако узме пару, биће трговац, ако узме питу, биће ратар, ако узме накит, биће златар.

Кад дете први пут проговори, узимају га родитељи за палац и говоре: „Хајде да вечерамо“, после за кажипрст и веле: „Нема шта“, велики: „Шта је дал Бог“, домали: „Ће крадемо“, мали: „Ће да кажем“, и на послетку сви прсти говоре: „Млчи, чупче наказанче и теби ће да ти дамо.“ Ово је више шала, него какво врачање.

До краја друге године о детету се стара мајка, а после цела породица или редуша за време радних дана, а понајчешће старице и старци, који су изнемогли за други посао. У инокосним кућама децу носе и по пољским радовима. Млада проклиње своје родитеље, што је дадоше у породицу где мора ићи с дететом на рад.

„Боса да ходиш на жетва,
„На глави ручак да носиш
„И мушко дете на роци,“

Разборити старци и бабе имају врло великога утицаја на развијање деце. Код већине сељачких породица деца до 7 година постају врло разборита и имају доста срећене представе и појмове. Она се за то време навикну на примеран ред, јер: једу, спавају и устају у одређено време. Према узрасту им се одређује и посао, те се деца рано навикну и на рад. У кући се прво деца намирују, па остала чељад. Деца учествују у вршењу свију обичаја, а тако често им радо певају и причају. Почетком и свршетком сваког посла деца се моле Богу. Слободно се може рећи, да су сеоска деца у свакоме погледу напреднија од варошке, чему понајвише доприноси разноврсност обичаја.

Digitized by Google

Начин народнога подизања и васпитања деце преноси се с нараштаја на нараштај и врло се нерадо новачи. Код деце се строго одржава простота и стидљивост, нарочито код женске деце, али много више саветима и навикама, него строгошћу. Детету се обично каже: „То ваља, а то се не ваља радити“ без икаква дужег објашњења и моралисања. Деца не ваља да једу око заласка сунца, јер ће им умрети мајка; не ваља да стоји под стрехом, јер ће нагазити; не ваља љуљати празну колевку, јер ће дете падати; мајка не треба да иде на гробље, кад јој прво дете умре, да јој не би и друго умрло; код самога детета ваља оставити метлу, да не би долазили зли духови; дете не ваља носити пред огледало, док не проговори; детету је меко теме и ваља га пазити, док не умедне казати *камен;* дете не ваља у вече љубити, јер ће га одбећи сан; ако дете прво изговори мушко лице, друго ће бити мушко, а, ако женско, биће женско; пре првога дојења дете ваља провући кроз повраз од котла, да не би било урокљиво; ако се двоје деце роди истога месеца и недеље то су *једномесечета*, те, ако једно умре и друго ће; за то се узимају побратими или посестриме, да их *„раздвајају“:* побратими и посестриме ваља да су млађи од старијега једномесечета, а најбољи су, који су рођени после очеве смрти, *„на сире“;* побратими нађу јаје с два жуманцета и дају га једномесечетима; једномесечета дају побратимима дарове у очи Богојављења; ако једно једномесече умре, обвије се око њега прутић и даје се живоме, да га носи; ако се дете урече, ваља га лечити водом, у којој је крст од Бадњака и т. д. Све су ово народни обичаји, који се строго врше и потпуно се верује у моћ тих обичаја.

Најтеже дечје и народне болести се лече примитивно и празноверицама. У последње време траже и лекарску помоћ. Ево неколико примера за лечење најтежих болести?

Клинчићи, киле, лече се на врло примитиван начин и верују да је тој болести узрок мајка, јер веле: јела је бубреге, срце и врат од неке животиње или кад је ишла на воду вратила је у судовима воду. Да би се дете од те болести излечило, дају му разне траве, да пије пре сунца; верују, да је добро да бабе често долазе к

Digitized by Google

детету, али да једна другу не види; мајка враћа на извор воду, у којој је купала дете; добро је украсти бубрег или срце од неке животиње па дати мајци да трипут обзине и после тиме трљати болесна места, па га после метнути у оџак, да се осуши и бацити; дају детету на ште срце жуманце од корњачина јајета; трљају дечија болесна места о кучећа и мачећа; праве од кленова дрвета 27 клинчића (3 × 9), однесу дете на мост или реку и сваки клинчић бабица протрља о детиње болесно место, бацајући један по један уз воду и низ воду и говори: „Сув кол уз вода, воден кол низ вода.“ То се чини пре изласка сунца. По неким местима праве 9 клинчића од борине, а 9 од дреновине, па их носе отац и мати на туђу реку и раде исто. Носе дете у планину, па нађу растову облицу и расцепе је, али тако да се крајеви не расцепе и да дете може проћи. Мати и отац додају једно другом дете 3 пута, па после дрво саставе и увежу црвеним и белим концима, како би оздравило, јер лек не би помогао, ако дрво не оздрави. За то се бира доба године, кад дрво може преболети.

Кад дете нагази, болест се зове *задиха*. Од ње се лечи овако: ухвати се слепи миш, болесник га обзине три пута, па га после закољу старом паром. Од слепога миша откину ноктима парче меса и разделе га у три дела и метну у три залогаја хлеба, које однесу на стари мост. Узму наопако сврдао и изврте на диреку рупу, прометну три пута те залогаје кроз рупу и даду болеснику да једе. Болесника одведу на једну страну, а онај који је вртио, оде на другу, па, ако не може да се врати на другом месту он чека, да пређе неколико лица преко моста, па се после врати. Место меса од слепога миша и хлеба, може послужити и јаје са два жуманцета, али то треба да врши, који је рођен на сире.

X

Просвета

Народна просвета овога краја везана је за цркву. Званична Турска вазда је водила озбиљна рачуна о хришћанској цркви, јер је то била сила, која се није дала

Digitized by Google

размрскати топузом, него се морала задобијати разним уступцима. Поред Патријаршије Грчке, Турска је имала за леђима Српску Патријаршију у Пећи и самосталну Охридску Митрополију. Нешто силом, а нешто милом, она обе те цркве накалеми на Грчку Патријаршију. То је за Турску било врло корисно, али је за српску просвету било врло кобно. Српски Народ место својих црквених поглавара имао је покварене грчке владике, које су ометале Српску Просвету и остављале пустош у Српској Цркви. Грчке су владике имале широка права и могле су користити Српскоме Народу, али не само, да то нису хтеле, него су спречавале, те је народна просвета у овим крајевима са свим била замрла. После ослобођења под Милошем Великим и образовања Српске Државе, и овамошњи народ почне мислити на своје образовање. У то време се почну јављати разни покрети. Најзнатнији је покрет био противу покварених грчких владика. Видевши народ да му свештеници нису спремни, оснују за њих школе по великим манастирима; у Св. Јовану Бигорском, у Св. Аранђелу, у Кичевском, у Св. Пречисти, у Поречу и т, д. Кад је народ увидео, да то није довољно, почне отварати народне школе по свима важнијим местима. Тако се убрзо отворише школе: у Тетову, Гостивару, Дебру, Св. Јовану, Кичеву, Беговишту, (Тетовско), Боровцу (Охридско), у манастиру Лешку, Лазарополу (Дебарско), Стекљеву (Дебарско) и т. д. Учитељи су били писмени људи из места и околине или су набављани из осталих српских покрајина: Србије, Босне, Херцеговине, Далмације и т. д. Ни једне забелешке нема, да је који учитељ био из Бугарске. Књиге су набављане из Србије, а главни су уџбеници били: *Псалтир* и *Чаславац*. Учитељу је плаћано до 600 гроша годишње, а ђаци су доносили у натури, кад су се уписивали у школу и о велаким празницима, Кад се дете први пут уписује у школу, врше се црквени обреди и учитељу се дају дарови. Поред учитељства, по „*старовремски*“ учитељи занимали су се у школи и својим занатима. Није било поделе на разреде, него је сваки остајао дотле, док не научи: читати, писати и рачунати. Клупа није било, него су ђаци седели на поду; учило се целога дана без одмора. „Старовремски“ су учитељи били страшило за ђаке.

Digitized by Google

Редак је пример, да се који учитељ одликовао благим поступањем према деци. За то су деца често бегала и мењала учитеље. Често спомињу људи: „Бог да га прости, доста видох муке, али и научи.“ Учитељ је био апсолутни господар и нико му се није смео мешати у његове послове. Дисциплина је била права тортура. Шибе, фалаке, клечање на зрнима или песку, тежак затвор, метање непела у тур и бијење преко чаршије, исписивање кривице и вешање на леђа ученикова, па чим кога ученик сретне, дужан је био сам испричати, шта је учинио — то су биле обичне казне. Причао ми је један у Тетову, да се његов учитељ често правио да не види, шта деца раде; па кад се дете умори и почне да дрема, учитељ се прикраде и почне да га бије, или заповеди другоме ученику, да то учини. Ученици су тукли један другога по учитељевој заповести и родитељи се никад нису томе противили, јер су имали потпуно поверење у учитеља. Што се тиче народних послова, чорбаџије су водиле прву реч, а учитељ је био споредна личност. Чим неки старији човек види несташно дете, зажали за „старовремским даскалом“ и критикује нову дисциплину.

Мало је сачувано о животу тих „старовремских“ учитеља. Обично се памте и набрајају њихова имена, а подробније о њихову животу мало се зна. Тако се у Тетову само помињу: Гавра Стефановић из Тетова, поп Наум из Тетова, Ананије Чавкаровић из Тетова, Коста Вељковић из Тетова, поп Серафим из Тетова, даскал Сима из Одра (Тетовско), даскал Ђорђе из Жилче (Тетовско) Ђорђе Лазаревић из В. Иванче (код Београда), Алекса Ђорђевић из Аустро-Угарске, Стојко Аћимовић из Паношева (Скопско), даскал Лазар из Свилајинца (Србија). У Галичнику су били ови учитељи: Поп Стефан, Јован Поповски, Пане Ђиновски, калуђер Констадије, Наћа Апостолски, поп Јосиф, Алексије Поповски, Павле Гливаровски, Павле и Јосиф Хаџијевски; сви су из Галичника. Ако би који учитељ умро у месту, сахрањивали су га на највиднијем месту.

У овоме крају има преко 300 села: пола је мухамеданских, а пола хришћанских. Ово је био чисто хришћански крај, али су се мухамеданци непрестано утискивали и потискивали хришћане. Нема ни једнога села,

Digitized by Google

а да у њему нема бар развалина од какве старе задужбине. Без претеривања се може рећи, да на свако село долазе две задужбине!...[1]) Значи да је ово био центар српске црквене културе.

Поред мухамеданства претила је српској црквеној култури у овом крају велика опасност и од грчких владика, те је народ почео борбу противу њих пре свакога рада некаквих бугарских патриота. Политика је прихватила зрео народни покрет и обрнула га у корист бугаризма. Томе је моћно припомогло, што су се ту нашли и интереси моћне Русије. Само село Галичник је потрошило 400 златних лира на тај покрет, а колико су потрошиле богате чорбаџије, није ни вођено рачуна.

Егзархија је установљена 28. фебруара 1870. године, али је тек пре неколико година овај крај шизма захватила. Народ није имао намеру, да одступи од прађедовске вере, него само да се опрости покварених грчких владика. 1873. год. је изгорела тетовска црква. Кад су изасланици отишли да траже дозволу у Цариграду, Патријаршија, не само да их није потпомогла, него их оптужи и отера силом у шизму. Од тога времена датира бугаризам у Тетову, а бугарски су учитељи дошли после 1876. године.

Бугаризму су још припомогли српски ратови за ослобођење и независност. Бугарска пропаганда је заиста почела у срећним приликама и имала је одрешене руке све до пре десетину година, кад су се Срби освестили и почели увиђати опасност за своју цркву и народност. Тако деликатну борбу противу грчких владика, Бугари су употребили у своју корист, али ипак нису успели потпуно, јер се народ непрестано противио новачењу. Македонци нису пристали уз бугарску шизму, али су је у неколико ћутањем одобрили, јер су се опростили грчких владика. К томе ваља додати наклоност турских власти, интересе појединаца и врло жив рад бугарске пропаганде. Али поред свега тога већина је народа индифирентна и смем слободно рећи, да је бугаризам на слабим ногама, јер се и сувише био захуктао, хтевши да уништи народне тра-

[1]) У Скопској Црној Гори долази на 11 села 38 задужбина.

Digitized by Google

диције и упути га новим стазама. Народ се томе стално опире и тражи своје „*старовремско.*“ Народ је политички још у страшним чељустима, те нерадо мења утрвени пут.

„Старовремске даскале“ почели су замењивати „модерни.“ Нови просветни радници, новим начелима о васпитању, сукобили су се са „старовремским“ а са сувише консервативним народним погледима. То код народа није примљено с поверењем, јер му је изгледало као претерано новачење. Народу никако не иде у главу, да у једној школи има по неколико учитеља; то му изгледа врло скупо: народ се плаши слободнога учитељскога кретања, јер, вели: ово је странац, па ће направити какав неред и умаћи, а ми остајемо да патимо. За то забаченији крајеви још сматрају учитеља као слугу, и он се мора носити и живети као и они. Учитељ не сме да игра у колу, да носи сунцобран и т. д. За такве је учитеље још невоља, што су свештеници на врло ниском ступњу; то су већином најгори сељаци у селу, а то је заслуга владика!... Да су свештеници поле разборитији, па да школа и црква иду упоредо, просвета би много више учинила, него што сада чини. Кметови врло често нису најбољи људи из места, те је и с те стране за учитеље тешко и избијају најординарније шпекулације.

Специјално за српске школе има још невоља. Турци нису допустили наше школе на основу патријаршијских привилегија, него на основу § 129 који важи за приватне школе, те се мешају у наше школе и постављају некакве одговорнике школе-*мушевелије*. Те мушевелије праве грдне неприлике учитељу и његову раду.

Поред свега тога не треба заборавити: да је школа учинила доста и да се народ поступно с њоме ороћава. У овоме крају је у последње време врло велики проценат писмених људи.

Народ у својој поезији помиње:

„Из гора врвих, гора мирисат,
„Гора мирисат, тамјановина,
„Тамјановина восковина.
„У гора има чесан манастир,
„У манастир девет попови,
„Девет попови, десето ђаче,

Digitized by Google

„Десето ђаче књига ґледаше.
„Му проговори стари јегуман:
„Дај ђиди, море, ти лудо ђаче,
„Што књига гледаш и слзе рониш,
„Да ли ти се тебе многој додеја,
„Манастиров измет чинећи?
„Тадај му велит лудо ђаче:
„Дај ђиди, море, стари јегуман,
„Ево ми имат девет години,
„Каде си седим у манастир-ов.
„Ми се дожали за моја мајка.“

XI

Не мислим да сам све изнео о овом крају, али се надам, да сам изнео слику садашњега стања, што ми је овом приликом и намера била. Ово су управо моја путничка опажања, а специјалне ствари, као што је: филолошко и историјско испитивање, остављам за другу прилику, а ни најмање ми не би било криво, кад би то неко позванији пре мене изнео.

Digitized by Google

ДА СЕ НЕ ЗАБОРАВИ

ПРИЛОЖАК К ИСТОРИЈИ СРБИЈЕ ИЗ ГОДИНЕ 1807

од

Стојана Новаковића

У часопису „Морской Сборникъ, издаваемый морскимъ ученымъ комитетомъ, томъ XXVIII“ (бр. 3 за март 1857) који се штампа у Петрограду, налази се на стр. 32—63 чланак Николаја Климента, „Годъ въ плѣну у Турокъ, съ корвета *Флора*, въ 1807 году.“ У том се чланку помиње најпре кажњавање и мучење српских заробљеника које је писац са својим друговима узгред, по Македонији, гледао, и по том погубљење српских заробљеника, извршено 17—18 марта 1807 године у Цариграду. Ради тих неколико врста које доприносе да се са свим не заборавe ни ти безимени мученици нашега рата за ослобођење, ми ћемо што можемо краће препричати горе наведени чланак, тим пре што су податци његови лепа грађа за опште познавање оновремених прилика на Балканском Полуострву.

*

Корвет „Флора“ свршен је у петроградским радионицама и спуштен у море пред јесен 1806 године. У септембру 1806 кренула се „Флора“ из Кронштата пут Крфа, где јој се ваљало придружити флоти Дмитрија Николајевића Сењавина. Крф је у то време припадао Републици Седам Острва, под заштитом Русије. На сам Божић 1806 „Флора“ стигне у Крф, и сазнавши да је адмирал Сењавин у Боци Которској, отплови тамо На

Digitized by Google

дан 7-ог јануара 1807 сва се флота из Боке крене назад пут Крфа. Али чим се из залива испловило на отворено море, обрне другојачији ветар, „Флора“ се одвоји од свога друштва, и ветар је нагна под Корчулу, где су се ради рата с Французима тада находиле друге две руске лађе. У томе пристаништу, очекујући повољнији ветар, „Флора“ остане до 23 јануара 1807, а 24-ога изађе опет на море, али је одмах сподбије силан ветар и стане је гнати по мору с толиком силом, да се 28-ога јануара у вече брод разбио близу арбанских обала, недалеко од Авлоне. Официри, војници и послуга с брода, свега око 150 људи, спасу се с муком на обалу, и по заповести Ибрахим-паше из Берата, отерају се с обале у тај град.

Ибрахим-паша се десио од добрих старих паша. Заповедио је да се заробљеницима одмах врати што им је било поотимано, објавио им је да је међу Русијом и Турском рат; распоредио их је на станове по хришћанским кућама у Берату, а кад је добио наредбу из Цариграда да заробљенике тамо испрати, оправио их је што је могао боље, са својим спроводником набавивши свакоме по кабаницу, седло и узду и давши свакоме и новаца.

Али чим су заробљеници изашли из области Ибрахим-пашине, све је окренуло другојачије. У Битољу су им, 13-ог фебруара, одузели коњски прибор; коња им више нису хтели давати но су их потерали пешице. Одевени су били ужасно. У једнога је био мундир без рукава, у другога без јаке, јер су варвари одсецали златан ширит на њима. Писцу ове записке пооткидали су сва дугмета са хаљина. Путовање је у опште било врло мучно. Онога ко би се уморио или заостао, гонили су батинама да се жури; по варошима псовале су их жене и деца и бацали се на њих камењем и блатом, а пратиоци нису смели да их бране. Лекар је био сачувао свој тророги шешир, капу која му је нанела силне муке, јер се дивљи народ тога ради бацао на доктора чиме је стигао, и у једном селу, где га је коњ занео на страну од друштва, тукли су га и млатили тако да је једва жив остао.

„Готово у свима градовима што су у области Али-„паше Јањинскога многе су џамије ограђене плотом ви-„соким за човечји раст. Прошће тога плота окићено

Digitized by Google

„је било човечјим главама. На нашу срећу, тога звера „није било код куће; казали су нам да је био отишао „на Србе који су се под старештвом Црнога Ђорђа по„бунили против Турака. Иначе би, може бити, и наше „главе остале негде на прошћу. *У многим градовима „пред нашим су очима подвргавали казни заробљенике „српске*, и изгледало нам је као да су нас нарочито во„дили кроз места у којима су се вршила којекаква звер„ства над хришћанима. Није било села у коме не би „висио какав обешен човек у најживљој улици. Убиство „хришћанина у њих је дело тако обично да на њ нико „ни пажње не обраћа. Међу тим Грци и Гркиње гле„дали су нас, своје једноверце, са саучешћем и уз пут „су нам добацивали хлеба а на ноћиште доносили вина „и других понуда.“ (стр. 43).

Марта 10-ога заробљенике су довели у Родосто на Мраморном Мору. Ту се купила војска против Руса. Заробљенике су водили с онима што су дизали војнике, еда би људи, видећи заробљенике одмах у почетку војне, радије полазили. И хришћани и ови заробљеници трпели су свака чуда. Кад су се кренули даље к Цариграду, истерала их је из свога села једна Туркиња спахиница не допуштајући ни да преноће у хану њеном, ма да је време било да горе бити не може. У тај мах један од друштва разболи се на смрт. С изговором да он спречава брже путовање, један Турчин му одсече главу пред свима; други стану над њим мртвим огледати своје сабље, и тако га исеку на комаде, а главу му натакну на мотку, па су је тако носили пред заробљеницима.

Пред вече 16-ога марта стигну пред Цариград. Из вароши се пред заробљенике изашљу јаничари који их уведу у варош по два и два. Уза свакога је ишао јаничар с голим ножем, држећи за врат заробљеника. Грађани су се купили гомилама да их виде; једни су им се смејали; други су им пљували у лице; трећи су их млатили штаповима по глави. „*Најпосле нас* — прича се — „*доведу у двориште Великога Везира, где је у оковима „седело око педесет људи, заробљених Срба. Ту су се „они налазили већ три дана и ноћи. Пред нашим очима „извршено је погубљење њих свију. Једноме по једноме*

Digitized by Google

„*секли су главу.*[1]) Докле се то радило, нас су претре-„сали и поодузимали су нам готово све до кошуље. Ве-„ликога Везира видели нисмо. А слушали смо да је с „њим био и француски посланик, ђенерал Себастијани, „и да су обојица гледали срамоту и понижење наше. На „једанпут неко махну марамом (то је, ваљада, био Велики „Везир), и нас онако исто опет поведоше кроз варош „даље. Ходили смо једва мичући ногама и гледајући „преда се, те и не знамо шта се око нас чинило, и „отргли смо се од заноса тек када смо стигли на обалу „залива. Уведоше нас у веће превозне лађе и повезоше „незнано куда. Превоз није трајао дуго. Ми видимо да „смо у Галати, где су морске власти и радионице. Ту „се спремају војни бродови, ту су арсенали, ту магацини, „ту радионице за грађење бродова, ту зграде за топове; „ту — на послетку — живи и капетан-паша (велики „адмирал.)“ стр. 46—47.

Ту су заробљеници смештени да издржавају даље своју муку у најгорим приликама. Међу робијашима који су ту радили застали су и 200 Руса заробљених у Молдавији. Сви су били оковани. Светлост је у тамницу продирала на мале баџице; у тамници је био чабар с водом; мало даље је било место за телесну нечистоту, која се чистила само једном у недељи дана, и грозан смрад у тамници тога ради био је несноснији од свега осталога. Заробљеници су били оковани све још с понеким, а друштво су им били најгори преступници. Међу њима их је било којима су руке одсечене за крађу, или језик за сувише слободан говор. Где је ко лежао, ту је и спавао; узглавље је била главња од дрвета. Није се ни у чем разликовало поступање с официрима од онога с простим војницима или с крајњим зликовцима. Кошуље је свак сам себи прао; ни у кога није било више од једне, и док би му се кошуља сушила, свак је седео го. Једина утеха овим бедним заробљеницима била је што су имали неку цркву у тамници, подигнуту по настојавању царице Катарине II. Од стране цара Александра I дански по-

[1]) Горе је назначен дан доласка пред Цариград. Дан извршења овога покоља није означен; за то га ми, према горњем, стављамо 17-ог или 18-ог марта.

Digitized by Google

сланик, барон Хипш, слао је заробљеницима новаца, које су најпре десетковали тамничари. На Ускрс је заробљеницима Патријарх послао јаја и хлеба, од чега су, такође, тамничари део придигли. Кад је планула буна против султана Селима, нови султан Мустафа послао је свима заробљеницима по дукат. Заробљени официри обрате се тада за се и за своје другове представницима страних сила у Цариграду, да би се барем окова опростили. Одговорено је од свију да им се помоћи не може, али да би им могао помоћи француски посланик ђенерал Себастијани. Они пошљу молбу и француском посланику, и човеку којега су му послали, неком Грку, ђенерал одговори доста грубо да се чуди како се могу обраћати њему они, највећи непријатељи његова господара! То је било врло кратко време пред Тилзитским Миром (јун 1807). Пошто се ту помире Александар I и Наполеон, све се промени. Исти ђенерал Себастијани добио је налог да се брине како ће да ослободи заробљенике. Једном су ноћу у тамницу дошли први секретар Француског Посланства и чиновник с Порте. Секретар је позвао официре да му покажу све руске поданике, и они су броју правих руских поданика придодали још 150 хришћана, другова по трпљењу и невољи. То се свршило трећи дан Божића 1807 године.

* * *

Горе наведене црте из путовања заробљеника руских у фебруару и марту 1807 од авлонског приморја преко Берата, Битоља и Сера у Цариград, показују живим бојама стање ствари на Балканском Полуострву онога времена. Главна црта, црвени конац свију сукоба и свих одношаја, налази се у супротности вера. Народност у оно време није имала значаја који има данас. То што говоримо показаће се по још једном факту који вадимо из бележака Н. Клемента. Горе смо навели како је у тамници служила и хришћанска црква, у коју је по заповести Патријарховој, ради службе, сваки дан долазио грчки калуђер. При ношењу литије четврте недеље по Ускрсу, где су и иконе и заставе црквене заробљеници у оковима са свештеником носили, тамничари су гледали

Digitized by Google

призор чудећи се. Један грчки гусар превари се те рекне тим Турцима: „Погледајте! С таком ће истом свечаношћу „хришћани узети вашу земљу и заузети Цариград!“ Мусломанима је требало само то, па да одмах скоче на заробљене и оковане хришћане, да их растерају и стану туђи немилостиво, тако да су једва стигли да иконе и заставе унесу у цркву и да је затворе, како не би и она била разграбљена! Несрећни грчки гусар извукао је за своју несмотреност жестоке дегенеке.

И српски мученици који су погубљени пред овим руским заробљеницима у Цариграду и који су уз пут пред њима мучени или погубљавани по Македонији, падали су у једном тренутку страховите борбе где се ломило хоће ли се десно или лево. Враћајући народу нашем спомен њихове незнане смрти за народно ослобођење, бацићемо поглед на стање које се и њиховом мученичком смрћу осветљава.

У целом првом ратовању за ослобођење најзначајнији су и најзамршенији последњи месеци 1806 и први 1807 године, од почетка августа 1806 до краја марта 1807 године. У ствари се у том времену преломило с постањем Србије, и њен је државни живот заметнуо се у томе крхању и ломљењу. Тада су биле коначне порођајне муке за засебност државнога живота у Србији.

Ванредно срећно ратовање српско у 1806 години, бојеви на Мишару, на Делиграду и на граници спрам Ниша (22 августа 1806 године) с једне стране, а с друге све јаче примицање рата с Русијом нагнало је Турке да се с устаницима из Србије с извесним уступкама мире, ма да им је Наполеон испрва саветовао да то не чине. Тада се први пут Порта склонила да уђе у разговор о самосталном опстанку Србије. Српски изасланик Петар Ичко преговарао је у августу 1806 на Порти како ће се Србија у напредак уредити. После жестоких бојева на граници којима се хтело и последњи пут пре свршетка покушати умирење насилним путем, пошто срећа оружја опет прекрене у корист српску, Карађорђе и Ибрахим-паша уговоре примирје за шест недеља, које се могло обнављати пријавом за две недеље раније. У том је из Ниша стигао Петар Ичко с турским изаслаником (мухасилом), једним капиџи-башом и патријаршијским секретаром. То је било

Digitized by Google

с крајем септембра 1806 године. Двадесет и четири одабрана домаћина на коњима послана су тада у Ниш пред ове мироносце. У Смедереву их је предусрео сам Карађорђе с војском и пуцњавом из топова. Царски изасланик (мухасил) је обећавао Карађорђу да ће бити наследствени бег над Србијом, и огрнуо га је капутом од скерлета и скупоценим самур-ћурковима. Али се до мира и тада не дође, јер се на Порти не одобри оно што су Срби тада (у октобру 1806) у Смедереву с Портиним изасланицима уговорили. Очекујући одобрење и ферман, Срби међу тим 30-ог новембра узму београдску варош, а 27-ог декембра и град, у коме остане нека мешовита српско-турска грађанска управа. Јануара 26-ог 1807 Срби на исти начин приме и Шабац. Карађорђе, очекујући умирење, похита одатле к Ужицу да заузме и њега, те да пре мира делом састави у својим рукама цео пашалук београдски.

Међу тим с друге стране, руска војска је прешла била границу турску на Дњестру већ 16-ог октобра 1806 без објаве рата. Русија је рат Порти објавила тек 18 новембра те године, а више од месец дана позније, Порта је на ту објаву својом објавом одговорила. С почетком 1807 и Француска навали на Порту да се са Србима измири, еда би се с већом силом Русима могла одупрети. Преговори се у Смедереву обнове, Турци навале да им Срби у име верности војску против Руса у помоћ даду. Ово није хтео примити ниједан, али је било људи који су ради били измирењу, па да се Србија неутрално држи и према Русима и према Турцима. На ту је страну теглио и Карађорђе. Друга страна је опет теглила даљем војевању у савезу с Русима, очекујући од такога рада спасење народно.

У томе ломљењу међу једним и другим правцем, најпре се изметне трење и борба с београдским Сулејман-пашом. Једна странка српска желела је да он изађе, а место је његово имао заузети царски изасланик (мухасил) са 150 Турака. Као за извршење те жеље, Сулејман-паша се склони да са својим чиновницима и неким Турцима остави Београд, те да очисти место новоме чиновништву по Ичковој погодби, које као да је чекало у Нишу. На дан 23-ег фебруара 1807 Сулејман-паша са свим чреда Београд Србима и са још 270 Турака крене се к Нишу.

Digitized by Google

Али их одмах испред Београда, код Пашине Чесме, предсретну одређени људи и поубијају све до једнога. Оружје су имали само паша и неколико његових виших чиновника. Истога дана се нападне и на заостале Турке у Београду, те се и од њих већина поубија.[1]) Исто се то учини и с Турцима који су после предаје Шанца по уговору од 23-ег јануара 1807 остали тамо. А кад на скоро по том П. Ичко пође из Ниша са дванаест Турака (господе и момака), међу којима су били нови београдски чиновници, П. Добрњац и њих поубија код Параћина. Тако се са српске стране већ с крајем фебруара 1807 овим покољем огласи прекид свију преговора и свију веза с Цариградом. На дан 19 марта у Савету у Смедереву прекинуто је и службено с турским изаслаником који је био послан за мир. И он је отишао пут Цариграда преко Аустрије.[2])

На другу страну отваралe су се везе с руском Главном Командом у Влашкој и у скоро по том постављен је и агенат и представник руске владе у Београду К. К. Родофиникин, који је наименован 16-ог јуна 1807. А 28-ог јуна 1807 у Неготину потписан је међу руским представником пуковником Паулучи и српским старешинама уговор којим Србија прима врховну заштиту руску.

Предомишљање српских вођа међу Ц[illegible]радом и Петроградом; кидање давнашњих веза, и с[illegible]бено, пуно, формално отварање нових пропраћало се[illegible] као што се види, оштрим трзавицама политичких страсти и проливањем невине крви и на једној и на другој страни. Зверства турска одговарају претераној страсности српск[illegible] И горчина је ових трзавица трајала дуго по то[illegible] шању Портиних пуномоћника у неколико пр[illegible] и приликом преговора о Букурешком Уговору [illegible] 12.

Септембра 1901.
у Петрограду.

---

[2]) Из једног извештаја Родофиникинова од 3[illegible] 19 види се да је тада у Београду било још на 400 [illegible] ског становништва. Нису, дакле, сви поубијани [illegible] ликом, као што би се по ондашњим белешкама мог[illegible] мислити.

[2]) Све ове догађаје ми претресамо на [illegible]ово у нарочитој већој расправи „Ичков мир“, која се спрема за штампу.

Digitized by Google

ЛЕКА — КАНУМ*

ПРИЛОГ, ПРИОПШТИО Рад. Космајац

Лека Дукађинац, обласни господар северне Арбаније, владао је у другој трећани XV века (око 1430 година). За владе цара Душана цела Арбанија потпадаше под његов скиптар,[1]) ну по његовој смрти, када се његово велико царство раздроби на ситне области, тада и Арбанија стече себи самосталност и то са три обласна господара. Северна имаше за управитеља и господара Леку Дукађинца, средња Скендербега а јужна Деспота Мусакију, и ако је Скендербег привидно ујединио све три Арбаније и њима владао, то је био у ствари феудализам, а саме области имаху своју самосталност,

Наше народне песме на више места помињу овог истог Леку, под именом Лека Капетан. Његово господство најбоље оцртава она песма: „сестра Леке Капетана.“

Ну у колилико наше народне песме бар штогод о њему зборе у толико је чудноватије што овом човеку код самих Арбанаса, баш оног дела где он владаше, нема никаквог предања о њему лично него једино назив овог закона задржао му је име међ Арбанасима. Ово у толико мора бити још чудније, што је баш тај господар северне Арбаније оставио народу своме законик, по коме се Арбанаси ево и данас управљају.

Тај закон данас се не налази нигде написан.[2]) Код народа је остао усмен и прешао већ у обичаје, да данас

---

* Лекин Закон. — Ово је одељак из већег: „Војно-Историјска размишљања о Ђурђу Кастриотићу Скендербегу.“

[1]) Душан је освојио Арбанију 1336.

[2]) До сада се нису пронашли писани споменици о овоме закону или сам тај закон.

Digitized by Google

сви путници који путоваху једним делом Арбаније описујући Арбанасе, износе и многе ствари из Лекиног закона, али као народне обичаје и особине, а и не помињући ову мудру установу Лекину.

Арбанас, данас, не признаје ничиј закон осим овај, и овоме је слаба и иначе Порта морала попустити, те се *Лека — Канум* простире на сваког Арбанаса.

Па ипак велимо, Арбанаси о законодавцу мало знају причати, као што мало имају предања и о своме јединoм најславнијем владару Ђурђу Кастриотићу. Ово је свакако било узроком тога, што се Арбанаси по нарави својој не заносе даљном прошлошћу, већ са свим блиском, управо јучерањом, од које се могу наћи још живи људи. Код њих нови догађаји и личности истискују старе, те се ови предају нагло у заборав. Да ли је овоме допринело, што су се услед пропасти своје државе[1]) повукли у врлетне планине, па тако по племенима усамљени и заборавили своју прошлост, а немузикални, као готово сви брдски народи, нису сачували своју прошлост, бар у народним песмама и причама. Или би се ово могло тумачити и на други начин; ну ми се даље у то нећемо упуштати.

Свакако би правнике морао јако интересовати сам законик Лекин, када би смо га могли донети у целости. Ну то је готово немогућно. Ваљало би пропутовати целу Арбанију, па од свих племена и главара племенских покупити разбацане параграфе тога законика, класифицирати, и тек би се тада имало потпуног појма о овој мудрој установи Леке Дукађинца.

Многи су нам Арбанаси говорили, да тога закона има написаног и стоји код неких фисова (племена), — док су други говорили, да њега знају главари племена напамет, и то се по предањима, и усмено даље преноси на млађе. Ово друго је вероватније од оног првог, јер да га игде има написаног, би се до сада пронашао. До ових параграфа дошли смо чисто испитујући народ.

---

[1]) Овде подразумевамо време Скендербеговог владања.

Digitized by Google

Ове пабирке законске поделићемо на два одељка: I, о уређењу судова и II, законски параграфи (на броју 41.).[1].

I) О уређењу судова.

Чл. 1.

Суд се образује према потреби из племенских главара оних племена, из којих је тужилац и кривац.

Чл. 2.

Број судија бива раван са обадве стране. Најстарији по годинама бива управитељ суда (председник). Судија пак може бити 60—80.

Чл. 3.

Овај суд заседава у најближем племенском месту или где год на граници између та два племена, из којих је оптужени и тужилац.

(У местима и крајевима, где су Турци мало више подвластили Арбанасе, као Скадар и околина му, у судовима овим заседава нарочити турски чиновник. У другим крајевима ови су судови потпуно признати и независни од турских власти).

Чл. 4.

Тужилац се обраћа на свога племенског главара са тужбом који сакупља племенско веће, а које опет шаље изасланика, да јави глави племена из којег је кривац, — да на заказано место иду њихове судије.

Чл. 5.

Сведоци на позив морају доћи и за истинитост својих исказа заклињу се сваки по своме закону верском.

---

[3]) Параграфе нисмо класифицирали, већ смо их редом стављали према нашем дознавању и записивању.

Digitized by Google

Чл. 6.

Суђење се мора најдаље до мрака завршити.

(Овом брзом суђењу доприноси много и та околност, што кривац никада — или бар врло ретко — неће лагати, већ дело призна потпуно како се десило).

Чл. 7.

По испиту тужиоца, туженог и сведока суд на основу Лека — Канума доноси пресуду т. ј. казну, која одговара кривици.

II) Законски параграфи

§. 1.

Беса је светиња сваког Арнаутина.

(Беса је часна реч, дата тврда вера, да ће уговорено бити т· ј. да ће се дато обећање испунити.)

§. 2.

Дату бесу мора свако одржати, па ма ради њеног испуњења и главу изгубио.

§. 3.

Који дату бесу погази, не испуни је, потпада под племенски суд и суди се као лажа или лопов.

§. 4.

Ако се је узроком неодржане бесе догодило зло или смрт ономе, коме је дата, кривоклетник плаћа крв. (т. ј. потпада под §..8.).

§. 5.

Беса може бити дата на одређено време или на вечита времена.

За погажену бесу, т. ј. за пре времена прекршену реч одговоран је осим кривца и сваки члан његовог племена, па ма и у самом племену да су са истим закрвљени.

Digitized by Google

§. 6.

Мусафир (гост) је светиња сваког Арнаутина, па ма тај намерник био и неко од крвника тога домаћина. У том му се дому и све до изван граница племена тога не сме десити никакво зло.

§. 7.

Коме у дому или под заштитом његовом у путовању погине гост или штићеник од туђе руке, дужан је домаћин или заштитник убијеног светити га. (т. ј. тражити убицу и наплатити крв — §. 8. — као да му је један од домаће чељади или једноплеменика погинуо).

§. 8.

Који убије мусафира (госта) плаћа 12 ћеса[1]) и само га његово племе мора предати на милост и немилост оном племену, од кога је убијени.

§. 9.

Туђу прошеницу не сме нико препросити.

§. 10.

Који препроси девојку, да плати 12 ћеса.

§. 11.

Који при борби у коштац отме *иза паса* своме противнику оружје, да плати 6 ћеса.

§. 12.

Који се удали од куће или побегне из ма каква узрока да му породица и имање остану под заштитом села или племена кз којег је.

§. 13.

Који се удали или побегне за свагда са имања свога, а не остави никог свога ближњег, имање му деле племеници или село из кога је.

---

[1]) Свака ћеса носи 500 гроша т. ј. 100 франака, што чини 1200 франака.

Digitized by Google

§. 14.

Ако би се опет вратио, враћа му се имање или му се мора дати накнада за имање у земљи или новцу.

§. 15.

У путу ако који погине, — а казивао се раније да је слуга или познаник некога (поименце казаног), па ма га и не познавао лично, — *тај*, којега је убијени помињао као познаника (те тиме се његовим именом заштићавао), сматра се као заштитник убијеног и дужан је тражити убицу и наплатити крв (по §. 8.).

§. 16.

Ако који задругар учини какво зло, одговорни су сви чланови у задрузи. (Упор. овај члан са чл. 198 Душановог Законика).

§. 17.

За крв су одговорни сви сродници, цело племе, па ма били и они сами у свађи, непријатељству или чак и закрвљени са учиниоцем зла или убиства. или са његовим домаћим.

§. 18.

Ако се у коме месту учини похара или зло ма коме од путника, одговорно је то село и плаћа оштету. (Упор. са овим чл, 203 Душановог Законика).

§. 19.

Ако који учини нехотично убиство, плаћа или он или племе *иола* крви (6 ћеса). У овом случају размењују јемце за извесно уговорено време и везују бесу за мир. (Упор. чл. 150. Душановог Законика).

§. 20.

Ако се убица исти противи овом плаћању или се устеже, племе убијеног има права тражити целу крв (по §. 8.).

Digitized by Google

§. 21.

Кад се убиство учини услед увреде убијеног или у свађи, тада најближа племена дужна су посредовити за помирење ове крви. Убица плаћа само крвнину (12 ћеса), не потпадајући под крвну освету. Узимање јемаца и везивање бесе при томе мора бити (по §. 19.).

§. 22.

Ако је убиство учињено намерно и још изненада, убица потпада под крвну освету без помирења. У овом случају помирење би се могло постићи тек пошто би који из убициног племена погинуо од руке племеника убијеног.

§. 23.

Кад убица добегне у кућу, под кров саме породице или ма којег од рођака (ближег или даљног) убијеног, не сме му нико ништа чинити. Он мора бити заштићен све до границе племена, где му се наговести, да се од тада причува, јер су крвни непријатељи.

§. 24.

Утајивач, који нађену ствар или новац не јави, да плати накнаду за то. Исти се сматра као лопов. (Сравни са овим чл. 91. Душановог Законика).

§. 25.

Жена, ако јој муж погине или од ње одбегне, може се преудати.

§. 26.

Жена, чиј је муж на војну отишао, дужна га је чекати све док се не врати, па ма кад то било. Ако добије сигуран глас, да јој је муж погинуо, остаје јој на вољу да се преуда (да поступи по §. 25.).

§. 27.

Жена при преудаји нема права на децу од првог домаћина, ако има још живих рођака његових. Она остају код рођака најближих.

Digitized by Google

§. 28.

Ако од првог мужа нема рођака, дужан је нови домаћин примити и хранити децу своје жене, као своју.

§. 29.

Кад год се у пољу или на имању ради, свак је слободан на својем имању радити, и нико га не сме дирати или му зло учинити ни под каквим изговором.

§. 30.

Закрвљена племена, ако с пољима, ливадама и имањем граниче, па је доба, да се мора радити у пољу, — везују бесу међу собом до год траје рад дневни, да нико не сме никог дирати. Који после овог ипак учини убиство или и покушај, подпада под § 8. овог закона.

§. 31.

Који обешчасти девојку, па ма то било и по њеној вољи, мора је узети за жену.

§. 32.

Ово важи и тада, ако је силом девојку обешчастио.

§. 33.

Који не би хтео обешчашћену девојку узети за жену, па било да је то учинио силом или по њеној вољи, потпада под крвну освету, као да је учинио убиство или ма какво опасно дело.

§. 34.

Ако је извршио силовање, а девојка и њена фамилија и племе неће да га узму за мужа девојци, тада проузроковач суди се по §. 8.

§. 35.

Кад ко обешчасти жену с њеном вољом, муж њен има права отерати је.

Digitized by Google

§. 36.

Који силује жену, плаћа крв (по §. 8.).

§. 37.

Кад се ко стави под заштиту племена или макар једнога члана тог племена, када му је још тај дао бесу, — тада, ако му случајно штићеника убију, мора он и читаво племе светити се за крв. Главу за главу.

§. 38.

Нико не сме гађати онога, који се стави под заштиту женске. Не сме га у том случају гађати ни његов крвник. Ово важи и ако је та женска из племена, које је са њеним штићеником закрвљено.

§. 39.

Ово важи и за странца ма које вере и народности.

§. 40.

Ако би гађао ко од племеника женске, која путника штити, само племе дужно је казнити кривца, — ако је то био странац, — или платити крв оном племену из кога је убијени.

§. 41.

Који гађа штићеника, племе, из којег је женска мора се светити за крв или покушај, као да је то био један из самог племена. (по §. 8.)

* * *

Кад се посмотре ови законски пабирци великог Леке — Канума (за који сами Арбанаси тврде да има преко 200 параграфа) одмах се може увидети, да обухвата: људски, имовински и кривични закон. Дакле ипак вид Душановог Законика. — Ако пак ове параграфе упоредимо с Душановим закоником, наћи ћемо много сличних (управо идентичних) одредаба; — па бисмо готово могли тврдити, да је Лека материјал за свој закон

Digitized by Google

из њега црпао, што би и врло природно било, пошто се Душанов законик простирао и на ову област, која му беше саставни део државе, па је можда Лека дошав за господара Северне Арбаније исти закон преправио и удесио за дух и обичаје свога народа.[1]) — А можда је опет још раније и пре појаве ма којих закона народ арбанашки имао ове обичаје, па је Лека исте скупио, боље их удесио и допунио и тиме створио земљи народни закон.

Али што можемо поуздано извести то је, да је овај закон постао обичај арбанашког народа (целе Арбаније, свију верозакона), што је и навело многе путописце, да о појединим законским одредбама говоре као и о чисто народним обичајима.

Овај закон у многоме је прешао и на Србе, који измешано живе с Арнаутима, те су и код њих данас оваки исти обичаји. Па и Богишићев имовни законик Црне Гере има такође многих одредаба сличних Лека — Кануму. Утицај суседства морао се осетити и на Црногорцима, који попримаше сличне обичаје и особине, а на основу обичајних права Богишић је и стварао овај имовни законик. — Срби пак око Скадра, у турским Васојевићима, око Пећи и т. д. може се рећи да живе потпуно по Лека — Кануму.

Карактеристично је у овом закону то, што се њиме не само не забрањује *крвна освета*, већ се она њиме чак регулише, како ће се и кад вршити, — а јасно излази, да баш главни базис казненог одељка и јесте сама крвна освета. — И ако је крвна освета урођена код Јужних Словена, а од Срба се највише одржала код Црногораца, ипак је државним уређењима она сведена на то, да је закон у држави једини осветник кривцу, и тиме је и код Црногораца готово потпуно угушена та особина (управо обичај).

Али код Арбанаса, који и иначе немају државног облика, већ сепаратизам племенски још више чини да о државној заједници неће још за дуго бити помена,

[1]) Још је вероватнија ова претпоставка, кад се само посмотри време кад се појавио Душанов Законик (21—V—1349) — и када се обазремо на доба Лекина владања (око 1430 год.); што излази, да је Леки Дукађинцу био врло добро познат законик Силнога Душана.

Digitized by Google

обичај крвне освете је остао у пуној снази — и остаће, до год има важности и силе Лека — Канум.[1]) — Да ли је баш овоме крвном обичају допринео овај закон да се одржи до сада, или то лежи и у нарави самога народа, то остављамо стручним етнографима да кажу свој суд.

Подгорица 1901 год.

---

[1]) Стручно правничко дело о крвној освети код Јужних Словена и Арбанаса јесте: Wesnitsh R. Milenko, Die Blutrache bei den Südslaven. Ein Beitrag zur Gesshicte des Strafrechts. Stuttgart. 8⁰, 70. 1889. Друго дело, које говори искључиво о крвној освети јесте: „Крв и мир код Срба и Арнаута“ од С. Тројановића и М. Гајића, прештампано из „Бранковог Кола.“

Digitized by Google

САМРТИ ОБИЧАЈИ У ТУРАКА

БЕЛЕШКЕ

Јих. Р. Ђорђевића

О самртним обичајима у Мухамеданаца, колико је мени познато, све до 1899. године у нашој књижевности није било говора. Те године написао је г. *Вид Вулетић Вукасовић* чланак о посмртним обичајима код Мухамеданаца у Херцег-Босни,[1]) у коме је означено пуно веома интересних података о смрти и обичајима око мртваца у Мухамеданаца у Херцег-Босни. Али и после овог прилога г. Вукасовића остало је још посла на томе пољу, а сем тога подаци г. Вукасовића још нису обичаји Турука, већ Срба Мухамеданаца.

Нама је неопходно потребно упознати се са животом и обичајима наших суседа Турака. Већ сам факат, што су Турци над нама не годинама, већ вековима владали, довољан је па да свакоме буде јасно да њихов живот није могао остати без утицаја на наш. Ма и овлашним читањем наших народних ўмотворина, ма и површним разматрањем нашега језика, ма и лаким погледом баченим на наш народни живот и обичаје уочићемо свуда по какав турски траг. То је неминовна последица заједничкога живота и узајамнога утицаја.

Ну колики је био тај турски утицај на нас, колико је турскога елемента унесено у наш духовни и друштвени живот, у иас још није процењено, нити ће се моћи проценити док се турски и духовни и друштвени живот не проучи и са нашим не упореди.

Digitized by Google

У прилог овоме ја сам где што, кад сам био у приликама подесним за то, бележио ствари, које се односе на турски живот, обичаје, језик, предање и т. д., те ми се на тај начин накупило прилично бележака.

Овде сам рад изнети из бележака само оно, што се односи на смрт у Турака и обичаје око ње.

Ове су ми белешке из Ниша и Скопља, а садрже доста ствари, које су интересантни прилози за научно испитивање у опште, а можда и за упоредно проучавање обичаја наших на по се, чега ради их и саопштавам.

Подаци су тачни и верни, ма да су турци веома консервативни у верским стварима, и тешко им је и чути питања која се односе на веру, а камо ли казивати их. Па ипак сам их ја бележио од људи, којима немам разлога не веровати, а који их добро познају.

Кад Турчин дуго болује, а не може ни умрети ни оздравити, мисли се да је грешан, те ваља да му се опросте греси. Тога ради скупљају се у болесниковој кући рођаци, суседи и познаници да се с њиме опросте. Болесник им тада рекне: Халал ид'н! (Опростите ми!), на шта сви одговарају: Халал олсун! (Нека је просто!). У исто време пашта и болесник свима присутнима: Сизеда халал олсун! (Вами нека је просто!). После овога, верује се, да ће болесник у скоро или оздравити или умрети.

Ако Турчин у болести падне у бунило (кар'шма) и мучи се, а не може да умре, онда родбина затражи у суседству од жене, која се само један пут удавала, да му донесе што за јело, па ће или умрети или оздравити. Ако се у те жене не деси ништа од јела, онда она обично даје једно јаје.

Кад се већ види да ће Турчин умрети зову оца да му чита *Иа син*. Ако је ко у кући писмен може и он место оца очитати.[2])

Ако Турчин лако умре верује се да је праведан. Исто тако ако је мртвац жут у лицу, кажу да је праведан, а ако је црвен или модар онда је грешан.

Digitized by Google

Обичај је, да се мртвац одмах, после два сата од прилике после смрти, и сахрани. Ако пак ко умре у вече, те се не може истог дана сахранити, онда остаје да се сахрани рано сутра-дан. Преко ноћи, ако је умрло мушко, чувају га људи, а ако је женско, жене.

Чим се чује да је ко умр̏о скупљају се рођаци и суседи у његовој кући. Ако је умр̏о човек, скупљају се људи, а од женских само најближа родбина; а ако је женско, долази женскиње, а од мушких опет само најближа родбина. Али пре но што се пође кући умрлога узима се авдес.

Кад се људи прикупе, онда се из куће умрлога узима онолико новаца, колико ће бити довољно за сахрану, па се дâ оци, кога зову одмах чим болесник издахне, ако се већ и не затече тада у кући. Оца даје тај новац првоме до себе са речима: Аманет вирд'м (Аманет дајем), овај прими новце и одговара: Аманет алд'м (Аманет примам). Исто тако овај додаје другоме до себе, а овај даље, и тако редом до последњег, док се сви не обреде. Тек се сад тај новац може трошити за спрему око сахране.

Ако је умрли сиромах, па у кући нема новаца за сахрану, онда се пошље какав добар човек, те по чаршији проси за сахрану; и људи му севапа ради дају врло радо.

После овога оца окупа и опере мртваца онако као кад се спрема за авдес. Мртвац се не купа у кући, већ у башти, у авлији или у ходнику. Купање се врши на *тенеширу*. То је врста стола, који се за ту прилику узима из џамије. Богатији Турци поруче тенешир те им мајстор начини, па га после купања мртваца поклањају џамији, да се и за друге нађе.[3])

Вода којом се мртвац купа треба да буде млака, јер се верује да мртвац осећа, па ако је вода сувише хладна виче: *хладно је!* а ако је сувише топла: *опаристе ме!* само се то викање не може чути.

Док оца мртваца купа *мујезин* (помоћник оцин) му полива.

За време купања богаташима, који могу да плате, чини се *сеља* (глашење). Попну се двојица оца џамији на мунаре (а могу бити и обични људи који знају Коран), па један иде с лева на десно, а други с десна на лево и

Digitized by Google

обилазећи око мунарета, сретају се, и непрестано певају стихове из Корана, спомињући име умрлога. Сиротиња се не оглашује.

Ако умрли није био обрезан (сунет), онда му оџа својом руком сломије мали прст на десној руци, па му преко њега веже конац од црвене свиле.

Пошто се сврши купање оџа узима авдес, а исто тако и сви присутни, јер се верује кад ко узме авдес, а после тога види голог човека, или му потече крв на нос, или му иде гној из ране, или буде што друго нечисто, онда му се авдес поквари, те га ваља поново узети.

Одело у коме се мртвац при купању затекао поклања се сиротињи.

Ма да се у Корану забрањује кукање (сајмак) за мртвацем, опет женскиње кука и нариче исто онако као што то чине и Српкиње.

После купања оџа запуши мртвкцу сваку рупу на телу памуком, а исто тако метне му памука и између свих прстију на рукама и ногама.

За тим на парчету хартије напише *иман ћаг'ди*. То је некакво уверење или потврда, која садржи поред имена мртваца и његовог презимена по матери (н пр. Алија син Фатимин) још и молитву за опроштај његових грехова. Иман ћаг'ди се ставља мртвацу на прса, па се са њим и сахрањује..[4])

Ако умрѐ женско, не купа га оџа, већ *кад'н оџаси* (женски оџа). То је жена која је учила школу и посвећена је у тај чин од стране *моле*.[5]) Она врши над умрлим женскињем и све остало што оџа врши над умрлим мушкињем, сем сахране коју врши оџа, јер женскиње не иде на *џеназе* (пратњу),

Кад ко умре, у кући се не сме више воде захватати ни за какву потребу, сем за купање мртваца, а све се остале потребе морају подмирити водом која се затекла. Исто тако ни најближи суседи не захватају воде док се мртвац из суседства не сахрани, већ употребљавају оно воде што се нашло. Ако пак, пошто је мртвац сахрањен, преостане штогод воде по судовима, просипа се па се захвата друга свежа.[6])

За овим се мртвац умота у платно од американа или паргара, али тако да се та материја при спремању

Digitized by Google

за умотавање мора цепати а никако сећи, нити се сме шити, нити икаквом алатком справљати. Пошто се мртвац тако умота, увије се у бео чаршав и положи тако да му је глава према западу а ноге према истоку. За тим се попрска водом од ружина *мириса* (ђулсум) и положи у *табут* (сандук), који је својина џамије, и узима се отуда за сваког мртваца, да се однесе до гроба, али се опет враћа у џамију, јер се Турци сахрањују без сандука. Богатији Турци наруче, кад им ко умре, сандук, те им га мајстор начини, али се и тај сандук само до гроба употреби, а после се поклања џамији, те служи и за друге мртваце. Ко може покрива сандук до гроба чохом, која после погреба припада оци, који од ње прави себи одело.[7])

Док је мртвац у кући пази се да га никаква животиња не прескочи, јер ако га прескочи постаће *вампир* (вукодлак).

Ако ко кихне док је мртвац у кући, верује се да ће ускоро још ко из куће умрети.

За све ово време тројица копају *мезир* (гроб). Ако је умрло мушко, копа му се гроб до појаса, а ако је женско, до сиса, јер се верује да је женскиње више грешно.

Кад све ово буде готово четворица узму табут с мртвацем и понесу у гробље. За њима иде оца и сви остали људи, али без жена. — Мртваца треба да носе четворица ни више ни мање, нигде не застајући. Носачи се често измењују, нешто због тежине мртваца, а још више због тога што се сматра за севап мртваца понети. — Ако је мртвац за време ношења лак, верује се да је праведан, а ако је тежак, онда је грешан. — Ако је мртвац млађи од две године онда га носи један човек кога такође често други одмењују.

Пратња се у Турака зове *џенезе*. Ако путем до гробља пратња стигне или сретне ког Турчина, и он јој се мора придружити све до гроба.

Ако је време за молитву, онда мртваца носе џамији, па га пред њом ставе на *мусалагаши* (камен који је за то пред џамијом намештен), а сви из пратње уђу у џамију и клањају. После клањања изиђу из џамије, и држе над мртвацем неку врсту *посмртног суда*, који се састоји

Digitized by Google

у овоме: Сви се поређају око мртваца у три реда, па подигну руке метнувши палац испод ува, а остале прсте рашире што значи: *Ти си, Боже, велики* (Алах еђбер). Оца пак очита молитву и пита:

— *Како знате за овог човека?* (Нас'л билерс'нз бу адами?)

— *Добар је био, Бог да му душу прости!* (Еиди Алах рахмет ејл'сн јан'на!) одговарају сви.

И ко би имао што ружно о мртвацу да рекне, или не говори ништа, или и он рекне да је био добар, јер кад би ко рекао да није ваљао, оца га не би укопао. А и велики је севап рећи за мртвацем добру реч.[8])

Ако није време за молитву онда мртваца и не носе пред џамију, већ право на гробље (мезарлак). И у гробљу има *мусалаташи*, па се на њега мртвац спусти те се ту држи посмртни суд. Ако су мртваца већ носили пред џамију, онда овде мртвац само мало постоји па се сахрани, а ако нису онда овде пратња клања и врши све онако као што смо рекли да се ради пред џамијом,

За овим се мртвац сахрањује и то овако:

Најпре се у гробу простре асура, па онде где ће бити глава подметне се мало земље. Онда изваде мртваца из сандука и најближа га родбина спусти у гроб, одрешивши му најпре све чворове од чаршава у који је био умотан. У гробу се преко мртваца наместе у косо даске (*тахталер,* од *тахта* = даска), тако да земља не може пасти на мртваца већ на даске. Најпре родбина, па онда редом остали, баце по шаку земље у гроб. За тим сви, сем оце, узимају ашове и бацају земљу у гроб, док га не затрпају. Пошто на гробљу не може бити ашова за све, то се сви служе са оно неколико ашова што их има, али нико неће додати ашов из руке у руку, већ га спусти на земљу, а други га узима и тако редом. Овако се чини с тога да се не би рекло, да су једва чекали да умре. Ашови су из џамије и враћају се у џамију.

Пошто се земља заспе онда се на гробу од главе до пета начини као олук у који оца или најближи рођак наспе пун ибрик воде. Ова се вода понесе, у новом земљаном ибрику, из куће за покој душе. Ибрик се код куће увије марамом, коју после погреба узима онај ко је

Digitized by Google

ибрик носио до гроба, а ибрик се поклања или џамији или школи. За овим се код главе или ногу пободе по један колац као знак (ишан).

После овога сви чучну и подигну руке у вис, док оџа не очита погребне молитве: *Јединство Божје* (Коран, глава 112.), *Свитање* (гл. 113.), *Помоћ* (гл. 110.), *Проклет* (гл. 111.), *Котер* (гл. 108.) и *Крава* (гл. 2.).[9]) За све ово време присутни читају у себи молитву: *Амен ту биљахи.....*

За овим се сви разилазе од гроба, сем оџе, који оставши сам позива мртваца по имену: *Ја Осман* (или како му је већ име) *бинти Ајше!* (Ај, Османе, сине Ајшин!). Мртвац се овом приликом презива по имену материном, а ако је странац, па му се за материно име не зна, или је старац, па му име материно нико не памти, онда се презива по имену прамајке *Еве:* Ја, Осмам, бинти Ева! (Ај, Османе, сине Евин!)[10]) Овако се мртвац позива три пут, па оџа отпочне читати молитву, у којој се вели: не збуни се доћи к себи, на оном си свету, принеси *шехадет* (молитву у којој се вели: само је један Бог, а његов је пророк Мухамед). — Пошто оџа очита молитву, слуша, јер се верује да мртвац устаје. Ако оџа у гробу осети какав шушањ, онда и он одлази, а ако ништа не чује, онда и даље зове мртваца по имену и чита молитву.

Верује се да се из гроба мора нешто чути, јер чим се мртвац сахрани, ако је грешан, одмах гроб постаје мрачан и тесан и у њега се спушта *сувалџи* (испитивач, од неправилног глагола *сормак* = испитивати), који се појављује накарадно (ибрет), једна му је вилица на небу а друга на земљи, па претећи топузом пита мртваца: Сени бени јарадан ћим? (Теби и мени ко је створитељ?). Мртвац се збуни, те обично не може да погоди, већ рекне *ти* (сен) или неко други. Тада га сувалџи удари топузом и претвори у прах. Бог тада нареди те од праха опет постане као што је и био, а сувалџи га опет пита: Сени бени јарадан ћим? Ако грешник опет погреши, бива као први пут, и то тако све дотле док не погоди. Кад погоди и рекне *Алах*, онда се смири и душу му сувалџи однесе у *џехенем* (пакао).

Digitized by Google

Џехенем (пакао) замишљају Турци као место вечитих мука. Ту је једно место где је вечито страшна хладноћа и друго где је ужасна топлота. *Шејтан*[11]) (ђаво) премешта грешнике из хладнога у топло и обратно. Прво га метне у ужасну топлоту, а он виче: изгорех, расхладите ме! Ђаво га тада премести у ону хладноћу, а он тада виче: смрзох се, угрејте ме! Ђаво га опет премести и тако непрестано до века. Кад грешник буде у топлоти ужасно ожедни, а ђаво тада узме пљувачку из нужника, па га жељка говорећи: Ево воде, али ти не дам! Због тога Турци држе да не ваља пљувати у нужник.

Ако је умрли праведан, гроб постаје светао и пространа, а њему се јавља *Џебраил* (Свети Аранђео Гаврил) у облику оџе, па га полако смешећи се испитује: Сени бени јарадан ћим? На што умрли одмах рекне: *Алах*, Џебраил му тада узме душу и однесе у *џенет* (рај).[12])

Трудне жене и *шехите* (оне који погину у рату) сувалџи не испитује, већ иду право у џенет и тамо чекају *кијамет* (пропаст света, кад ће се свима судити), јер се сматрају као мученици на овоме свету.

Џенет (рај) замишљају Турци као велике и лепе баште, у којима су сва задовољства, која се замислити могу.

И у рај и у пакао води пут преко једне ћуприје, која се у Турака зове *с'рат ћуприси*, која је *тања од длаке, оштрија од сабље.*[13]) Ко је праведан лако пређе преко ње и иде у рај, а ко је грешан падне с ћуприје право у пакао.

Кад оџа изврши на гробу и последњу дужност и он се удали.

Породица покојникова још на гробу дели зв душу умрлог, и то према годинама његове старости. Ако је сиромах, онда се за сваку његову годину даје по један грош, а ако је богат, онда се за сваку годину његову дели и више. То се зове *искат*.

Тога се дана не врши више ништа.

За мртвацем се жали за годину дана. У знак жалости одело се ни у чем не мења, али ни мушко ни женско из куће и из ближе родбине неће ни запевати

Digitized by Google

ни заиграти, нити ићи на свадбу или какво друго весеље, нити у теферич (шетњу).

Верује се да велике грешнике, нарочито оне који су за живота туђу земљу заузимали, земља не прима већ их избацује. — У Нишу беше подигао џамију неки Мола Исљам, трговац из Ђакова, који је живео у Нишу, па се по његовом имену и звала Мола Исљамова џамија. Пошто Мола Исљам умре, сахране га код џамије. Сутра дан нашли су га на гробу изнад земље, па га понова сахране. Кад сутра дан, а он опет над земљом. После тога скупише се оџе, те држаше дуге молитве и земља га није више избацивала.[14])

Свеће се око мртваца никако не употребљавају. Али иначе у очи сваког празника пале по једну лојану свећу, која гори до јације, мртвима за душу. Тада ако знају читају *Иа син*, ако не знају, плате оџи или коме другом, те очита.

Верује се да у очи сваког празника до јације душе умрлих долазе кући, да виде шта ради својта; па ако је у кући мир и слога, онда је мртвима добро, а ако није тако, онда се душе враћају жалосне. Због тога је у очи празника у турским кућама све сложно и тихо, без свађе и ларме.

После седам дана од смрти оставља се умрломе *седмина* (једиђунл'к). Тада се прави *халва*. Тако се зове и обичај прављења халве мртвима за душу. Халва се гради овако: Растопи се масла, па се у њега метне брашна, па се то прелије шећером. Кад халва буде готова шаље се да деца или слуге разнесу свуда по комшилуку по један чанак. Кад у комшилуку приме халву сваки рекне доносиоцу: *Алах рахмет ејл'с'н*! (Нека му Алах да покоја!), или: Алах кабул ејл'с'н (Алах нека га прими!). Од ове халве свако чељаде из комшилука окуси и у себи очита молитву *Елфатиха*, за душу умрлога. У место деце, која не би знала ове молитве, читају је старији.

Халва се гради и о *четрдесетници* (кркђунл'к), *полугодишњици* (алтиаи) и *годишњици* (сенел'к).

Ако је мртвац из имућније куће, онда се о полугодишњици и годишњици позову његовој кући комшије и пријатељи и оџа, па сви скупа држе молитву за душу

Digitized by Google

покојникову. То се зове *тевит* (подушје). После молитве даје се ручак посетиоцима на три совре (или и више), које се постављају једна за другом.

Тевит (подушје) чини свака кућа мртвима и десетог дана месеца реџепа, који се дан зове *Мећик-ђуни* (дан мећика). Тада месе *мећике.* [15]) Мећике се граде од обичног теста у које се меће сак'з, истуцани каранфић и још неке траве. Свака мећика се прави од дугачког комадића теста, коме се даје овакав облик: ⌀, па се то испржи у тигању, и то је онда мећика. [16]) Тада се прави и халва. У Скопљу праве још и *татлије* и *баклаве.* У то се купе лојане свеће, па се заједно са мећикама и халвом разносе по кућама и дају мртвима за душу. Ове свеће зову се *мећик-муми.* Која се свећа прва донесе за душу овог дана, не пали се већ се чува, јер се верује да ће настати *мрак, тама* (каранл'к), кад неће моћи никаква светлост да гори сем те свеће. Остале свеће чим се приме, пале се мртвима за душу.

Имућнији Турци праве тевит и онда кад граде *ашуре.* И тада чине молитву, праве халву и дају ручак за душе умрлих. [17])

Богати турци дају мртвима за душу и праве халву један пут или више пута за време *Рамазана.* Тада се у вече постави совра, па се зову комшије и сиротиња те једу за душу. У Цариграду има богаташа који се зову *Ханедан* (од велике породице), који за време Рамазана имају свако вече у кући постављене совре са којих може јести ко год хоће. И то је мртвима за душу.

Првога дана Бајрама и рамазана, из јутра, пошто изиђу из џамије, иду Турци (без жена) на гробље, па на гробовима пале лојане свеће и читају *Иа син.* Полазећи са гробова рекну: Алах рахмет ејл'сн!

Богати Турци се још за живота постарају за своју душу, те направе џамију, чесму или какву другу задужбину. Неки поред џамије остављају и грдан новац, да се за џамију набавља све што јој треба: да се плаћа оџама, да се дели за њихову душу и томе слично. — У Скопљу је *Мустафа-паша џамиси* (Мустафа-пашина џамија), коју је направио Мустафа-паша, па јој оставио и новаца за потребе и за оџу, а сем тога из тога се новца даје сваки дан сиротињи грдна количина хлеба.

Digitized by Google

Тамо су исто тако задужбине: *Јаја-паша џамиси*, *Алаџа-џамиси* (Шарена џамија, за коју не знам чија беше задужбина), *Тутуне'з џамиси* (џамија без дувана, коју је неко подигао за душу од новца који је уштедео од дувана, оставивши се пушења).

Самоубиство се у Турака сматра као највећи грех. И по закону самоубица не би требало да се сахрани у општем гробљу, већ ван гробља, али се то у народу не врши, већ се самоубице сахрањују исто онако као и обични мртваци.

У Турака је врло укорењено веровање у *вампире*.

Вампир постаје онај мртвац, који је за живота починио многа зла, и онај кога је, док је несахрањен лежао, прескочила каква животиња.

Вампир изгледа као тулум напуњен крвљу, али се може претворити у шта хоће, и тако се потуца, док му Бог не опрости грехе, те се смири.

Верује се да вампир прве вечери дође својој кући и јави се својој жени, а после долази сваке вечери сем суботе, јер онда вампири не могу да изађу. Понеки вампир и спава са женом, те жена може и да затрудни и да роди. Тако рођено дете зове се *Вампирџи* (Вампировић), и кад одрасте може да види вампира и гони га.[18])

Вампири се тамане помоћу Вампирџи,[19]) који их убијају. Ако то не помогне, онда се у суботу у вече скупе људи, па отидну на гроб онога што се вампири, па пошто раскопају гроб, наслажу на леш трња, а и гроб ограде трњем, па онда трње запале те изгори, а са њим изгори и вампир.

Гробље (мезарлак) је сад у Турака издвојено ван вароши, али је у старије време гробље било у сред вароши и то на више места. У највише случајева била су гробља поред џамија. И сад има гробља поред џамија, али се ту сахрањују шехови (поглавари дервиша), оџе и богаташи. Ако пак ко жели нарочито да ту сахрањује своје мртве, мора платити.

Ко год може удари на гробове својих мртвих камени белег (мезарташи). То се обично чини о данима кад се дају подушја. Камен је обао, а на врху му је са

Digitized by Google

стране према гробу изрезана чалма. С поља је пак натпис: Име и презиме, година рођења и смрти и по који стих из Корана. — Изнад неких гробова граде Турци, нарочито богатији, као сандук од камена који покрива гроб.

Шехите (мученике, који погину у рату) и *шехове* поглаваре дервиша сахрањују Турци у *турбетима*, која могу бити и у гробљу и ван гробља. Пошто сахране шехита или шеха, начине им на гробу као сандук од дасака или од камена, па се изнад тога направи *турбе* (на форму куће). Онај мртвац који лежи у турбету зове се *јатан* (лежач) или *баба* (отац). У турбету изнад сандука који се покрива зеленом или црном чохом има стуб око кога се завија чалма од зелене[20]) или црне[21]) материје. На сандуцима неких шехита изрезане су сабље, копља и друго оружје као знак којим је покојник за веру ратовао или од кога је погинуо. — По некад је у турбету и споменик на коме је натпис, обично на арапском језику,[22]) како је покојник ратовао, како је погинуо и томе слично. — У Муратовом турбету на Косову, виси о зиду једна урамљена штампана хартија, која у место другог каквог натписа, казује о турбету. Г. Светозар Тривунац, окружни начелник у пензији дао ми је овај натпис у српском преводу, који је превео његов зет г. Тодор Станковић, бивши српски конзул у Приштини. Тај натпис гласи овако:

Лав противу душмана, који је у борби са крвницима вере на мегдану пао, то је султан Мурад.

Овај победом прослављени цар рођен је 726. године (1325.), *а 761.* (1359.) *у својој тридесет петој години старости усрећио је царски престо у Бруси, ступањем на исти.*

792. године (1389.) *после велике и победоносне битке, противу савезних и на Косову сакупљених седам краљева, чувени великан* (јунак) *из Лазове војске, неверник Милош Кобилић, налазећи се као рањеник међу изгинулим борцима, подиже се и приђе под изговором да ће примити турску веру, и у тренутку кад је љубио руку султанову извуче у рукаву прикривени отровни ханџар* (мач) *те га њиме распори и шехидом учини.*

Digitized by Google

После шехидства упокојено тело султаново пренесено је и сахрањено у величанственој џамији, коју је он подигао у Бруси.

Томе је сведок ово место.

У турбетима изнад гроба увек гори кандило. Турбета увек чува по један дервиш, који поред гроба држи по ибрик с водом, пешкир и бројанице, да би мртвац узимао авдес и клањао. Ибрик, пешкир и бројанице стоје поред гроба и ноћу кад дервиш спава. Вода се у ибрику сваког јутра мења да би била свежа.

Турбетима долазе болесници, па седећи или лежећи поред гроба, моле се Богу и надају се помоћи. Долазећи доносе зејтина за кандило, или свеће као поклон. Богатији, пред турбетом кољу црног овна као курбан. Ту га одмах разделе сиротињи, а кожу обично дају дервишу. — Неки болесници узимају зејтина из кандила и њиме мажу болесна места.

Турбета нису ретка ствар. У Скопљу има неколико турбета: *Ичлер-турбеси* (турбе тројице, јер су тројица у њему сахрањена), *Крклер-турбеси* (турбе четврдесеторице), *Газибаба-турбеси*, *Ахмет-паша-тербеси* и т. д.

Где што су богаташи Турци сахрањивали мртваце и у својим авлијама, али тога обичаја нема више.

Турци верују да ће на крају крајева доћи *кијамет* (пропаст света). Кад ће то бити не зна се, али се зна да неће бити изненада, већ ће се јавити извесни знаци по којима ће се познати. Кад се ти знаци буду јавили, онда ће до кијамета остати или четрдесет година или мање од тога. Ти су знаци: појавиће се много свирала (музичких инструмената = *чалги*), у које ће свет свирати, нестаће чела и меда, нестаће оваца, животиње ће се изучити разним вештинама, одело ће се променити и фереџа ће нестати.[23]) Пред сам кијамет нестаће воде, пашће облак на земљу, сунце ће потамнети, из земље ће вода јурнути и све ће потопити. Тада ће се на земљи јавити Бог и судити свим мртвима. Тај суд зове се *лујашер*.[24]) То ће бити праведни суд, који ће свакога према делима осудити.

Кад прође кијамет Бог ће тада створити нови свет.

Digitized by Google

НАПОМЕНЕ

[1]) *Самртни или погребни обичаји код Мухамеданаца у Херцег-Босни*, приопћио *Вид Вулетић — Вукосавић* (Летопис Матице Српске, књ. 197. стр. 142—158.).

[2]) *Иа син* је молитва из Корана, која се у кући чита у очи свакога празника мртвима за душу. У овом случају чита се за душу онога што ће умрети. Иа син, како су ме неколицина уверавали, не долази од *јаци*, *јацу* = доба за легање, као што се домишљаше г. В. В. Вукасовић (Летопис Матице Српске, књ. 197. стр. 143.). Иа син је глава тридесет шеста у Корану, која и носи наслов *Иа син*, али шта те речи значе нико ми не умеде рећи. У *Корану* што га је превео Мићо Љубабратић (Београд 1895.) Иа син је на стр. 318—323. Ту испод заглавља *Иа син* стоји у напомени „Значење ова два писмена није познато.“

[3]) Такво и слично поклањање џамији, као и грађење чесама, ћуприја и т. д. зове се *хаират*.

[4]) G. Maspero у својој Histoire ancieenne des peuples de l'Orient на стр. 38. казује како је у старих Мисираца свака мумија имала по примерак *књиге мртвих* (Livre des Morts), која је садржавала збирку молитава и формула потребних умрломе за онај свет.

[5]) *Мола* је женски свештенички чин нешто млађи од муфтијског чина.

[6]) У тимочком округу је код Срба обичај да, кад мртваца одвезу у гробље, онда све жене просну ону воду која се дотле у судовима затекла, јер је „замрела“, а захватају другу свежу.

[7]) У варошима у Србији многи богатији људи купују материју за црквену одежду или епитрахиљ, па њоме покривају сандук до гроба, али после сахране та материја не припада свештенику, него цркви која од ње начини одежду или епитрахиљ.

[8]) Г. Јер. Живановић коментаришући српску народну приповетку *Добра дела не пропадају* у Летопису Мат. Срп. књ. 209. на стр, 67. у напомени вели: „Једно од најглавнијих доброчинстава је сахрањивање мртваца, о чему имамо спомана и још из

Digitized by Google

давнине, како у народном предању тако и у писаној литератури. У шестој књизи Виргилове *Енеиде* (стихови 322—330) помиње се да незакопани мртваци морају сто година лутати око реке Стикса, докле их Херон не превезе. И Енеја је учинио слично доброчинство, сахранивши Мисену.« — Фистел де Куланж у своме делу *Држава старога века* Cité antique, — српски превод Б. А Прокића и Ж. М. Милосављевића. Београд, 1895.) на стр. 12. вели: „У старим државама (градовима, разуме се грчким и римским) закон кажњаваше велике кривице једном казном, која се сматрала као ужасна, а то је *лишењем погреба*. Тиме се кажњавала сама душа, а предавала се готово вечитом мучењу.« — Посмртни пак суд који Турци над мртвацима држе опомиње на ово лишавање погреба оних који су били за живота рђави. — У старих Мисираца је постојао прави *посмртни суд* само нешто другојачији од овог турског.

[9]) Види Коран у преводу Миће Љубибратића стр. 475., 474., 473. и 3.

[10]) Ово презивање по матери изгледа ми као остатак *хетеризма* (*матриарката* како га назива J. Deniker у своме делу *Les races et les peuples de la terre* на стр. 273, или *сродство по матери*, *parenté maternelle* или *parenté uterine*, како га други називају), који неки сматрају за најстарији облик породичног живота, кроз који веле да су прошли сви народи као кроз први ступањ породице. Тада деца припадаху матери, она их храњаше и неговаше и деца само њу и познаваху. О оцу пак не знађаше ни мати ни деца ко је, јер жени не припадаше само један човек. Због тога између матере и деце постојаше чврћа веза него између матере и ма ког другог. Деца су могла бити наследници само матере, услед чега се опет право наслеђа морало развити само по матери. (Д-р Манојло Смиљанић, *Развитак породице и њене фазе*, Годишњица Ник. Чупића, књ. XIX, стр. 6.). — A. Giraud — Teulon, fils у своме делу *Les origines du mariage et de la famille* (Génève et Paris, 1884.), веле у предговору на стр. X ово: Најстарија друштва људских бића изгледа да су била састављена на принципу комунистичког брака једне групе с другом пре но што је усвојена идеја о сродству као закон узајамне везе. И кад крвно сродство постаде органски закон породице, ово се сродство у почетку појављиваше само по матери: породица овога старога доба не почиваше на принципу очеве моћи већ на принципу женског крвног сродства; права наслеђа, својине, господарски ауторитет, припадаху женској линији, а човек као отац и муж налажаше се сведен у подчињени положај. На стр. 148. вели: Породица по матери наставља се само преко жена. То је право продужење пупчане споне (cordon ombilical) од жене ка жени. Само *име матера* прати ток генерација, а отац је само споредна личност, која своје не преноси на потомство. Испод овога у напомени стоји: Мит о партеногенези или о девојци која рађа сама од себе на коме су религије саградиле толике нерасудне спекулације, изгледа да је постао у ово доба кад жена рађаже „без мужа« и кад дете долажаше на свет „без оца« који би био познат. — На даљим странама писац прегледа постепено различите народе код којих се налази трагова порекла по жени као основице породичног

Digitized by Google

права и грађанске организације. Прегледајући многе и врло различите народе долази на стр. 339 и на нас Словене па вели: »Код Јужних Словена опажају се трагови старога старешинства по матери. И ако је тамо жена подчињена човеку ипак ужива велико поштовање и увек заузима надмоћни положај у фамилији. Ако има имања и кућу муж узима њезино име, он постаје *домазет*. „Кућа не лежи на земљи већ на жени", каже једна српска пословица, — Код свих Словена постоји као народна установа задруга: збир који броји 25—60 чланова и састоји се из малих личних породица. Нека села носе име само једне породице; она се обично деле на много задруга, које нису ништа друго до делови једне првобитне породице. — У опште сви су чланови једне задруге рођаци, и ово се сродство пружа до четвртог степена. И туђинци могу улазити у задругу: брак и узимање под своје најобичнији су облици под којима се примају. Кад сви чланови задруге изумру и нема другог наследника до једне девојке, онај ко је узме постаје старешина задруге, али с тим прима и за себе и за своје потомство старо *задругино име*. Поред старешине задруге или *домаћина* обично је и *домаћица*, која није увек и његова жена, али која има велику улогу и велику власт у задрузи. — Жена се чак може изабрати за старешину задруге: по некад, и ако ретко, чак и млада девојка. И данас има у Сарајеву задруга која почива на старешинству девојке. Личне особине одлучују у избору старешине. Домаћин није увек и најстарији по годинама. И ако он у ствари има власти, у задрузи нема апсолутне покорности: задруга није установа патријархална већ слободно удружење, где личност без обзира на своја права, подчињава их општим интересима. — Најзад женама је код Јужних Словена допуштено готово увек да учествују у договорима и одлукама о важним стварима.« —

Кад смо већ ту да поменемо још нешто из нашега народа што би као могло подсећати било на отсутност оца, било на првенство матера. Пословице: *Где се пасло да се пасло, дома се нашло! Јао мајко и девет отаца!* можда су остатак тога. — У уздасима и недаћама увек се мајка помиње: Јао *мајко* што ме роди! — У зачикивању често се чује: Удри *синко материн*, ако смеш! Чик, *синко, мајчин!* Није л' *мајка родила јунака!* Најзад и стихови:

Рани *мајка* девет мили сина
И десету шћерцу мљезиницу;
Ранила их док их одхранила. —
— Рани мајка два нејака сина, и т. д.

Оволико бележни на брзу руку, а мислим да би се у нашим народним умотворинама нашло још трагова тога. —

[11]) *Шејтан* (ђаво) је по турском веровању био учитељ анђела, па пошто згреши Бог се наљути и казни га тиме што га прокуне до века и отера од себе. — Кад *талебе* (ђаци) заборавe отворен Коран, оца се љути: Не остављајте Коран отворен, хоће ђаво да чита, он зна читати, јер је био учитељ анђела. —

Digitized by Google

[12]) Прича се да је некакав неверни Турчин хтео да се увери, да ли ће се заиста ко у гробу јавити, па молио да га заједно са мртвацем сахране. Сувалци се јави и запита: Кога ћу сад да испитујем да ли мртвога или живога? (Улис'н ми дирис'ни ми?), па је одмах отишао не хотећи ни испитивати.

[13]) За веру мухамеданску има турска пословица која каже да је *тања од длаке оштрија од сабље* (К'лдан инце, к'лчтан ћесћин).

[14]) И наш народ верује да тешке грешнике земља не прима. Позната је народна клетва: *Земља ти кости изметала!*

[15]) У Скопљу у место мећика месе *локуме*. Локуми су тесто коме се даје облик крофне, а и то тесто садржи исто што и тесто од мећика. Ну и ако се месе локуми, дан када се месе, зове се као и у Нишу *Мећик-ђуни*.

[16]) Прва мећика која се при пржењу извади из тигања чува се, јер се верује да кад апсеник кроз њу погледа, у скоро ће се пустити.

[17]) Азрети Алија имао је два сина: Имам Хасана и Имам Усејина (имам = свештеник). Бојећи се за ширење Ислама, они допадну ропства у *Језита*. Језити су их десет дана мучили глађу и жеђу, тукли су их и на различите муке стављали. На послетку су им одсекли главе, па су се њима по столу куглали, бацали их на земљу, играли око њих, и газили их. Од тога доба Мухамеданци нити једу за столом нити играју. Успомену на Алијине синове прослављају Мухамеданци на два месеца после Курбан-бајрама. Тада дервиши за десет дана никако не пију воде и посте онако исто као што се пости за Рамазан. (Дервишима је то једини пост, јер за Рамазан не морају постити). Други Мухамеданци држе те дане као празнике, а једанаестог дана праве *ашуре*, и то првог дана прави султан војницима и шехови у својим текијама, за ашуром чине *ифтар* (т. ј. из ашуре се и шехови и дервиши напију воде). Других дана после тога прави ашуру кад ко хоће и може. Ашура се гради за душу Алијиним синовима и то овако: Очисти се пшеница и метне у суд с водом, па се то скува исто онако као и наше кољиво, само много ређе. За тим се узме суво грожђе, смоква, урма, пасуљ, кукуруз па се и то скува. Кад се скува измеша се са пшеницом и прелије шећером. То је *ашура* од које се шаље по свима кућама у комшилуку по један чанак. Том приликом имућни Турци праве тевит и за своје мртве.

[18]) Још се верује да сваки ко се родио у суботу може да види вампира, али се он не зове Вампирци.

[19]) Пре једно четрнаест година појавио се у Скопљу као вампир неки Заим-ага, који је за живота давао новац под скуп интерес, па га Бог казнио да се повампири. Као вампир он је нападао на куће, разбијао прозоре и покућанство, па Скопљанци да би се спасли зла позвали једног *Вампирци* чак из Мале Азије. Кад Вампирци дође, народ се скупи као на какво чудо. Напред су ишли свирачи. Један човек беше узјахао коња, а другог је поред себе

Digitized by Google

водио. Једна крава беше пуштена у средину света, те је пила слободно. Вампирџи се беше сакрио међу свет, да га вампир не спази. У сред те вреве Вампирџи рече да је сад вампир из ономе коњу, што је поред јахача пиао, али је незгодно да га гађа, јер може кога убити. Пошто коњу мало даде, Вампирџи рече да је вампир стао оној крави на рог, па опали из пушке, а свет одмах испред краве наложи ватру, да изгоре крв од вампира, јер ако се то одмах не учини и остане ма и најмање крви, онда вампиру неће ништа шкодити, већ ће остати опет онакав, какав је и био. Да ли је испред краве баш заиста било крви, онај што ми је причао није видео. — У „Карапићу" од ове године на стр. 92—93. описано је слично убијање вампира у селу Доморовну у Гњиланској кази, само што је овде *Вампировић* ухваћен у превари.

[20]) *Зелена чоха* и *зелена чалма* неће се само Турцима који су по пореклу из Азије (Емир сојиј), само они имају право на то. Па и оне који нису од њих немају права на ношење чалме зелене материје.

[21]) *Црна чоха* и *црна чалма* неће се свима осталим Мухамеданцима који нису пореклом из Азије. Арнаути или ма који други потурчењаци, ма како давно били потурчени, само кад нису Емир сојиј, немају право на зелену чоху. — Кажу да о томе ко какву чалму има права да носи постоји и некакав царски указ.

[22]) Турци верују да је севаи на споменицима писати арапски.

[23]) Старији, са свим конзервативни Турци видећи данашњи напредак и измене у свему често рекну: *Заклашмиш кијамет!* (Приближио се кијамет!).

[24]) У Турака је највећа клетва: *Муашерде иеваи вирмесаи!* (Пред муашером одговарао!).

Т. Р. Ђ.

Digitized by Google

ПОСЛЕДЊИ ПОКУШАЈ

ДЕПУТАЦИЈА СРПСКА

У НОВЕМБРУ 1813 ПРЕД ЦАРЕМ АЛЕКСАНДРОМ I У ФРАНКФУРТУ НА МАЈНИ

БЕЛЕШКА

Стојна Новаковића

Кад се 1812 радило на томе да Срби приме Букурешки Мир, с којим су били до огорчења незадовољни, онда је изасланик главнога команданта Руске Дунавске Војске, адмирала Чичагова, граф Марко Ивелић говорио српским старешинама у Тополи и у Врањевшници, на крају јула и у првој половини августа 1812 године, да Руси овако раде спрам Србије само ради невоље у којој су се сами тада налазили, очекујући из дана у дан почетак најезде Наполеонове, и да треба сада спасти време и провући се до бољих прилика, када би се све могло уредити као што треба. Граф М. Ивелић је уверавао српске старешине, да ће цар Александар одмах Србима помоћи и обећања о ослобођењу њиховом извршити, чим се непријатељ из Русије очисти[1]). Русима је у тај мах нарочито било стало, да се Турци не раздраже, те да не пристану и они у савез противу Русије, тада готово опште-европски. Осим тога размишљало се

[1]) Извештај Карађорђев од 4 маја 1816 у Гласнику IV, стр. 153.

Digitized by Google

у руским меродавним круговима, да се Турска склони те да Русији и помогне. Друга се пак помоћ није тражила, но да Турци пристану на неку диверсију руску, која се, нарочито са Србима, мислила извршити на француске Илирске Области онога времена, у бок и у леђа Француској и Аустрији. Али ни мисли ни оцене о тој диверсији нити су биле како треба смишљене нити израчунане, ма да се и новаца трошило за евентуално извршење њено. У ствари се посао тај није могао ни покушати без потпунога савеза с Турском, а до потпунога савеза с Турском било је таман колико од земље до неба: он је био у тадањим приликама са свим немогућан.

У политици обично сваки кроји мисли и планове према потребама својим, и, идући за својом мишљу, политичари се ретко кад обзиру да ли је воља дотичне стране од које се нешто очекује онолико искрена и онолико готова, колико се с њихове стране према властитим жељама претпоставља. Српске старешине су нарочито много рачунале на речи руског изасланика графа Марка Ивелића, не испитујући колико су оне основа имале у мислима и намерама оних који су Ивелића послали, и онога (т.ј. цара) у чије се име све то радило. У Србији се није тада размишљало и о томе, да сваки изасланик има да изврши у онај мах дати му задатак и да се, ради бољега успеха, често служи и речима и обећањима на рачун свога властодавца, не бринући се много о томе хоће ли касније, други неко и на другом месту, извршити све оно што је он у изглед стављао. Осим тога, ми данас видимо, да графа Марка Ивелића није тада ни послао био цар Александар, него адмирал П. В. Чичагов, главни команданат Руске Дунавске Војске. Овај последњи, и ако је на то место дошао с великом наклоношћу и с великим поверењем цара Александра, био је у пословима тога краја још нов, па се више прославио шаренилом и фантастичношћу планова, који су плењавали својим полетом, него ли практичношћу и зрелином оценâ, које би могле потицати само из тачнијега познавања стварних прилика.

Али после свих колебања и заплета од 1807 до 1811 године, Србима већ није било остало ништа друго,

Digitized by Google

до да се уздају у Русију. И они су то чинили свесрдно, ма да су веома грешили што су се у Русију уздали више но и у себе саме. Јер кад нестане онога коме треба да се помогне, и помоћ сама ишчезава, пошто нема предмета на коме би се показати могла.

Борба међу Русијом и Француском, међу Александром I и Наполеоном, имала је значења не само по томе ко ће победити, него и по томе како ће победа или пораз утицати на груписање силâ и савезе њихове. У Србији се мислило да је за Србе све повољно, ако се потисне Наполеон и победи цар Александар I. Међу тим у победи су руској тада, због опште-европских прилика, биле по Србију не мање опасности него што би биле и у поразу руском, ако Срби сами своје тековине не би одржали.

Док се мислило, да ће најезда Наполеонова на Русију имати повољних последица, Аустрија је, и ако неискрено и лицемерно, пристајала с Наполеоном. Али чим је Наполеон из Русије потиснут, Аустрија је напустила савез с Француском, па је пошла за Русијом, старајући се, у исти мах, заједно с Пруском и Енглеском, да Русију увуче у савез анти-француски и у рат опште-европски за васпостављење поремећеног реда и равнотеже европске.

Ови нови савези испуњали су преговорима и спремама својим цело лето године 1813 и били су претходна дипломатска спрема за бој на Лајпцигу, којим је од Наполеона Немачка ослобођена и којим је он и из Немачке бачен натраг у Француску.

Све то везујући Русију све више за опште-европску политику, одбијало ју је од интересовања за балканске хришћанске земље, тога ради што се на томе месту политике интерес Русије разилазио с интересима западних земаља, нарочито с интересима Аустрије и Енглеске. Интереси руски су водили к заштити православних хришћана на Балканском Полуострву, а заштита је та увек подизала углед и утицај Русије на Балканском Полуострву. С аустријског и енглеског пак гледишта ваљало је ојачавање власти и утицаја руског на Балканском Полуострву спречавати свима силама. Узроци су томе, што је Аустрија рада била да јој Русија са својим гра-

Digitized by Google

ницама не залази с југа, и да се не утврђује на Балканском Полуострву у опште, како се не би примицала к Средиземном Мору, за које се последње, опет, нарочито бринула Енглеска. Из тих узрока су и Енглеска и Аустрија за време целога руско-турскога рата од 1806 до 1812 суревњиво мотриле да граница руска остане што даље к истоку и што даље од Дунава, од Црног Мора и од Балкана.

А ништа није било тако противно тим силама као спајање Молдавије и Влашке с Руским Царством, раширење Русије до Ђердапа и кроз протекторат у Србији (како су они схватали) до ушћа Дрине у Саву. Оваки мир (а на оваком се миру 1808 и 1809 до пролећа једнако радило) аустријским и енглеским политичарима изгледао је као и потпуно освојење целога Балканскога Полуострва за Русију. А то су обадве те силе сматрале за велику своју несрећу[1]).

И тога ради, кад је рат с Наполеоном увукао цара Александра I у Европу и у савез с Аустријом, Пруском и Енглеском, руска балканска политика од 1806—1812 морала је повући се у толико више натраг у колико се више Русија заносила за прилично фантастичном идејом васпостављања реда и равнотеже у Европи. Српске претпоставке од 1813, да ће Русија, опростивши се Наполеона, повратити се к пређашњој источној политици од 1806 — 1811 нису имале за се апсолутно никаквога изгледа. Српски политичари онога времена рачунали су просто по потребама своје невоље и по крупним политичким разликама, не узимајући на ум да се ове последње удешавају и савијају по потребама данога момента. Руси сами нису могли откривати свију својих политичких рачуна и претпоставака, нарочито кад су имали у чем да попуштају, и старали су се да згодним формама покрију промене своје политике. Јер је у њих морао стално бити на очима још и разлог, да се у балканских хришћанских народа чува у што бољој крепости вера и поуздање у Русију и онда, када је Русија, идући за другим својим рачунима, управо морала балканске хришћане

[1]) Adair, The negatiations for the peace of the Dardanelles, I, II, London 1845.

Digitized by Google

да напушта и да их оставља на страни. Та се политичка игра започела према Србији већ 1812 и наставила још више у години 1813. Ово последње Срби су разумевали теже но оно прво. Јер се у 1812 барем видело да Русију гони Наполеон. А 1813 видело се да Русија победнички гони Наполеона, и у грдној невољи својој у нас није могао нико да схвати како победничка Русија не може да заустави Турску, да не гази Букурешки Уговор и да не тлачи ослобођену Србију. Европска радња против многоврсних Наполеонових узурпација увлачила је за собом Русију заједно с осталим европским силама све више и више, и овоме задатку приношене су на жртву свеколике многоврсне дужности на истоку. Никад нису биле више на реду дужности самостална рада и уздања у своје властите силе на истоку, као у то време. А никада, на жалост, у Србији врховни људи нису мање мислили на те своје неопходне дужности но тада.

Кад је 1813 Србија већ упуштена била, Карађорђе се повукао у Земун, упустивши је тиме коначно. У своме извештају од 4 Маја 1816 [1]), писаном у Петрограду о овим судбоносним догађајима, Карађорђе сам бележи да је 21 септембра оставио Србију и да је три дана (21, 22, 23 септембра) задржан ради пропитивања у Земуну. По том је одвојен од породице (која је остала у карантину у Земуну) и смештен у манастир Фенек, југозападно од Земуна, као у карантин, где је остао све до 21 октобра.

У томе борављењу Карађорђеву у Фенеку, свакојако у другој му половини, дакле око десетог октобра, прешао је на аустријску страну међу последњима и прота Матија П. Ненадовић на Купинову [2]). Чујући да је Карађорђе у Фенеку, прота отиде да га види, и описује оно горко осећање узалуднога кајања, малаксалости и напуштености у коме се Карађорђе налазио. Прота бележи како је тада кроз сузе саветовао бившему врховном вођу, да узме пасош, па да иде те да тражи за војском по Европи цара Александра, да му се јави и пожали, и да га моли да народ спасе. Том приликом се

[1]) Гласник IV.
[2]) Мемоари. Издање С. К. З., стр. 244.

Digitized by Google

ту десно и прота земунски Јевтимије Ивановић, који потврди и са своје стране препоручи савет проте Ненадовића Карађорђу. Карађорђе је тада одговорио да је и сам већ искао пасош, али да му га аустријска власт није дала. Прота бележи да је он на то рекао Карађорђу, да иште пасош за аустријског цара Франца, који му се неће моћи одбити, а пошто се цареви, аустријски и руски и краљ пруски заједно код војске находе, наћи ће Александра онде где и Франца[1]).

Карађорђе обећа да ће тако учинити, и нареди проти Ненадовићу да иде те да смести породицу, па да дође да заједно иду.

Карађорђе је заборавио да је његова слобода кретања престала онога истога тренутка којега је са земљишта ослобођене Србије корачио у барку којом ће се у Земун одвести, и заборавио је да су сви интереси Аустрије, у коју је пошао да заклона потражи, били упућени противу личне слободе његове.

Пошто је истекао карантински рок, или пошто су земунским властима из Беча стигле дотичне наредбе, како да поступају са бившим врховним вођем српским, Карађорђа око 22 октобра из Фенека преведу у Голубинце. Ту проведе само седам дана, па га 29 октобра доведу у горњи град у Варадину, заједно са главним старешинама: Младеном Миловановићем, Јаковом Ненадовићем, Симом Марковићем и Луком Лазаревићем. Ту су живели под стражом до 7 јануара 1814, а тога су дана кренути за Штајерску, и Карађорђе је стигао у Грац 22 јануара 1814 године.

По ономе што је око половине октобра у Фенеку наређено, прота Ненадовић се врати у Купиново и у Ашању, те обиђе родбину која је код својих људи већ била смештена, и врати се у Фенек. Повратак овај у Фенек мора падати по дану после 21—22 октобра 1813, јер су тих дана Карађорђа претурили у Голубинце. Прота

[1]) Прота М. Ненадовић бележи (стр. 245) да се онуда говорило тада, како су цареви у Брислу. У ствари су се, у тај мах кад су се о овоме српске старешине разговарале, цареви находили у околини Лајпцига, јер се тада очекивао судбоносни бој на Лајпцигу, или у самоме Лајпцигу, према томе када је разговор вођен, око 4—6 октобра (дана боја Лајпцишког) или касније.

Digitized by Google

пође за њим и осталим старешинама и нађе их у Голубинцима (дакле међу 21—29 октобром). Ту му Карађорђе каже да му пасоша не даду никако, и стане питати проту, ко ће се послати да молбу однесе.

Прота М. Ненадовић помене му свога пријатеља Стефана Живковића (Телемака), који се у тај мах налазио у Земуну, и којега је Карађорђе још у децембру 1808 истерао из службе секретара у Савету, зато што је био ушао у велике везе с представником руским К. Родофиникином. Живковић је по томе био на страни Карађорђевих противника[1]). Ипак Карађорђе и старешине пристану да се Живковић позове да напише молбу. Прота М. Ненадовић отиде к Живковићу у Земун, и овај се прими да молбу напише, али је тражио да му се дâ трошка, да као депутат пође, јер свога није имао. Док је прота ово свршавао, Карађорђа и остале старешине доведу из Голубинаца у Варадин. Изгледа да је протин план о шиљању Стефана Живковића тада запео, јер и прота, видећи Карађорђа и српске старешине у горњем граду у Варадину, повуче се к своме роду у Ашању и у Купиново, плашећи се да и њега власт слободе не лиши. Ово је могло бити првих дана новембра 1813 године. С тим се пресеца и рад проте М. Ненадовића на овоме послу. За Живковића се зна да је 1813 отишао у Беч, али се он бавио тамо по свој прилици штампањем Телемака. У овоме се послу, истина, он даље нигде не помиње, али то не би могло значити ни да се он о томе више није бавио, као што ћемо позније видети.

Више пута спомињати извештај Карађорђев о завршетку његова владања, писан 4 маја 1816 у Петрограду, када је Карађорђе мислио да се цару Александру правда, помиње како су Карађорђе и главне војводе његове, затворене у горњем граду у Варадину, чули да их аустријска власт мисли преместити у Штајерску, и тамо их свакога за се понамештати по градовима, као што што се у истини и збило с почетком 1814 године.

[1]) У писму рускога министра војног Барклеја де Толи од 16 септ. 1813 из Теплица у Чешкој писана Карађорђу, у ком га опомиње да се држи, наводи се као вођа депутације пуковник Стефан Живковић. Је ли то овај или имењак му, Београђанин, из Мораве — тешко је пресудити. — Архив Срп. Кр. Академије, бр. 622.

Digitized by Google

То их је нагнало да се пожале своме покровитељу цару Александру и да му јаве шта се с њима намерава. Извештај бележи да су Карађорђе и војводе његове тога ради замолиле архим. Филиповића, да пође у Главни Стан Руски на Рајни к цару Александру. Карађорђе бележи, да се архимандрит Филиповић драговољно примио ове мисије, и да је 10 децембра отишао у главни руски стан на реци Рајни. Мало даље се наводи како је 3 јануара 1814 и други изасланик Максим Јакшић послан по истом послу у Главни Руски Стан. Извештај не говори ништа о задатку мисије о Србији, него само о личној невољи српских старешина, и по томе се белешка извештаја од белешке проте М. Ненадовића разликује. Али је, по времену и по околностима, ово један исти посао. Видећемо да је са свим умесно да се белешка Карађорђева и белешка проте Матије једна с другом саставе и попуне. То се може чинити у толико пре што је српска управа и раније, пре пропасти, била врло неуредна, те су се мисије ретко слале с утврђеним упутствима. Изасланици су увек личним својим схватањем и околностима, које су пред њима биле, давали мисији истинско обележје у моменту самога извршења. Карађорђев извештај бележи и то, да је архимандрит Филиповић своју мисију извршио, јер помиње како је 15 марта 1814 известио га из Беча, да је цар Александар једнако милостиво расположен спрам њега и старешина српских, и како је и други изасланик Максим Јакшић у половини јуна то исто одговорио му. Ови одговори тицаће се личнога положаја Карађорђа и његових главних војвода. Имало је, међу тим, још и питање народно, о коме је прота оставио белешку, о коме Карађорђе не помиње ништа, ну о коме ми и у другим изворима спомена налазимо и које је изасланике саме свакојако више интересовало него лично војводско питање.

Српску депутацију овога времена у Франкфурту на Мајни у Главном Руском Стану помиње заиста и један руски извор. То су ове године обнародоване „Записки Сергія Григорьевича Волконскаго (декабриста“ [1]).

[1]) Издање сина му кнеза М. С. Волконског у С. Петербургу 1901.

Digitized by Google

Волконски је припадао либералним аристократима руским. С тога је упао међу заверенике декабристе у 1825 години, и то га је одвело у Сибирију, где је остао све до 1856 године. Он је учествовао и у руско-турској војни после 1809 на Дунаву, а по том се поглавито одликовао у војни против Француза, кад је Наполеон 1812 потеран из Москве. Своје записке писао је после повратка из Сибирије, по своме памћењу, и остале су недовршене, јер је писање њихово смрт пресекла. Из свога ратовања у Бугарској описује бој на Батини, пред Рушчуком, у августу 1810 године, где је с бившим руским агентом у Србији К. Родофиникином примао оружје од преданих Турака, за које је било одмах наређено да се товари на кола и шаље у Србију. У рату с Наполеоном и његовим савезницима био је с разним одељењима војске. А после знаменитога боја на Лајпцигу 4, 5 и 6 октобра 1813, он је упућен даље са одељењима војске северном Германијом, те је 18/30 октобра са ђенералом Чернишевим био при заузећу Касела, столице дотадашње Вестфалске Краљевине. Царски Главни Стан преместио се такође у Франкфурт на Мајни, а војска се француска сва повукла из Германије на леву страну Рајне. Одатле из Касела кнез С. Гр. Волконски био је упућен у Франкфурт на Мајни у Царски Главни Стан по пословима службеним. Како је писао по памћењу, кнез С. Гр. Волконски није записао кога је времена он био из Касела у Франкфурт упућен, ни докле је у овом последњем месту боравио.

С друге стране ми знамо, да је цар Александар дошао у Франкфурт на Мајни 24 октобра (5 нов.) 1813 и да је ту остао више од месец дана, до 29 новембра (11 дек.) исте године“ [1]).

У томе времену се смешта и мисија кнеза С. Гр. Волконскога у Каселу. Описујући у својим запискама ово време, кнез С. Гр. Волконски бележи предстанак српске депутације цару, којему је, како помиње, био очевидац. „У Франкфурт — бележи кнез — стигоше „посланици српског народа с молбом цару Александру,

[1]) Н. К. Шильдера Имп. Александръ Первый, его жизнь и царствованіе. Ст. Петербургъ 1897, III, 171—180.

Digitized by Google

„да њихову домовину заштити од притиска и насиља, „којим је на исту навалила влада турска, поступајући „са Србима без икаква обзира и злочиначки, знајући да „су све руске војне силе заузете на западу Европе. „Дошавши у Франкфурт, ови су посланици тражили ау„дијенцију у цара Александра, али им је молба одби„јена, и они су узалуд и даље мољакали Неселроду, „који је био старешина дипломатске канцеларије при „цару. Српски су посланици опазили да из тих прего„вора неће за њих бити никакве користи, а злочинства „и беде у Србији нису попуштали. С тога се одлуче на „очајни корак, и приликом смотре војничке, они се из„ненада баце на колена пред Господара и заиште од „њега помоћи за своју земљу и своје сународнике, на „основу Букурешкога Уговора, којим се Србија стављала „под заштиту руску. Али прилике нису допуштале да „се Русија меша у послове источне, јер би то сметало „не само радњи нашој и политици нашој на западу, „него би могло изазвати и сукобе с Аустријом и Енглеском. И тако је молба српских посланика опоро одби„јена, и они су се морали вратити без икаква успеха. „Крв наших једноверних, наше браће Словена, није се „престала проливати, а речи Букурешкога Уговора остале „су мртво слово. Претпостављеним користима од запада „ми смо принели на жртву истините своје користи, за„штиту Словена, а запад нам је (што се у другој поло„вини XIX. века тако добро види) тако рђаво вратио „зајам за помоћ коју смо му указали године 1814“ [1]).

Остаје још да се расправи када је било ово што описује С. Гр. Волконски, и ко је био у тој депутацији.

По белешци Карађорђевој у његову извештају од 1816 у тој би депутацији био само архим. Сп. Филиповић. По белешци С. Гр. Волконскога, ваља претпостављати да је био још неко. По горе наведеним белешкама проте Матије Ненадовића могао је у тој депутацији лако бити Стефан Живковић, преводник Фенелонова Телемака, по том своме делу и сам надимком и за разлику од суврe-

[1]) Записки Сергія Григорьевича Волконскаго (декабриста). Изданіе князя М. С. Волконскаго. С. Петербургъ 1901, стр. 284 до 285. — Записке су писане после Кримског рата.

Digitized by Google

меннка му истога имена прозван Телемаком. Њега је на крају октобра 1813 прота нашао вољна да у ову депутацију иде. А у 1814 знамо с друге стране да се бавио у Бечу штампајући Телемака. Ако су била двојица, онда су најпре могли бити архим. Сп. Филиповић и Стев. Живковић.

Остало би само да се на чисто изведе дан кога је ова депутација (којој чланове више нагађамо него знамо) молила цара Александра у последњем покушају да још 1813 спасе Србију.

Карађорђе у извештају помиње да је арх. Сп. Филиповић, умољен да пође, и да се кренуо 10 декембра Међу тим С. Гр. Волконски као очевидац, бележи да се депутација представила цару у Франкфурту, а из Франкфурта је цар кренуо се даље још 29 новембра. По томе мора некаква погрешка да се находи у Карађорђеву извештају, и може бити да би требало исправити 10 декембра у 10 новембра, па би тиме све било излечено. Настојавање проте М. Ненадовића, завршено негде у почетку новембра 1813, са овим би се само по себи свршило примањем архимандрита Сп. Филиповића, да се о овоме послу стара.

Што се тиче личности може се као поуздано узети да је вођа депутацији био арх. Спиридон Филиповић. По белешкама проте М. Ненадовића, други је члан најпре могао бити Стефан Живковић Телемак. Ако је још ко био, нема начина да се сазна.

И арх. Сп. Филиповић и Стеф. Живковић припадали су за Карађорђеве владавине у Србији странци русофилској, само што се Ст. Живковић отворено везао с вођама те странке и с К. Родофиникином, а арх. Сп. Филиповић се старао да то мало прикрије и колико се може доведе у склад с дужностима службе и положаја [1]). Кад је године 1808 у зиму радило се, да се као пуномоћници и саветници за преговоре о миру у Јаш пошљу и српски изасланици, Родофиникин је рад био да у ту депутацију уђе и Стеф. Живковић, онда секретар савета, као погодан и Русима одан човек. Карађорђе је био дознао да се нешто размишља и о његовом поло-

[1]) Л. А. Баталака, Ист. Српскога Устанка. 714.

Digitized by Google

жају, па с тога прекрати Родофиникинову кандидацију најкраћим путем, истеравши из службе Стеф. Живковића, који по том до краја остане искључен из послова. Он је 1809 с Родофиникином пребегао из Србије. По том је био у руском стану у Краљеву и Влашкој, где је и арх. Сп. Филиповић дошао са Карађорђевим жалбама на К. Родофиникина. Тамо су имали прилике да се упознаду арх. Сп. Филиповић и Ст. Живковић. Из једнога писма рускога министра војног Барклаја де Толи писаног из Теплице у Ческој 16 септембра 1813 Карађорђу, види се да је неки Стеф. Живковић био у депутацији изашиљаној у августу или септембру у руски главни стан. Тешко је пресудити је ли то овај или именњак му. У личним везама је био Ст. Живковић с протом М. Ненадовићем нарочито за то, што га је он 1806 у Бечу наговорио да напусти школовање и да пређе у Србију, што је и учинио. О његовом раду и животу у опште се мало зна.

Ни о арх. Спир. Филиповићу не зна се много. У једном акту руском назива се Црногорцем[1]). Био је руски пенсионар, што ће рећи да је уживао одређену годишњу помоћ из Русије. Изгледа да је дошао у Србију тек 1809, јер се од те године помиње. А те године пратио је Карађорђа као неки делегат и лице од поверења и савета, кад је Карађорђе (по савету К. К. Родофиникина, како сам у једном писму помиње) повео војску на Сеницу и пут Црне Горе и Старе Србије[2]). Кад је 15 августа 1809 К. Родофиникин оставио Србију, по кући му је заједно с Доситејем Обрадовићем ходао овај исти Сп. Филиповић, и њих двојица су онде дочекали Карађорђа, који је оно јутро допутовао у Београд. Отишавши у јесен те исте године у руску војску с налозима од Карађорђа да тужбу на К. Родофиникина носи цару, он није отишао даље од руске команде у Малој Влашкој, јербо га, без сумње, даље пуштали нису, а вратио се у Србију 1810 с руском војском. Присталице Карађорђеве

[1]) Л. А. Баталака, Историја, 849.

[2]) То се види и из писма Карађорђева од 30 маја 1809, писана из Сенице владици Црногорском Петру. — Арх. Срп. Краљ. Акад. бр. 487.

Digitized by Google

жалиле су се тога ради на њ, ма да је лако појмити да није зависило само од њега хоће ли поћи даље, или ће остати онде, где му Главна Војничка Команда, која је, по руским уредбама врло велику власт имала, одреди. Свеколико његово понашање у складу је с погледима и оценама Карађорђевих противника, само што је вазда гледао, како изгледа, да Карађорђа с њима а њих са Карађорђем измири, што би, без сумње, најпаметније и било. По налогу рускога главнога команданта у Влашкој графа Каменског и тада, 1810, радио је да склони Карађорђа да се с ондашњим бегунцима измири, што је Карађорђе и обећавао.

Ствари су међу тим пошле другим путем, и мало по мало дотерало се и до жалосне депутације 1813 о којој прибрасмо што нам се под руком десило

Сима Милутиновић је забележио, да су с Карађорђем 21 септембра 1813 у Земун прешли: руски заступник Недоба, митрополит Леонтије, Јанићије, секретар Карађорђев, који је и с Дрине рђаве гласове донео, и овај исти архим. Сп. Филиповић[1]).

Последња депутација о којој говоримо помогла је мало мање него све остале. Радња ових истих старешина у почетку устанка и пре 1807, радња њихова 1809 после пропасти пред Нишем у време великог напада турског, и радња кнеза Милоша Обреновића после 1813 посведочила је и сјајно и разговетно, да у политици треба узети или одржати, а молити само да се узето или одржано у ред доведе и потврди. Оно пак што се упусти, што се не умедне ни узети ни одржати, или што се по каквом било узроку изгуби, никаквим се молбама и никаквом се страном милошћу натраг не повраћа! Барем историја већином примерâ потврђује оно прво, а за друго се, бој се, једва који пример и наћи може!

[1]) Ист. Сербіе, Лайпцигъ, 1837, стр. 26.

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

3 6105 014 768 563

DR
301
G6
v.21

DATE DUE			

Digitized by Google

жају, па с тога прекрати Родофиникинову кандидацију најкраћим путем, истеравши из службе Стеф. Живковића, који по том до краја остане искључен из послова. Он је 1809 с Родофиникином пребегао из Србије. По том је био у руском стану у Краљеву и Влашкој, где је и арх. Сп. Филиповић дошао са Карађорђевим жалбама на К. Родофиникина. Тамо су имали прилике да се упознаду арх. Сп. Филиповић и Ст. Живковић. Из једнога писма рускога министра војног Барклаја де Толи писаног из Теплице у Ческој 16 септембра 1813 Карађорђу, види се да је неки Стеф. Живковић био у депутацији изашиљаној у августу или септембру у руски главни стан. Тешко је пресудити је ли то овај или именњак му. У личним везама је био Ст. Живковић с протом М. Ненадовићем нарочито за то, што га је он 1806 у Бечу наговорио да напусти школовање и да пређе у Србију, што је и учинио. О његовом раду и животу у опште се мало зна.

Ни о арх. Спир. Филиповићу не зна се много. У једном акту руском назива се Црногорцем[1]). Био је руски пенсионар, што ће рећи да је уживао одређену годишњу помоћ из Русије. Изгледа да је дошао у Србију тек 1809, јер се од те године помиње. А те године пратио је Карађорђа као неки делегат и лице од поверења и савета, кад је Карађорђе (по савету К. К. Родофиникина, како сâм у једном писму помиње) повео војску на Сеницу и пут Црне Горе и Старе Србије[2]). Кад је 15 августа 1809 К. Родофиникин оставио Србију, по кући му је заједно с Доситејем Обрадовићем ходао овај исти Сп. Филиповић, и њих двојица су онде дочекали Карађорђа, који је оно јутро допутовао у Београд. Отишавши у јесен те исте године у руску војску с налозима од Карађорђа да тужбу на К. Родофиникина носи цару, он није отишао даље од руске команде у Малој Влашкој, јербо га, без сумње, даље пуштали нису, а вратио се у Србију 1810 с руском војском. Присталице Карађорђеве

[1]) Л. А. Баталака, Историја, 849.

[2]) То се види и из писма Карађорђева од 30 маја 1809, писана из Сенице владици Црногорском Петру. — Арх. Срп. Краљ. Акад. бр. 487.

Digitized by Google

жалиле су се тога ради на њ, ма да је лако појмити да није зависило само од њега хоће ли поћи даље, или ће остати онде, где му Главна Војничка Команда, која је, по руским уредбама врло велику власт имала, одреди. Свеколико његово понашање у складу је с погледима и оценама Карађорђевих противника, само што је вазда гледао, како изгледа, да Карађорђа с њима а њих са Карађорђем измири, што би, без сумње, најпаметније и било. По налогу рускога главнога команданта у Влашкој графа Каменског и тада, 1810, радио је да склони Карађорђа да се с ондашњим бегунцима измири, што је Карађорђе и обећавао.

Ствари су међу тим пошле другим путем, и мало по мало дотерало се и до жалосне депутације 1813 о којој прибрасмо што нам се под руком десило

Сима Милутиновић је забележио, да су с Карађорђем 21 септембра 1813 у Земун прешли: руски заступник Недоба, митрополит Леонтије, Јаниће, секретар Карађорђев, који је и с Дрине рђаве гласове донео, и овај исти архим. Сп. Филиповић[1]).

Последња депутација о којој говоримо помогла је мало мање него све остале. Радња ових истих старешина у почетку устанка и пре 1807, радња њихова 1809 после пропасти пред Нишем у време великог напада турског, и радња кнеза Милоша Обреновића после 1813 посведочила је и сјајно и разговетно, да у политици треба узети или одржати, а молити само да се узето или одржано у ред доведе и потврди. Оно пак што се упусти, што се не умедне ни узети ни одржати, или што се по каквом било узроку изгуби, никаквим се молбама и никаквом се страном милошћу натраг не повраћа! Барем историја већином примерâ потврђује оно прво, а за друго се, бој се, једва који пример и наћи може!

---

[1]) Ист. Сербіе, Лайпцигъ, 1837, стр. 26.

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

3 6105 014 768 563

DR
301
G6
v.21

DATE DUE			

Digitized by Google

Digitized by Google